

Opatovina: tragovi povijesti izgubljene u sadašnjosti - rezultati arheoloških iskopavanja pred crkvom svetog Franje u Zagrebu 2002. godine

Demo, Željko

Authored book / Autorska knjiga

Publication status / Verzija rada: **Published version / Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)**

Publication year / Godina izdavanja: **2007**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:300:124649>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-03-13**

Repository / Repozitorij:

[AMZdepo - Repository of the Archaeological Museum in Zagreb](#)

Željko Demo

OPATOVINA

tragovi povijesti izgubljeni u sadašnjosti

Crteže na ovitku i na stranicama 10, 22, 32, 48, 53, 54, 100 i 112 izradio je akademski slikar Josipa Zanki (Zagreb)

Ovitak osmislio Sreten Škrinjarčić, Arheološki muzej u Zagrebu (Zagreb)

* * * * *

The illustrations on the covers and on pages 10, 22, 32, 48, 53, 54, 100, and 112 were drawn by Josip Zanki, B.FA.

The cover was designed by Sreten Škrinjarčić, Archaeological Museum in Zagreb.

OPATOVINA
tragovi povijesti | izgubljene u sadašnjosti

Željko Demo

OPATOVINA

tragovi povijesti izgubljene u sadašnjosti

Rezultati arheoloških iskopavanja pred crkvom svetog Franje u Zagrebu 2002. godine

Zagreb, 2007.

Željko Demo

OPATOVINA

tragovi povijesti izgubljene u sadašnjosti / traces of history lost in the present

(Rezultati arheoloških iskopavanja pred crkvom svetog Franje u Zagrebu 2002. godine / The results of the archaeological excavations in front of the church of St. Francis in Zagreb in 2002)

Nakladnik

ARHEOLOŠKI MUZEJ U ZAGREBU
Trg Nikole Šubića Zrinskog 19

Za nakladnika / For the publisher

ANTE RENDIĆ-MIOČEVIĆ

Urednik / Editor

ŽELJKO DEMO

Lektor / Language advisor

SALIH ISAAC

Prijevod na engleski / English translation

BARBARA SMITH-DEMO

Ilustracije / Illustrations

JOSIP ZANKI

Fotografije / Photography

FILIP BEUSAN

ŽELJKO DEMO

DAMIR DORAČIĆ

JOSIP STRMEČKI

PETAR STRMEČKI

Crteži i planovi

MILJENKA GALIĆ

SLAĐANA LATINOVIĆ

Grafički urednik

JOSIP STRMEČKI

Oblikovanje

SRETEN ŠKRINJARIĆ

Tisak

DENONA d.o.o.

Naklada 400 primjeraka / 400 copies printed

© All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior permission of the author or the publisher.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
NACIONALNA I SVEUČILIŠNA KNJIŽNICA

UDK 904(497.5 Zagreb)"653"

DEMO, Željko:

Opatovina : tragovi povijesti izgubljene u sadašnjosti : rezultati arheoloških iskopavanja pred crkvom svetog Franje u Zagrebu 2002. godine / <ilustracije Josip Zanki ; fotografije Željko Demo ... <et al.> ; prijevod na engleski Barbara Smith-Demo ; urednik Željko Demo>. - Zagreb : Arheološki muzej, 2006.

Tekst na hrv. i engl. jeziku. - Bibliografija.

ISBN 953-6789-26-4

I. Arheološki nalazi -- Zagreb -- Srednji vijek II.
Zagreb -- Opatovina -- Arheološka istraživanja

In memoriam Lelja Dobronić

ARHEOLOŠKI MUZEJ U ZAGREBU

S A D R Ź A J

- 9 PREDGOVOR (Ante Rendić-Miočević)
- 11 1. UVOD
- 12 2. ARHEOLOŠKA ISKOPAVANJA I RADOVI KOJI SU IM PRETHODILI
- a) Iskopavanje u *sondi 1* i nalazi kostiju kod sjevernih vrata crkve sv. Franje
 - b) Iskopavanje u *sondi 2* i *sondi A* pred kafićem Assisi
 - c) Preliminarni rezultati i spoznaje
- 22 3. RANOSREDNJOVJEKOVNO NASELJE I NJEGOVI TRAGOVI NA KAPTOLSKOM BREŽULJKU
- a) Ranosrednjovjekovni Zagreb u povijesnim vrelima
 - b) Slučajni ranosrednjovjekovni arheološki nalazi s kaptolskog trga 1906/1907. godine
 - c) Nasebinski nalazi otkriveni pred crkvom sv. Franje 2002. godine
 - d) Položaj ranosrednjovjekovnog naselja na Kaptolu i njegov značenje za povijesti Zagreba
- 33 4. KASNOSREDNJOVJEKOVNO GROBLJE PRED CRKVOM SV. FRANJE
- a) Franjevci, crkva i samostan na Opatovini u kasnom srednjem vijeku
 - b) Kasnosrednjovjekovno svjetovno groblje u dvorištu redovničke crkve
- 47 5. SAZNANJA I ZAKLJUČCI O NALAZIŠTU I NALAZIMA
- 49 6. *Addendum*: GROBLJE, POGREB I POGREBNI OBIČAJI U KASNOM SREDNJEM VIJEKU (primjeri iz Zagreba i okolice)
- 55 7. KATALOG
- a) Popis kratica u katalogu
 - b) Opis predmeta
- 101 8. BIBLIOGRAFIJA
- a) Popis kratica u tekstu
 - b) Kratice časopisa i serija
 - c) Literatura
- 113 9. *OPATOVINA - TRACES OF THE PAST LOST IN THE PRESENT: The results of the archaeological excavations in front of the church of St. Francis in Zagreb in 2002* (Text, Catalogue, and List of figures)

PREDGOVOR

U nizu publikacija što ih je zagrebački Arheološki muzej tiskao u posljednje vrijeme, najnovije monografsko izdanje posvećeno rezultatima arheoloških istraživanja na zagrebačkoj Opatovini svakako ima osobito mjesto. Riječ je, naime, o publikaciji koja je prvotno bila planirana kao popratni katalog namijenjen izložbi “*Opatovina – tragovi povijesti izgubljene u sadašnjosti*”, koja je u Arheološkome muzeju u Zagrebu bila otvorena 4. listopada 2006. godine. Autorov iznimno studiozan i znanstveno utemeljen pristup u obradi istraženog lokaliteta i u interpretacijama pojedinih nalaza nužno je, međutim, podrazumijevao dovršenje započetih konzervatorskih zahvata na dijelu najosjetljivije pokretne građe. To je imalo za posljedicu prolongiranje najavljenih rokova, nametnuvši ujedno potrebu za iznalaženjem dodatnih sredstava potrebnih za dovršenje čitavoga projekta. U takvim okolnostima za potrebe spomenute izložbe tiskan je praktični vodič skromnijega opsega, ali je upravo zbog navedenih okolnosti, ali nadasve poradi iznimnog značenja tog zanimljivog kaptolskog lokaliteta, kao i važnosti ostvarenih rezultata do kojih je strpljivim višegodišnjim radom došao voditelj arheoloških istraživanja na tom lokalitetu i ujedno autor izložbe, dr. Željko Demo, zaključeno da se naknadno, u formi opsežnije monografske studije, objavi i pripremljeni tekst *in extenso*, dakako s pripadajućom dokumentacijom, u dubokom uvjerenju da će saznanja do kojih je autor došao tijekom rada na tom projektu pridonijeti potpunijem poznavanju višestoljetnog razdoblja u povijesti Zagreba, i to osobito onoga o kojemu su podaci kako arheološke, tako i arhivsko-dokumentarne naravi, razmjerno skromni.

Još nešto nam se čini važnim istaknuti: ne možemo se naime oteti dojmu da su istraživanja koja su tijekom 2002. godine provedena na vrlo malom prostoru pred ulazom u aktualnu crkvu sv. Franje – unatoč činjenici

da je u pitanju bila neuobičajeno velika gustoća grobova na istraženom prostoru - temeljitom stratigrafskom analizom i pedantnom evaluacijom otkrivenih ostataka, ponudila odgovore na mnoge nepoznanice, uključujući i onu, po našem mišljenju iznimno važnu, o točnoj lokaciji nekadašnjeg naselja, upravo onoga koje je prethodilo osnutku Zagrebačke biskupije!

Zaključili bismo dakle konstatacijom da je u ovom primjeru arheologija doista pokazala da može poslužiti kao prvorazredan izvor značajnih saznanja i spoznaja, čak i onda, ili upravo u takvim prigodama, kad su drugi izvori manjkavi, ili su pak potpuno izostali. U takvom kontekstu ovo izdanje svakako smatramo neobično korisnim i dobrodošlim u našoj ukupnoj arheološkoj publicistici, a osobito se to odnosi na izdavaštvo koje ide tragovima zagrebačke i, kako ju danas običavamo nazivati, „urbane“ arheologije, kojoj, čini nam se, nedostaju upravo djela takvog profila.

Ante Rendić-Miočević

Chico Canyon

"Summer"

2005

Chico Canyon

1. UVOD

Opatovina je naziv za zapadni dio zagrebačkog Kaptola. Ime je dobila prema srednjovjekovnom naselju nastalom uz nekadašnji cistercitski samostan i crkvu sv. Marije na tržnici Dolac. Taj danas nepostojeći srednjovjekovni *Vicus monasterii* ili *Vicus abbacie*, kako su ga nazivali,¹ dobio je u drugoj polovini XV. stoljeća značajan produžetak kada je sjeverno od njega 1476. god. osnovano i idućih godina planski izgrađeno kaptolsko građansko naselje. Novostvorena kaptolsko-cistercitska Opatovina protezala se uza zapadni zid Kaptola i u sjevernom dijelu nazivala se Gornjom Opatovinom (kaptolska), dok je u južnom dijelu skretala na istok, spajala se s Kaptolom i kaptolskim trgovom te se nazivala Donjom Opatovinom (cistercitska), te od tuda nekadašnji Dolec i današnji Dolac. U XVII. i XVIII. stoljeću Opatovina je postala naseljem obrtnika ali i poprištem mnogobrojnih i vrlo razornih požara od kojih je često i teško stradavala (1645., 1674., 1706., 1731. god.).² Unatoč tomu, principi prvobitne urbanističke regulacije prostora, ambijentalnost arhitekture i ulični plašt uočljivi su i dan danas,³ iako su već podosta nagrizeni zubom vremenom i koječim drugim. Preuređenjem Dolca i izgradnjom tržnice 1926–1930. godine Opatovina je zauvijek izgubila svoj južni dio poprimivši izgled koji je sredinom XX. stoljeća osvježen tek ponekom novinom (Trg Petrice Kerempuha, Park Opatovina). Promijenio se, međutim, njen karakter pa je to danas na tržnicu Dolac prislonjena, uglavnom dobro posjećena trgovačko-ugostiteljska ulica s brojnim štandovima jeftine odjeće i obuće na istočnoj te kafićima i pizzerijama na zapadnoj strani.

Kao arheološko nalazište Opatovina se obično spominje jedino poradi kamene sjekire iz 4. tisućljeća pr. Kr. nađene 1894. godine prilikom čišćenja i produbljivanja bunara u dvorištu danas nepostojeće kuće br. 9⁴ i poradi nepoznatog broja kasnorimskih brončanih novaca nađenih 1872. godine pri kopanju temelja kuće br. 13 u kojoj se posljednjih desetljeća XX.

stoljeća nalazila znamenita zagrebačka Pučka kuhinja.⁵ Drugih arheoloških nalaza na Opatovini ili nije bilo ili nisu bili zabilježeni, iako je poznato da je na ovom dijelu zagrebačkog biskupskog posjeda tijekom kasnog srednjeg vijeka izraslo znatno civilno naselje, dva samostanska kompleksa s crkvama, a u zapadnome dijelu i danas su vidljivi ostaci kamenih bedema podignutih, navodno, tek u drugoj polovici XV. stoljeća, tj. u vrijeme sve veće opasnosti od Turaka.⁶ Nevjerojatno je također, ali je istina, da se, unatoč svoj toj više nego očiglednoj kulturno-povijesnoj baštini Opatovine i njenoga srednjovjekovlja, prvo arheološko iskopavanje dogodilo nenadano, gotovo slučajno, i to tek 2002. godine.⁷

¹ TKALČIĆ 1894, CLXL; KLAJČ 1982, 452, 455–456; BUNTAK 1996, 158.

² O požarima i njihovu pogubnom učinku, HORVAT 1942, 25–28, 38–39, 48–52, 54; CVEKAN 1990, 67; BUNTAK 1996, 405–6, 610.

³ LADOVIĆ 1957, 162–164.

⁴ KLEMENC 1938, 103; KLEMENC 1939, 2; *Zagreb* 1995, 84 br. 30 (L.B.) — Kuća br. 9 nalazila se s jugozapadne strane današnjega Trga Petrice Kerempuha a srušena je kao i niz drugih kuća na tom južnom dijelu Opatovine početkom gradnje tržnice Dolac (nakon 1926. god.). O položaju te kuće i njezinim vlasnicima tijekom XVIII. i XIX. st., DOBRONIĆ 1959, 172–173; DOBRONIĆ 1986, 115.

⁵ TKALČIĆ 1889, VII n. 2; BRUNŠMID 1898, 201; KLEMENC 1938, 103; KLEMENC 1939, 4. O kasnijoj sudbini ovih numizmatičkih nalaza nema podataka. — Pučka kuhinja Epsteinova *Društva čovječnosti* nalazila se u kući br. 13 podignutoj 1872. god. na mjestu starije drvene kuće, DOBRONIĆ 1986, 121. Na Opatovini je Pučka kuhinja djelovala od 1875. do 1896. god., zatim je preseljena u Petrinjsku ulicu br. 3, gdje je postojala sve do 1919. god., kada se ugasila a njenu funkciju preuzelo poduzeće *Prehrana*, SZABO 1990, 119, 213 n. 407b; BUNTAK 1996, 703.

⁶ O vidljivim ostacima ovih utvrda, načinu njegove gradnje i fazama u kojima se ovaj obrambeni sistem oblikovao, v. HABUNEK–MORAVAC 1960, 85–89, 99.

⁷ Valja upozoriti da je nešto istočnije od središnjeg dijela Ul. Opatovina prigodom radova na gradnji novog svećeničkog mirovnog doma 2001. godine istražen dio dvorišta kaptolske kurije na Kaptolu br. 8. Tom su prigodom osim ostataka novovijeke građevine XVII–XVIII. st. uočeni i istraženi temeljni ostaci kasnosrednjovjekovnog objekta s nalazima datiranima u XIV. i u prvu pol. XV. stoljeća (iskopavanja, podaci i dokumentacija MGZ). O tome pobliže, v. MAŠIĆ 2001.

2. ARHEOLOŠKA ISKOPAVANJA I RADOVI KOJI SU IM PRETHODILI

Iskopavanjima na Opatovini prethodio je arheološki nadzor uobičajen kod izvođenja komunalnih i drugih zemljanih radova u zaštićenim kulturno-povijesnim zonama. Obavili su ga u veljači i ožujku 2002. godine stručnjaci Arheološkog muzeja u Zagrebu koji su “prilikom rekonstrukcije kanala i vodoopskrbnog cjevovoda u Ulici Opatovina” u profilu iskopa blizu ulaza u crkvu sv. Franje na dubini od 1,25 do 1,30m uočili ostatke ljudskih skeleta (Sl. 1-4).⁸ Nisu zamijećeni tragovi grobnih konstrukcija, nadgrobnnih ploča ili neki drugi nalazi, ali se ipak zaključilo da bi “bilo potrebno istražiti teren ispred pročelja crkve, gdje bi prema uočenim ostacima”

trebalo postojati, mislilo se tada, “manje (?) groblje.” Pretpostavljeno je također, da se groblje nalazilo i u dijelu ulice koji se proteže uz sjeverni zid franjevačke crkve, pa je sukladno tomu Gradskom zavodu za zaštitu spomenika kulture i prirode predloženo da se na Opatovini pred ulazom u crkvu sv. Franje provedu arheološka iskopavanja koja bi izveo srednjovjekovni odjel Arheološkog muzej u

⁸ Nadzor nad građevinskim radovima koje je obavljalo poduzeće “Georad d.o.o.” iz Zagreba preuzeo je srednjovjekovni odjel Arheološkog muzeja u Zagrebu (prof. K. Simoni i dr.sc. Željko Demo te dr.sc. Zorko Marković kao vanjski suradnik), Arhiv AMZ, fasc. “Opatovina”, spis br. 146/02 od 15.02.2002. god. i 152/02 od 19.2.2002. god.

Sl. 1,2 / 3,4 — Iskop na trasi vodovodnog cjevovoda u Ul. Opatovina i pred zapadnim ulazom u crkvu sv. Franje: trasa iskopa (1-3); ostaci ljudskih kostiju u južnom profilu iskopa (4). Foto: Ž. Demo

Sl. 5/6 — Situacija u sondi 1 nakon uklanjanja površinskog sloja: nakupina cigli, crijepa, kamena i građevinskog šuta iz zapune kratera nastalog eksplozijom avionske bombe 22. travnja 1944. godine (5); južni i istočni profil nakon uklanjanja dijela zapune kratera (6). Foto: M. Burić

Zagrebu.⁹ Razloga takvu zahvatu bilo je više ali sve ih se već tada moglo sažeti u tvrdnju da će se o srednjovjekovnoj Opatovini i Kaptolu nakon ovih arheoloških iskopavanja zasigurno znati više ili čak znatno više nego dosad.

Jedini za arheološka iskopavanja prikladan i dovoljno velik prostor bio je onaj ispred zapadnog ulaza u crkvu sv. Franje. To je čistina površine od oko 240 m² (vel. 20x12m), na kojoj bi arheološki zahvat u bilo kojem obimu bio izgledan, tehnički izvediv i arheološki opravdan. Ograničenja su dakako postojala a nametala ih je potreba osiguranja stalnog i neometanog pristupa crkvi i obližnjim stambenim objektima sve vrijeme trajanja arheoloških iskopavanja. Štoviše, zbog spomenutih ograničenja iskopavanje je trebalo prostorno ograničiti i svesti na površinu ne veću od 144 m² (vel. 18x8m) koju je potom, kada se napokon započelo s radom, radi lakše provedivosti terenskih poslova trebalo podijeliti na dva dijela, tj. na dvije sonde iste ili slične veličine. U konačnici, površina predviđena za iskopavanje dodatno je umanjena ponajprije zbog promjene karaktera samih iskopavanja koja su već nakon nekoliko dana od planiranih sustavnih arheoloških iskopavanja “neslužbeno” svedena na vremenski, metodološki i prostorno ograničene okvire

zaštitnog arheološkog zahvata. Osim toga, na arheološki zahvat u prvoj, južnoj sondi i na neuobičajen oblik druge, sjeverne sonde utjecalo je i nekoliko “vanjskih” čimbenika (npr. urušenje prouzročeno bombardiranjem, trasa plinovoda, otvorenost cestovnog prolaza prema Kaptolu i dr.).

a) Iskopavanje u *sondi 1* i nalazi kostiju kod sjevernih vrata crkve sv. Franje

Arheološka iskopavanja započela su 6. svibnja 2002. godine (ponedjeljak) postavljanjem kvadratne mreže¹⁰ i uklanjanjem asfaltiranog površinskog sloja ispod kojeg je u južnome dijelu iskopa zatečen debeo sloj građevinskog šuta, cijelih i izlomljenih cigli, crijepa, drvenih letava i kamena pa je idućih nekoliko dana gotovo sav arheološki rad bio usredotočen na taj dio terena (Sl. 5-6). Pokazalo

⁹ Arhiv AMZ, fasc. “Opatovina”, spis br. 263/2002. i 263-1/2002. od 14.4. i 15.4.2002. god. — *Vjesnik*, br. 19256/srijeda, 27.3.2002, str. 20; *Jutarnji list*, br. 1406/četvrtak, 28.3.2002, str. 15; *Jutarnji list*, br. 1408/utorak, 30.3-1.4.2002, str. 15; *Komunalni vjesnik*, br. 258/petak, 19.4. 2002, str. 16.

¹⁰ Okomita os kvadrantne mreže s kvadrantima vel. 1x1m oslonjala se na sjeverni zid refektorija (A–K), a uzdužna os na zapadni zid crkve (1-13).

Sl. 7/8/9 — Ruševine refektorija samostana sv. Franje i njihovo raščišćavanje nakon savezničkog bombardiranja Zagreba 22. veljače 1944. godine. Foto: nepoznat (MGZ)

Prvi napad anglo-američkih zrakoplova na Zagreb

Tijekom 1944. i 1945. Zagreb i njegova bliža okolica, koja je danas sastavni dio gradskog tkiva, napadnuti su iz zraka 21 put, a većinu napada izvršilo je zrakoplovstvo zapadnih saveznika.

Prvi napad savezničkih zrakoplova na Zagreb izvršen je 22. veljače 1944., kada je na skupinu od 12 zrakoplova otvorena vatra protuzrakoplovnih bitnica. Tijekom napada ukupno je bačeno 210 bombi, od toga 6 bombi nije eksplodiralo. Na aerodrom Borongaj pale su 32 bombe i pri tome je oštećen samo jedan zrakoplov, a među vojnicima nije bilo mrtvih i ranjenih. Ukupno je u napadu poginulo 67 osoba, a ranjena je 101 osoba. U potpunosti su srušene 72 kuće, teško oštećeno 155 kuća, te je stoga bez krova nad glavom ostalo oko 860 osoba.

U ovom napadu izravno su pogođeni Franjevački samostan s crkvom i kanoničke kurije na Kaptolu. Franjevačkom sklopu na Kaptolu najviše je bilo oštećeno krilo prema Opatovini, odnosno južna strana crkvenog broda, krovna konstrukcija i pročelje, te vitraji, rozete i orgulje. Oštećenja na krovu i orguljama uklonjena su već tijekom ožujka, a razbijeni vitraji zamijenjeni su običnim staklom.

Dominikanskom samostanu na Borongaju pogođeno je južno krilo u kojem je poginulo 8 redovnika i jedna činovnik koji su potražili sklonište u prostoriji pokraj samostanske kuhinje. U sklopu samostan djelovala je i klasična gimnazija. Na znak uzbune učenici, nastavnici i ravnatelj otišli su u sklonište, te nitko nije bio ozlijeđen. Prostorije u kojima se nalazila škola zadobile su oštećenja kao i cjelokupni inventar škole, knjižnice i školskih zbirki.

Oštećenja su zadobile i brojne druge zgrade u gradu: Prva hrvatska tvornica ulja, željezničarska kolonija na Maksimiru, tvornica "Ovomaltin" i okolne kuće na Volovčici, zgrade u Radićevoj, Tkalčićevoj, Gajevoj, Mihanovićevoj, Kumičićevoj ulici, na križanju Radišine (danas Kneza Borne) i Solovljeve ulice (danas Kneza Mislava), u Trpimirovoj, Križanićevoj, Šubićevoj i Zvonimirovoj ulici, na Krešimirovom trgu i na Borongajskoj cesti, te na području Jaruna.

Misu zadušnicu za poginule u napadu predvodio je 6. ožujka, u zagrebačkoj katedrali, kardinal Alojzije Stepinac. Povodom bombardiranja "Katolički list" objavio je nadbiskupove okružnice s tekstom prosvjeda zbog bombardiranja Zagreba i okružnici u kojoj poziva svećenstvo i vjernike na pružanje pomoći stradalim franjevačkim i dominikanskim redovnicima.

U saniranju posljedica bombardiranja sudjelovale su postrojbe Narodne zaštite, Državne časne radne službe i Domobranske radne pukovnije. Gradsko poglavarstvo i Ministarstvo za postradale krajeve NDH otvorilo je dva prihvatilišta, u hotelu Dubrovnik za stradalo stanovništvo sjevernog dijela grada te u Gundulićevoj ulici za stradalnike iz istočnog dijela grada. Hranu su dijelile časne sestre Milosrdnice. Gradonačelnik Zagreba preporučio je civilnim osobama, koje nisu zaposlenjem vezane za Zagreb, da otputuju iz grada, te su u tu svrhu vozili i posebni vlakovi.

Izvori i literatura: Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Zapovjedništvo Narodne zaštite NDH i Ministarstvo oružanih snaga NDH (Dnevna izvješća); *Hrvatski narod* (Zagreb), 24., 27. veljača, 5. i 8. ožujak 1944; *Hrvatski list* (Osijek), 29. veljača i 25. ožujak, Hrvatske novine (Sisak), 26. veljača 1944; *Hrvatski krugoval* (Zagreb), 12. ožujak 1944; *Gospodarstvo*, (Zagreb), 23. veljača i 19. ožujak 1944.; *Katolički list* (Zagreb), 2., 9., 16. i 25. ožujak 1944; Anto Baković, *Stradanje crkve u Hrvata u drugom svjetskom ratu. Svećenici žrtve rata i poraća 1941. – 1945. i dalje*, Zagreb, 1994, 143–144; Zvonko Džankić, *Privatna dominikanska klasična gimnazija u Zagrebu s realnim odjelima i pravom javnosti 1941. – 1945.*, Zagreb 2005, 39, 40–46.

Marica Karakaš

se da je ovdje, gotovo u samom središtu *sonde 1* veličine 8x6 m (48 m²),¹¹ nakupina cigli, crijepa, kamena i građevinskog šteta najveća i da se njegova gustoća radijalno širi od središta prema van pa je ubrzo postalo jasno da je sav taj materijal¹² — potvrdila su to i kazivanja nekolicine iskopavanjima prisutnih franjevaca — pripadao sjeverozapadnom dijelu samostana stradalom tijekom II. svjetskog rata od bombi savezničkih zrakoplova (Sl. 7-9). Njegovi ostaci, koji su osim velike količine svakojakog građevnog materijala sadržavali i ne mali broj polomljenih kamenih greda prozorskih okana,¹³ pripadali su zapuni prostranog udubljenja nastalog eksplozijom jedne od dviju bombi koje su oko 9 sati ujutro na pokladni dan 22. veljače 1944. godine pale na franjevački samostan: prva u samostanski kvadrat¹⁴ prouzročivši štetu s istočne strane zapadnog trakta samostana, a druga na prostor između samostanske rezidencije¹⁵ i glavnog ulaza u crkvu.¹⁶ Dio ove potonje bombe [31.1] kao i neki drugi predmeti iz tog vremena [32.1], ali i oni nešto stariji [28.1], pronađeni su u zasipu zajedno sa smrvljenim ostacima ljudskih kostiju koji su se u toj početnoj fazi arheoloških iskopavanja uglavnom pojavljivali uz rubove udubljenja nastalog eksplozijom savezničke bombe.¹⁷ Kako se zbog trase plinovoda zapadni i sjeverozapadni dio sonde nije moglo temeljitije istražiti uz istočni je rub *sonde 1*, na jedinom za to prikladnom položaju, postavljen probni jarak u čijem su se istočnom profilu pokazali prokopi tamnije i rahlije zemlje kao prepoznatljivi obrisi triju grobnih jama (gr. A, B, C).¹⁸

Dok su radovi u *sondi 1* još bili u tijeku, zapadno uz sjeverna vrata crkve bager je odmah ispod asfalta i

Sl. 10 — Ljudske kosti u zemlji nakon uklanjanja površinskog sloja pred sjevernim ulazom u crkvu sv. Franje. Foto: M. Burić.

šljunčanog zasipa naišao na veću skupinu ispremiješanih kostiju za čiju pojavu na tom posve neprimjerenome mjestu nije moguće pronaći, ni tada a ni sada, ikakvo razumno tumačenje. (Sl. 10).¹⁹

¹¹ Prema zamisli muz. savj. dr.sc. Željka Deme, arheološka iskopavanja proveo je stručni tima Arheološkog muzeja u Zagrebu u suradnji s Gradskim uredom za zaštitu spomenika kulture i prirode i prof. Silvijem Novakom. U vremenu od 6.5. do 27.5.2002. god. zbog odsutnosti voditelja projekta terensku ekipu srednjovjekovnog odjela AMZ zastupala je muz. savj. prof. K. Simoni i pom. rav. Vesna Herak dok je arheološkim radom na terenu rukovodio dr. sc. Zorko Marković uz pomoć i u suradnji s prof. Marcelom Burićem (do 2.6.). Od 27.5. pa sve do završetka arheoloških iskopavanja 29.6.2002. god. terenskim istraživanjima rukovodili su autor projekta i dr.sc. Zorko Marković tako da su u arheološkoj ekipi stalno radila barem dva pokatkad i tri dipl. arheologa — osim spomenutih još i prof. Ivana Ožanić, koja je zajedno sa studenticom arh. Slađanom Latinović izradila većinu *Grobnih zapisnika*. Kroz arheološku ekipu prošlo je ukupno 17 studenata arheologije Filozofskog fakulteta u Zagrebu, te tri ili četiri stalno angažirana radnika koje je na osnovi dogovora osigurao investitor građevinskih radova (Grad Zagreb—Gradski ured za izgradnju grada). Tijekom pedesetak dana, koliko su trajala arheološka iskopavanja, teren su posjetili i za nalaze se raspitivali, osim neizbrojenog mnoštva prolaznika, mnoge kolege-arheolozi iz Hrvatske (Zagreb, Osijek, Rijeka) te Bosne i Hercegovine (Sarajevo) i Slovenije (Ljubljana). Nebrojeno puta odgovaralo se na upite vjernika i inih prolaznika domaćih i stranih, među kojima se na naše iznenađenja našlo uistinu dosta povjesničara i povjesničara umjetnosti, arheologa i antropologa, ponajviše iz Europe (Finska, Njemačka, Italija, Francuska) ali i iz obaju Amerika (SAD, Kanada, Čile). Suradnja i pomoć izvođača radova i razumijevanje investitora bili su, unatoč početnom nesnalaženju, primjereni i kao takvi u mnogome su pripomogli uspješnom odvijanju i bržem okončanju ovih vrlo složenih arheoloških iskopavanja. No, tempo radova bio je ubitačan i ne znam da li bi ga danas više bio u stanju podržavati, na njemu inzistirati i u svemu tome izdržati do kraja. — Studenti arheologije (dani provedeni na terenu): Marjeta Babin (24), Tamara Bezina (24), Mladen Vojković (11), Lana Zaninović (10), Iva Kaić (15), Ana Klarić (14), Marta Franjić (9), Davorka Radovčić (15), Janko éivković (9), Andrea Cukrov (2), Andrea Devlaković (11), Slađana Latinović (21), Sanja Gospodinović (5), Sonja Kačer (2), Ivan Drnić (6), Sanja Bernard (14), Vinita Ramljak (5).

¹² Prvotno zamišljena kao sonda veličine 8x8m, *sonda 1* skraćena je na južnoj strani za puna 2 metra zbog čega joj je i ukupna površina smanjena za punih 16 m². Manji dio ove skraćene površina postat će kasnije južnim dijelom *sonde 2*.

¹³ Po završetku iskopavanja ulomci kamenih greda (18 ulomaka), budući da su i nekoć bili dijelom samostanske građevine, preneseni su u dvorište samostana i tako vraćeni franjevcima.

¹⁴ Slobodni prostor smješten između četiri samostanska trakta.

¹⁵ Dvokatna zgrada šatorastog krovitša smještena s južne strane glavnog ulaza u crkvu (duž. 12 m, šir. 7m).

¹⁶ CVEKAN 1990, 81, 88.

¹⁷ Kopalo se do dubine od 2,5 m nakon čega je raščišćavanje udubljenja obustavljeno zbog opasnosti po zidove sjeverozapadnog samostanskog krila (rezidencija).

¹⁸ Sadržaj ovih grobnih jama nije bilo moguće arheološki istražiti.

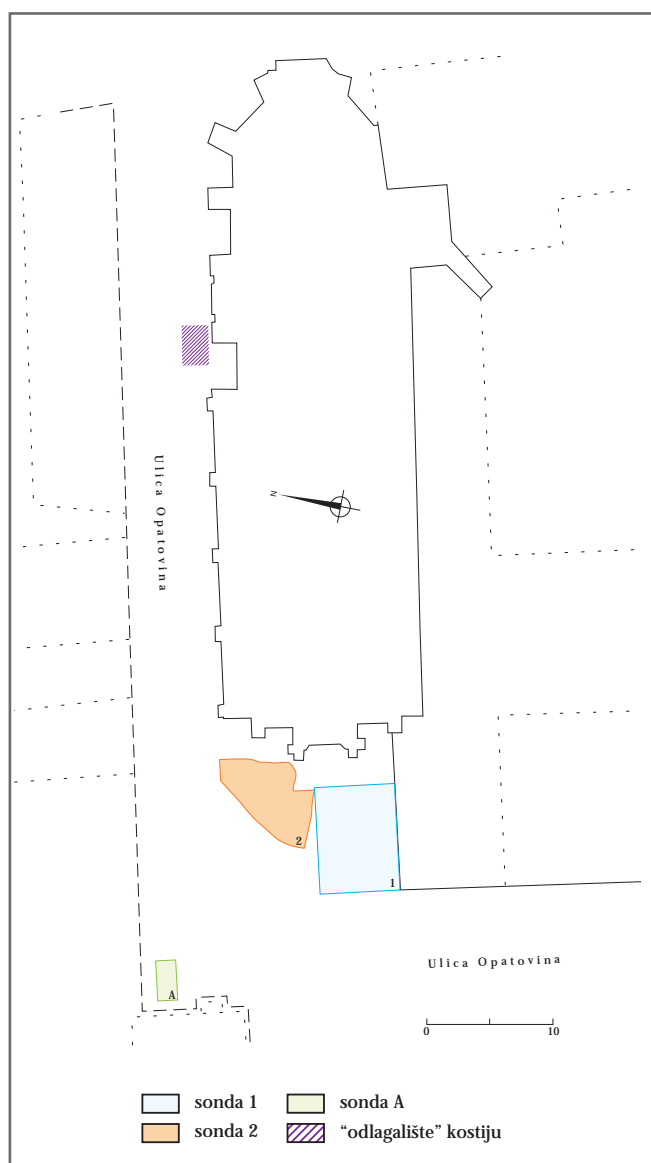
¹⁹ Pretpostavljeno je da kosti pripadaju "kosturnici" (sic!) za koju se — ako je uopće riječ o nečem takvom s obzirom na mjesto na kojem je zatečena — sa sigurnošću može tvrditi da nije suvremena sa srednjovjekovnom crkvom i okolnim grobljem. Vjerojatnije je da je riječ o neprimjerenom "odlagalištu" ljudskih kostiju iz grobova uništenih u neko novije vrijeme prigodom, npr. kakvih većih i opsežnijih zemljanih radova u franjevačkoj crkvi ili oko nje.

b) Iskopavanje u sondi 2 i sonda A pred kafićem Assisi

Završetkom radova u sondi 1 arheološka aktivnost pomaknula se nešto sjevernije u sondi 2 koja za razliku od prethodne nije bila četvrtastog oblika i s pravilnim nasuprotnim stranicama jer je neuobičajeni zaobljeni izgled njene zapadne i sjeverne strane odmah na početku iskopavanja odredila trasa već spomenutoga plinovoda. Zbog ovog ponajviše, sonda se ne samo razlikovala oblikom već je i veličinom bila znatno manjom od prethodne, a na toj njoj nevelikoj površini, koja je unatoč naknadnom proširenju jedva dostizala veličinu od 30 m², arheološka ekipa provela je većinu vremena, tj. punih šest tjedana (Sl. 11). Razlogom tako dugog arheološkog interesa za rad na tako maloj površini bio je u golemu broju tamo otkrivenih i u savezničkom

bombardiranju neuništenih grobova čije je ostatke trebalo pažljivim radom što temeljitije istražiti. Prvi skeleti uočeni su ubrzo nakon uklanjanja asfalta, pošljunčenog zasipa i tamnijeg sloja zemlje ispod njega na relativnoj dubini od oko 0,80–1,00 m (gr. 1, 2), a nakon nekoliko dana bilo ih je evidentirano već desetak. Svi skeleti zatečeni su na leđima i orijentirani, s manjim ili većim otklonom, u smjeru zapad–istok (glava-noge). Često su uz skelete uočeni čavli pa je pretpostavljeno da su pokojnici u tim vremenski najkasnijim slojevima često ili isključivo pokapani u lijesu. Osim čavala, najčešće se nailazilo na ulomke srednjovjekovne keramike, a u nekim od tih ranije otkrivenih grobova uočene su također i željezne predice [16.1-36]. Na osnovi samo ovih podataka moglo se već tada, na gotovo samom početku arheoloških iskopavanja, sa sigurnošću tvrditi da se pred ulazom u franjevačku crkvu na Opatovini u srednjem vijeku nalazilo groblje na kojem je, sudeći po brojnosti ukopa, tijekom vremena pokopan velik broj pokojnika.

Na višeslojnost groblja i još veću gustoću ukopa ukazivala su preslojavanja nekoliko već dotada otkrivenih grobova (npr. gr. 2 iznad gr. 8), a širenjem iskopa u istočnom profilu sonde na relativnoj dubini od 0,90 m i dublje sve su se češće počele uočavati lubanje i duge kosti skeleta čiji su se dijelovi nastavljali u pravcu crkve pružajući se očividno i ispod nje same.²⁰ Zbog blizine crkve i iz sigurnosnih razloga te skelete nije bilo moguće detaljnije istražiti ali je i sama njihova pojava upozoravala — to će kasnije postati posve jasnim — da se zapadni zid kasnosrednjovjekovne franjevačke crkve nalazio istočnije možda i znatno istočnije od današnjeg a da je tek u neko kasnije vrijeme crkva proširena prema zapadu prekrivši svojom zapadnom stranom (lađom) znatan dio srednjovjekovnoga groblja. Gotovo istovremeno s ovim spoznajama zamijećena je u kv. I-J/8-9 na relativnoj dubini od oko 0,90 m veća hrpa žutog, krupnije lomljenog kamenja (pješčenjaka) kojem pojavu i značenje u tom trenutku nije bilo moguće adekvatno vrednovati pa se isprva mislilo da predstavlja “neki temelj (?) ili urušenje” nastalo “kod proširenja” crkve.²¹ Dobrodošao nalaz dogodio se nekoliko dana kasnije, kada je u jednom od grobova osim nekoliko perli na prsima jednog ženskog skeleta uočen tanki zeleni okrugli predmet, nesumnjivo novac — kasnije će se pokazati da je riječ o numizmatički važnom primjerku srebrnika prve pol. XVI. stoljeća [21.8] — koji je ovom ukopu

Sl. 11 — Crkva sv. Franje, položaj sondi 1 i 2, sonde A te “odlagališta” ljudskih kosti pred sjevernim ulazom u crkvu. Crtež: S. Latinović

²⁰ Dnevnik, ad 22.5.2002.

²¹ Prvi primjerci ove skupine kamenja zamijećeni su već prije u kv. I/8 na aps. dubini od 136,41 m (Dnevnik, ad 22.5.2005.).

Sl. 12,13 / 14,15 — Gornji dio skeleta iz groba 13/ž s nalazom prsnog ukrasa (12); skelet iz groba 66/dj s nalazom parte i pojasnom garniturom, nakon uklanjanja glave (13); grob 98/m s ostacima gornje daske lijesa, prije čišćenja (14) i poslije čišćenja (15). Foto: Ž. Demo

pribavio atribut prvoga novcem datiranoga groba (gr. 13/ž). Najviše zanimanja, međutim, izazvalo je otkriće gr. 66/dj s jednim od rijetkih na ovom groblju otkrivenim dječjim skeletom na čijoj je lubanji uočen širok zeleni trag s ostacima spiralne žice i s perlama (parta), a u predjelu karlice nakon uklanjanja skeleta dijelovi pojasa s kopčom,

jezičcem i krugolikim ukrasnim okovima [17.1, 18.1, 19.1-4]. Dijete je bilo pokopano u lijesu od kojeg — iako su ostaci drvenog lijesa, sa čavlama ili bez njih, u zemlji znali ostaviti i znatno prepoznatljiviji trag (npr. gr. 98/m) — nije sačuvano ništa osim nekoliko oko skeleta pravilno raspoređenih čavala (Sl. 12-15).

U međuvremenu, do važnih saznanja o širenju ili neširenju groblja u pravcu zapada došlo se postavljanjem probne sonde pred istočnim prozorom kafića Assisi (k.br. 49). Iskop *sonde A* veličine 3x1,5 m (4,5 m²) pokazao je potpunu sterilnost u odnosu na situaciju u *sondi 2*,²² pa je iz toga kao neizbježan proistekao zaključak da grobovi u *sondi 2* pripadaju samom zapadnom rubu srednjovjekovnoga groblja. To je nadalje značilo da se na samo nekoliko metara širokom i arheološki neistraženom potezu između istočnog ruba *sonde A* i jugozapadnog ruba *sonde 2* morala nalaziti nekakva drvena, zidana ili od pruća ispletena ograda koja je posvećeni prostor groblja jasno odvajala od vanjskoga svijeta (Sl. 16-17).

Sonda 2 je u to vrijeme, a proticao je tada već i trideseti dan arheoloških iskopavanja, vrvila novootkrivenim grobovima pa su se i prolaznici, kojih ovim dijelom Opatovine tijekom dana prođe ne mali broj, sumnjičavi i znatiželjni zbog velikog broja skeleta, učestalo propitivali

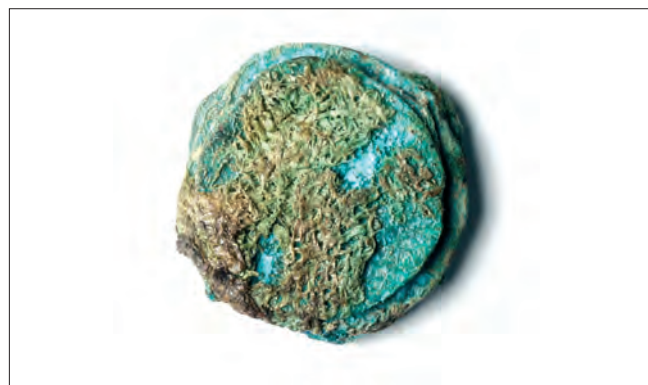
o karakteru onoga što su pred sobom mogli vidjeti.²³ To je za arheologe već bio uglavnom riješen problem jer su kontinuirani nalazi muških i ženskih te rijeđe dječjih skeleta jasno ukazivali na svjetovni karakter groblja koje unatoč tomu nije bilo moguće smatrati i župskim grobljem jer se nalazilo tik do redovničke crkve. Bilo je to, osim toga, razdoblje povećane usredotočenosti na prepoznavanju unutrašnje strukture nalazišta i njegovih stratigrafsko-kronoloških osobitosti. U takvim okolnostima posebnim sjajem zasjaio je nalaz zelene, male i tanke četvrtaste pločice koja je izgledom podsjetila na frizatik, srebrni srednjovjekovni novac gotovo četvrtastog oblika [7.2]. Novac je, iako nažalost nađen u nejasnim

²² Postavljena u smjeru istok–zapad 1 m udaljena od istočnog zida kafića Assisi.

²³ Jedno od pitanja koje su tih dana prolaznici obično postavljali odnosilo se na jedno dosta rašireno mišljenje da se pred crkvom sv. Franje iskapa neka novovjeka još nepoznata masovna grobnica.

Sl. 16,17 — Sonda A pred kafićem Assisi (Ul. Opatovina, k.br. 49): pogled iz sonde 2 (16); iskop na dubini od 1,50 m (17). Foto: Ž. Demo

Sl. 18,19 / 20 — Grob 166/m s nalazom bavarskih srebrnjaka (pfenizi): položaj groba (18); nalaz srebrnjaka na pojasu skeleta (19); slijepljeni novci s ostacima tkanine, prije čišćenja (20). Foto: Ž. Demo

stratigrafskim okolnostima (kv. J/12),²⁴ odmah očišćen i konzerviran pa se već dan dva kasnije moglo ustvrditi da je to uistinu frizatik, da je kovan nakon 1216. godine u Kostanjevici u Sloveniji za kranjskoga vojvode Bernharda II Spanheima (1202-1256) ali i da pripada vremenu dvadesetak i više godina ranijem od sredine ili početka druge pol. XIII. stoljeća,²⁵ kada je prema gotovo već ustaljenu mišljenju franjevačka crkva na Opatovini ili tek bila ili je tek imala biti izgrađenom.²⁶ Dilema koje su s ovim nalazom iskrsnule bilo je napretek ali sve su se one u tom trenutku ipak mogle svesti na samo dvije mogućnosti:

1) Ako je novac uistinu pripadao nekom od uništenih grobova, tada bi groblje na Opatovini moralo postojati i prije sredine XIII. stoljeća, kada se ovdje, prema saznanjima struke, gradnja crkve sv. Franje tek trebala dogoditi; i uz to, ako je neko ranije groblje ovdje uistinu postojalo, morala se, sukladno onovremenom crkvenom kanonu,²⁷ uz groblje nalaziti crkva, a takva bi crkva imala biti župskog karaktera.

2) Ako pak novac nije pripadao nekom od uništenih grobova nego nečemu drugomu, onda je naselje jedino što je prije groblja na ovome mjestu još moglo postojati; u

tom smislu zanimljivo je i vrijeme u kojem je spomenuti srebrnjak iskovan i bio u opticaju jer je ono ne samo prethodilo gradnji franjevačke crkve već i prvim zapisima o izgradnji kanoničkog naselja na kaptolskoj zaravni.

Koliko god, međutim, ova pitanja bila značajna i važna na terenu, često nema mnogo vremena za promišljanja ove vrste, jer se do novih nalaza i saznanja dolazilo svakodnevno. Među zanimljivostima iz te faze arheoloških istraživanja istaknuti je odlično sačuvani brončani prsten stremenastog tipa — kasnije će se pokazati da su na prstenu sačuvani i tragovi pozlate [11.2] — zatečen uz desnu ruku jednog tek malim dijelom očuvanog ženskog skeleta (gr. 120)²⁸ a potom i skupinu korozijom slijepljenih novaca s tragovima tkanine [21.2-7] — kasnije će se pokazati da ih je bilo ukupno šest, da pripadaju XV. st. i da su kovani u Bavarskoj (Sl. 18-20)

²⁴ Naden je uz dislociranu donju čeljust gr. 130/dj.

²⁵ CNA, Cn 4 (Taf. 60); ŠEMROV 2003, 182–183, s novijom literaturom o tom problemu.

²⁶ Gradnju franjevačke crkve u razdoblju između 1255. i 1264. god. predložila je kao rješenje, MIRKOVIĆ 1987, 125, 135.

²⁷ "Sepulture christianorum non nisi in atriis ecclesiarum fiant", SZILÁGYI 1961, 48.

²⁸ Kv. H/11 (od skeleta oštećenog kasnijim ukopima sačuvane su samo desna ruka i dio rebara).

— zatečenu s desne strane pojasa muškog skeleta kojemu gornji dio nije mogao biti istražen jer se protezao ispod trase plinovoda (gr. 166).²⁹ Intriganto je djelovao i nalaz skeleta s rebrima zasutima vapnom, zatečen u grobu smještenom u sredini sonde (gr. 129/m),³⁰ pri čemu se nije moglo ne pomisliti na kugu koja je u srednjem vijeku, od 1348/9. godine, kada se proširila Europom, pa do sredine XVI. stoljeća kada je groblje na Opatovini zasigurno već bilo napušteno, više puta poharala ove naše sjevernohrvatske krajeve (Sl. 21).³¹

Iznenadujuće su, međutim, na ovom kasnosrednjovjekovnom nalazištu djelovali nalazi ulomaka keramike čija su porozna faktura i ukras češljaste valovnice iskazivali prepoznatljiva ranosrednjovjekovna obilježja [1.3-5],³² no još je zanimljivijom bila spoznaja da ti nalazi nisu bili usamljeni jer je do završetka iskopavanja prikupljeno i evidentirano više ulomaka slične ranosrednjovjekovne keramike [1.1-2].³³ Iako su to vrlo mali komadi u posve drukčijem svjetlu moglo se već tada promatrati i tumačiti “dublji crni sloj s ugljenom”, zamijećen u nekim dijelovima sonde neposredno iznad zdravice (kv. H/6-7),³⁴ baš kao i onu neobičnu skupinu krupnijeg kamenja, već ranije spomenutu, ispod koje sve vrijeme posjedanja groblja nije bilo ukapanja (kv. I-J/8-9). Nasebinskim elementima poput ovih moglo se s više sigurnosti pridružiti neočekivane i na više mjesta ustanovljene nalaze grafita [3.1-2]³⁵ i zgure [4.1-14],³⁶ nalaze životinjskih kostiju i zuba [6.1-11]³⁷ te ulomak brusnog kamena [5.1]³⁸ ali i neke od već tada pronađenih srebrnih novaca [7.1-3].³⁹

c) Preliminarni rezultati i spoznaje

Arheološka iskopavanja provedena tijekom 49 radnih dana potvrdila su pretpostavku o postojanju srednjovjekovnoga groblja pred crkvom sv. Franje od kojeg je istražen tek manji rubni pojas u njegovu zapadnom dijelu i prikupljeni ostaci 167 skeletnih ukopa. Groblje se posve sigurno protezalo na istok i jednim dijelom zalazilo ispod same crkve, čime je već tijekom iskopavanja opovrgnuta tvrdnja o postojanju dugačke dvoranske crkve sagrađene sredinom XIII. stoljeća u korist tvrdnji o postojanju manje crkve oko koje se već tijekom vremena razvilo veće groblje. Da li je do posjedanja groblja i prvih ukopa došlo prije ili poslije provale Tatara i njihova navodnog pustošenja Zagreba 1242. godine, nije se tijekom i neposredno nakon iskopavanja moglo sa sigurnošću utvrditi baš kao ni vrijeme prestanka pokapanja oko kojeg su u prvo vrijeme postojale dvojbe u smislu datacija u ranije XVI. stoljeće ili na prelaz

Sl. 21 — Grob 129/m sa skeletom zasutim vapnom po prsima. Foto: Ž. Demo

²⁹ Kv. I-J/13 (136,09 m).

³⁰ Kv. G-H/9-10.

³¹ Nije poznato da li je kuga (*yersinia pestis/pestis asiatica/cholera asiatica*) već u tom svom prvom udaru 1348/1349. god. “pohodila” Zagreb. Spominje se, međutim, da su od kuge u Zagrebu 1369. god. stradala dva franjevca (CVEKAN 1990, 34), zatim da se u Zagrebu ponovno pojavila 1374., 1382., 1468., 1475., 1511. i 1544. god. (BELICZA 1994, 145; BUDAK 1994, 89; BUNTAK 1996, 133), a javljala se i kasnije tijekom XVI. i u XVII. stoljeću (HORVAT 1942, 28–30; BUNTAK 1996, 274–276, 308–309). O kugi i njenu europskom “pohodu” u kasnom srednjem vijeku v. GOTTFRIED 1985; ZIEGLER 1998.

³² Uz gr. 129/m i 151/m.

³³ Uz gr. 100/ž i 165/m.

³⁴ Uz gr. 117/ž.

³⁵ Uz gr. 90/m i 100/ž.

³⁶ Uz gr. 100/ž, 122/m i 133/dj i 148/dj.

³⁷ Osteološku analizu životinjskih ostataka proveli su dr.sc. Zdravka Hincak, suradnica Inštituta za dediščino Sredozemlja (Znanstveno raziskovalni centar v Kopru, Univerza na Primorskem, Slovenija) i prof. dr. sc. Damira Mihelića iz Zavod za anatomiju, histologiju i embriologiju (Veterinarski fakultet, Sveučilište u Zagrebu), na čemu im i ovom prilikom zahvaljujem. Sumarni rezultati sadržani su u opisu pripadajućih kataloških jedinica [6.1–9, 22.1].

³⁸ Uz gr. 133/dj.

³⁹ Uz gr. 2/m, 130/dj i 160/ž.

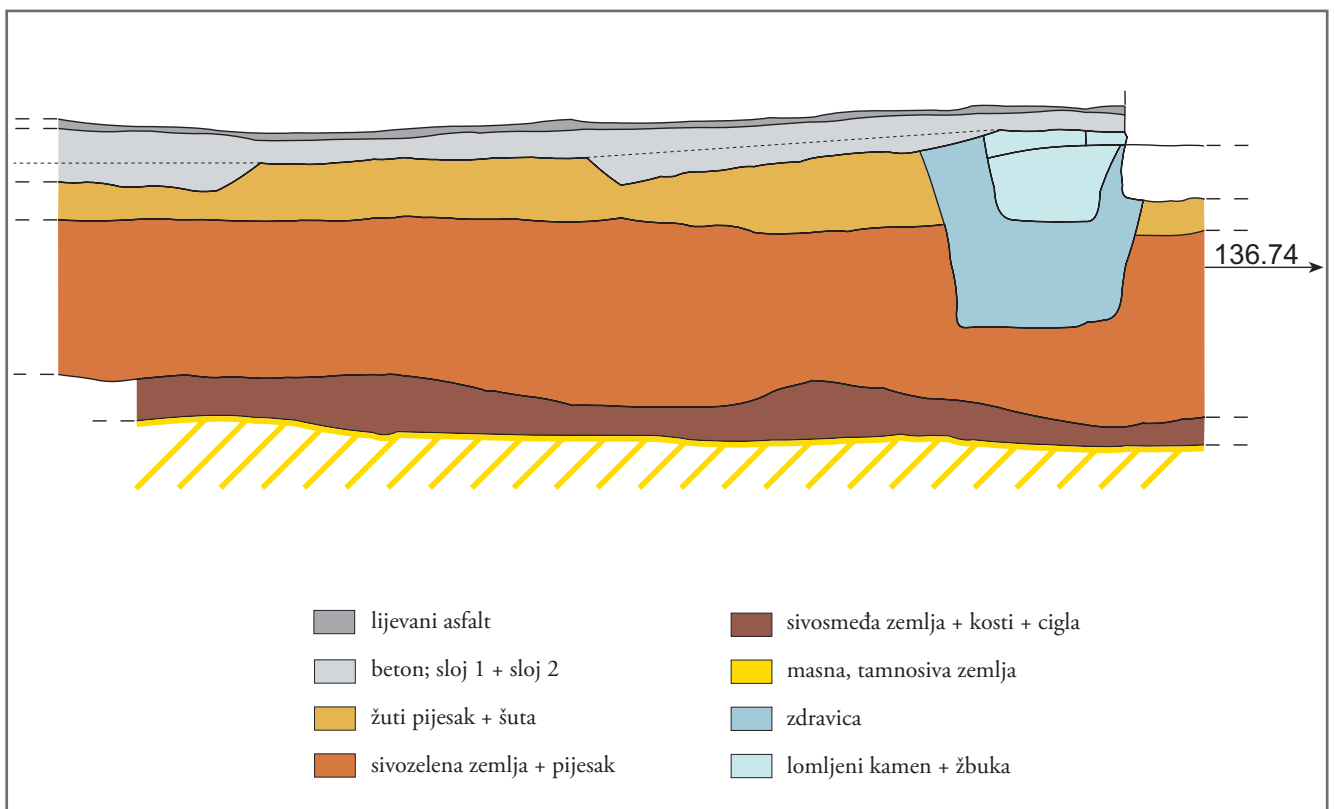
XV. u XVI. stoljeće.⁴⁰ Jednako važni ili čak važniji od kasnosrednjovjekovnoga groblja naseobinski su nalazi čiji su ostaci i tragovi jednim svojim dijelom — iako su manje spominjani jer ih se tijekom arheoloških iskopavanja nije moglo u cijelosti valorizirati — jasno upućivali na rani srednji vijek i vrijeme prije osnutka zagrebačke biskupije.

Izmjere obavljene neposredno prije arheoloških iskopavanja (IPZ-niskogradnja, Zagreba) pokazale su (osim toga) da je prostor pred zapadnim ulazom u crkvu najviša točka na ovom dijelu Opatovine (137,56 m)⁴¹ nakon koje se zemljište lagano spušta u pravcu sjevera (park, ulica) i tek neznatno oštrije u pravcu zapada i jugozapada (ulica), tako da na mjestu istočnog ruba *sonde 1 i 2* ima visinu od 137,43 m. Kako je ovakav izgled zemljišta ukazivao na neku eventualnu ovdje svojevremeno provedenu denivelaciju, to se istočni rub *sonde 1 i 2* pokazao jedinim mjestom na kojem su se pažljivom obradom profila sondi mogli prikupiti

podaci potrebni za identifikaciju i stručnu interpretaciju arheoloških slojeva. U tom smislu istočni profil *sonde 2* bio je najočuvanijim (Sl. 22) jer za razliku od istočnog profila *sonde 1* nije remećen eksplozijom avionske bombe te je pokazao prilično jasnu strukturu slojeva u kojima se nakon asfaltnog sloja (1) i dva sloja betonske podloge od kojih je onaj donji u sjevernom dijelu prelazio u pošljunčani naboj (2), pojavljuje zasip žutog pijeska i šuta (3), sivosmeđi ukopni sloj pomiješan s kostima, ulomcima cigle i sitnim kamenjem (4), masni tamnosivi sloj s mjestimičnim ostacima gara (5) te sloj žute zdravice (6).

⁴⁰ DEMO—MARKOVIĆ 2002, 29; DEMO—MARKOVIĆ 2002a, 29.

⁴¹ Od ove točke nešto više je jedino prostor na spoju jugozapadnog ugla crkve i sjeveroistočnog kuta samostanskog refektorija, gdje je zemlja dodatno nasuta vjerojatno radi odvodnje oborinskih voda.

Sl. 22 — Istočni profil sonde 2. Crtež: S. Latinović

1954

"K-11"

1954

1954

3. RANOSREDNJOVJEKOVNO NASELJE I NJEGOVI TRAGOVI NA KAPTOLSKOM BREŽULJKU

a) Ranosrednovjekovni Zagreb u povijesnim vrelima

Prva vijest o Zagrebu kao utvrdi imenom Zabrag (*castrum Zabrag*) zabilježena je u djelu anonimnog notara kralja Bele III (kraj XII. stoljeća), gdje se navodi da su Mađari na jednom od svojih vojnih pohoda krajem prve polovine ili sredinom X. stoljeća zauzeli utvrde Zagreb, Požegu i Vukovar (*castrum Zabrag ceperunt, et hinc equitantes castrum Posaga et castrum Vlcou ceperunt*).⁴² Nakon tog posve usamljenog i u hrvatskoj historiografiji različito prihvaćenog podatka,⁴³ o Zagrebu nema vijesti sve do 1092. godine, kada se na crkvenom saboru održanom u Szabolcsu u sjeveroistočnoj Mađarskoj⁴⁴ među novopridošlim biskupijama spominje i zagrebačka biskupija (*Zagrabiensis episcopatus*) čije se osnivanje povezuje s kraljem Ladislavom (1073–1095) a u nas obično stavlja i datira u 1094. godinu.⁴⁵ Tom zagrebačkom već u ranome srednjem vijeku utvrđenom naselju i biskupijskom središtu županijski status je u povijesnim vrelima zasvjedočen tek 1209. godine prvim spomenom jednog zagrebačkog župana (*Zagrabiensem comitem nomine Vanleginum*),⁴⁶ a 1225. godine spomenom i same Zagrebačke županije (*comitem... Wakyan Zagrabiensem comitatus*).⁴⁷

Unatoč oskudnim i rijetkim povijesnim vrelima u malobrojnoj stručnoj literaturi koja se zanimala i za tu raniju prošlost srednjovjekovnog Zagreba, prevladava mišljenje da se začetke ranosrednjovjekovnog zagrebačkog naselja valja tražiti ili podno Kaptola ili na samome Kaptolu, tj. “na lievoj obali (potoka) Medveščaka od Krvavog mosta do Draškovićeve ulice...(i) Ribnjaka”⁴⁸ ili pak “na prostoru današnjeg kaptolskog trga”,⁴⁹ a kao novije izneseno je i mišljenje o u približno istovremenom nastanku dvaju takvih ranijih zagrebačkih naselja, jednome “na mjestu kasnije katedrale”, a drugome “na mjestu gradečkog podgrađa u današnjoj Ilici.”⁵⁰

b) Slučajni ranosrednjovjekovni arheološki nalazi s kaptolskog trga iz 1906/1907. godine

O postojanju ranosrednjovjekovnih nakita nađenog na Kaptolu ispred katedrale 1906/1907. godinu “prigodom rušenja Bakačeve kule”⁵¹ ili “u temljima srušene Bakačeve kule”⁵² arheološka javnost obaviještena je tek 1952. godine. Pronađen je bio “nakit od bronce” koji je Muzeju 1907. godine darovao Gj(uro) Kemfelja,⁵³ tadašnji pomoćni službenik Hrvatskog narodnog muzeja.⁵⁴ Točne okolnosti nalaza nisu priopćene jer valjda nisu niti bile poznate ali je pretpostavljeno da nakit potječe

iz ranosrednjovjekovnih grobova koje se, s pravom ili ne, povezalo s ljudskim kostima nađenima još oko 1935. godine, kada je na Kaptolu provedeno niveliranje zemljišta i uređenje tamošnjega trga.⁵⁵ Nalaz su sačinjavale četiri naušnice (Sl. 23):

K1 *Naušnica sa zvjezdolikim privjeskom*, nepotpuna (G. –) — brončana, lijevana (jednodijelni kalup); lunulasti ukrasni dio trakastog oblika, pseudogranuliran, na krajevima ukrasnog dijela blago naglašeno pseudogranulirano koljence, na donjem dijelu lunulastog ukrasa trokraki zvjezdoliki privjesak s polukružnim izdignućem u sredini, krakovi oblikovani od tri piramidalno raspoređene pseudogranule; oštećena (karika nedostaje). — Vis. —, šir. —; ukrasni dio: vis. 2,60 cm, šir. 1,92 cm, deb. 0,20 cm; zvjezdoliki privjesak: vis. 1,66 cm, šir. 1,58, deb. 0,45 cm; tež. 2,481 g; AMZ S–2944 (= P–8060).⁵⁶

K2 *Karičica sa spiralnim završetkom* (G. 19; Sz. 2.1.6.3) — brončana, od žice okruglog presjeka, karika na jednom kraju podrezana na drugom kraju prelazi u spiralni privjesak proširen prema dolje; broj

⁴² SSRHI, 87–88 (cap. 43).

⁴³ U vijest o mađarskom osvajanju zagrebačke utvrde hrvatska historiografija uglavnom sumnja, ali je suglasna u uvjerenju da je utvrda postojale ako već ne u X. stoljeću, onda zasigurno sredinom ili u drugoj polovini XII. stoljeća: KLAJČ 1975, 46; KLAJČ 1982, 21; MARGETIĆ 1986, 244, 252; GOLDSTEIN 1995, 164, 287; BUDAK 1996, 109.

⁴⁴ O saboru u Szabolcsu i okolnostima u kojima je do njega došlo v. WALDMÜLLER 1987, 114–124.

⁴⁵ U stručnoj literaturi osnutak Zagrebačke biskupije različito je datiran (od 1087. do 1095. god.) i čini se da je vrijeme oko 1090. god. najprimjerenije prethodno navedenom podatku. O tome pobježe, DOBRONIĆ 1991, 20–21.

⁴⁶ CD III, 88 (doc. 74).

⁴⁷ CD III, 251 (doc. 224).

⁴⁸ MCZI, IX.

⁴⁹ BUNTAK 1996, 27. Sličnu su razmišljali, npr: HORVAT 1942, 1; KAMPUŠ 1965, 134, 139; KAMPUŠ–KARAMAN 1994, 21, te još neki.

⁵⁰ BUDAK 1992, 27. U postojanje dvaju ranosrednjovjekovnih naselja “na području današnjeg Zagreba, odnosno susjednih brežuljaka Griča i Kaptola” i prije kraja XI. stoljeća uvjeren je i GOLDSTEIN 1995, 287–289.

⁵¹ VINSKI 1952, 30 n. 3.

⁵² VINSKI 1960, 62 n. 84.

⁵³ VINSKI 1952, 30.

⁵⁴ VINSKI 1960, 62 n. 84.

⁵⁵ VINSKI 1952, 51.

⁵⁶ VINSKI 1952, 30, sl. 8; VINSKI 1960, 54–55, Tab. 17:52.

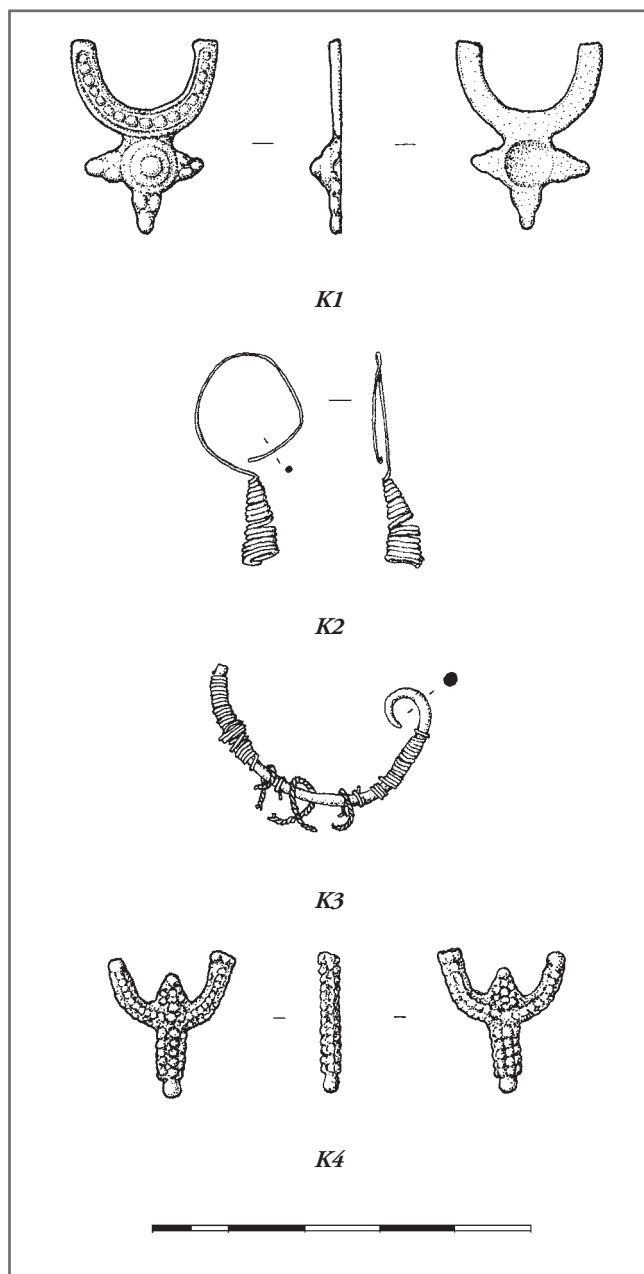
spirala: 15. — Vis. 2,75 cm, šir. 1,53 cm; Ø žice 0,045 cm; privjesak: vis. 1,2 cm; Ø gornji 0,18 cm; Ø donji 0,52/0,46 cm; tež. 0,342 g; AMZ S-2946 (= P-8060).⁵⁷

K3 *Karičica s lančanim privjescima*, nepotpuna (Sz. 2.1.3.) — brončana, otvorena, okruglog presjeka s krugolikom, prema unutra savijenom ušicom, donji dio karike omotan tankom žicom; među namotajima ostaci dvaju lančanih privjesaka od uvijene tanke žice; oštećena (dio karike s kukom za zapinjanje nedostaje, privjesci od uvijene žice nedostaju). — Ø ca. 3 cm; Ø žice 0,13 cm; tež. 1,441 g; AMZ S-2945 (= P-8061).⁵⁸

K4 *Naušnica s grozdolikim privjeskom*, nepotpuna (G. 14a; M. 13) — brončana, lijevana (dvodijelni kalup); ukrasni dio sačinjen od pseudogranuliranoga grozdolikoga privjeska valjkasto oblikovanoga u donjem i stožasto oblikovanoga u gornjem dijelu; pseudogranulirani lukovi završavaju blago naglašenim pseudogranuliranim parom koljenaca; oštećena (karika nedostaje). Vis. — , šir. — ; ukrasni dio: vis. 1,92 cm, šir. 1,70 cm, deb. 0,32 cm; privjesak: vis. 1,68 cm, deb. 0,36 cm; tež. 1,798 g; AMZ S-2947 (= P-8063).⁵⁹

Kaptolski nalaz je potkraj pedesetih godina prošlog stoljeća, sukladno onovremenom poznavanju arheološke problematike ranosrednjovjekovnog nakita i stanju njegove istraženosti na ovim prostorima, pripisan vremenu bjelobrdske kulture te je zaključeno da "sva četiri primjerka slavenskog ženskog nakita pripadaju XI. stoljeću".⁶⁰ Takva datacija je, naravno, danas neodrživa — da je nakit većim dijelom starijeg datuma, upozoreno je još prije gotovo dvadeset godina, ali je ta tvrdnja do danas uglavnom ostala bez odjeka⁶¹ — jer je već prva naušnica u ovom nizu, naušnica s trokrakim zvjezdolikim privjeskom i lunulastim pseudogranuliranim ukrasnim dijelom [K1], najstarija u skupini kaptolskog nakita. Naušnica, naime, pripada inačici u jednodjelnom kalupu lijevanih zvjezdolikih naušnica karakterističnih za avaroslavensko vrijeme druge polovine VIII. st. (*SPA III*) te je češća među grobnim nalazima jugozapadne Slovačke (Devinska Nova Ves) te jugozapadne i južne Mađarske (Andocs, Nagyárpád, Zalakomár), a kao pojedinačni nalaz pojavljuje se u starohrvatskom kulturnom krugu jugozapadne Hrvatske (Prozor) i u bugarsko-bizantskom kulturnom krugu sjeverozapadne Srbije (Vinča).

Kasnijeg je nastanka karičica s dosta dugim i prema dolje proširenim spiralnim završetkom izrađena od

Sl. 23 / 24 — Nakit navodno otkriven na Kaptolu tijekom rušenja Bakačeve kule 1906-1907. godine: zvjezdolika naušnica (K1), karičica sa spiralnim završetkom (K2), karičica s lančanim privjescima (K3), naušnica s grozdolikim privjeskom (K4). Crtež: M. Galić; foto: F. Beusan

neuobičajeno tanke brončane žice [K2]. Pripada jednoj od najbrojnijih inačice ove vrste karičica, koja se pojavljuje u kasnoavarsko vrijeme (*SPA III*) na prijelazu VIII. u IX. ili tek početkom IX. st. a najraširenija i najpopularnija je

⁵⁷ VINSKI 1952, 51, sl. 11; VINSKI 1960, 54-55, Tab. 17:53.

⁵⁸ VINSKI 1952, 51, sl. 9; VINSKI 1960, 54-55, Tab. 17:50.

⁵⁹ VINSKI 1952, 51, sl. 10; VINSKI 1960, 54-55, Tab. 17:51.

⁶⁰ VINSKI 1960, 54.

⁶¹ SOKOL 1986, 56, 60, gdje je autor bez detaljnije analize (i bez znanstvenog aparata) pokušao revidirati dataciju triju od ukupno četiri kaptolske naušnice, stavivši ta tri primjerka u vrijeme od sredine IX. do poč. X. stoljeća (karičica sa spiralnim nastavkom, grozdolika naušnica i naušnica sa zvjezdolikim privjeskom). Isti pisac svoju je tvrdnju kasnije ponovio na još nekoliko mjesta.

K1

K2

K3

K4

u drugoj pol. IX. i u prvoj pol. X. st.⁶² Unatoč velikom broju poznatih primjeraka ove inačice, kaptolskoj karičici je vrlo teško naći dovoljno sličnu usporedbu kako zbog izrazito tanke brončane žice od koje je sačinjena, tako i zbog velikog broja spiralnih namotaja (Pobedim, Krungl, Plavno).

Karičica s lančanim privjescima nepotpuna je i vrlo oštećena jer joj nedostaje čitav gornji dio karike s kukom za zakapčanje, a privjesci na donjem dijelu karike sačuvani su tek u naznakama [K3]. Donji dio karike omotan je tankom brončanom žicom zbog koje je ovaj nepotpun i loše sačuvan primjerak moguće povezati s raznolikim karičicama sličnih obilježja s nalazišta u srednjem Podunavlju (Gornjoj i Donjoj Austriji) i zapadnoj Mađarskoj datiranim od prve trećine do kraja druge trećine IX. stoljeća.⁶³ Od primjeraka iz hrvatskih krajeva kao slične moguće je spomenuti jedino nalaze iz Brodskog Drenovca kod Slavenskog Broda.

Karičica s grozdolikim privjeskom [K4] izlivena u dvodijelnom kalupu tipičan je oblik ranijeg bjelobrdskog nakita (G. 14a). Među uobičajenim primjercima ove skupine izdvaja se zbog valjkastog, kvalitetno izrađenog pseudogranuliranog privjeska, a zbog male težine valja ju datirati na kraj X. stoljeća, ako ne i u nešto ranije vrijeme budući da su usporedbe iz središnje Mađarske datirane čak u vrijeme prije ili oko 970. god. (npr. Halimba).

Ad K1 Andocs–temető ut., gr. 93 (H): GARAM 1972, 154-5, sl. 18:23-24. *Devinska Nova Ves–Murnice/Zahorska cesta*, gr. 285 (Sk): EISNER 1952, 74, Obr. 32:1,5; KELLER—BIERBRAUER 1965, 378, 397 Taf. IV:1-2.

Nagyárpád–Boros ut., gr. 19 (H): NAGY, 99, 115 T. IV:19/2.

Prozor, nep. nalazište (Hr): VINSKI 1952, 30, sl. 12.

Vinča–Karaula (Sr): KOVAČEVIĆ 1949, 116 br. 1, 120 sl. 1; ČOROVIĆ–LJUBINKOVIĆ 1965, 456 sl. 6.

Zalakovár–Lesvári dűlő, gr. 54 (H): SZÓKE 1992, 926 Taf. 2.

Ad K2 Krungl, uništeno grob (A); s valjkastim privjeskom: FISHBACH 1897, 144 Tab. VI:3.

Plavno–Međine (Hr); s valjkastim privjeskom: GUNJAČA 1960, 7, Tab. I:3; JELOVINA 1976, LXXI:13.

Pobedim–Na laze, gr. 115/66 (Sk); privjesak proširen prema dolje: VENDTOVÁ 1969, 191, 192 Obr. 58:5.

Ad K3 Brodski Drenovac–Plana, gr. 27, 31 (Hr): VINSKI–GASPARINI—ERCEGOVIĆ 1958, 138, 158–159, Tab. XVII:7-8, XIX:1; SZÓKE 1992, 966–967, Taf. 27:7-8, 28:1.

Ad K4 Halimba–Cseres, gr. 514, 778, 841, 882 (H): TÖRÖK 1962, 142–144, Taf. IX–XI.

Kaptolski nakit pripada neuobičajeno dugom razdoblju koje započinje sredinom VIII. st. i traje do kraja X. i početka XI. stoljeća te obuhvaća tri kulturnopovijesna razdoblja: kasno avaroslavenko razdoblje predstavlja zvjezdolika naušnica [K1], ranoslavenko razdoblje predstavljaju karičica sa spiralnim završetkom i karičica s lančanim privjescima [K2-3], a ranom bjelobrdskom razdoblju pripada lijevana grozdolika naušnica [K4]. Zbog svega ovog nakit je dodatno stručno i znanstveno zanimljiv jer nigdje na sjeveru Hrvatske ukrasni predmeti ova tri kulturnopovijesna razdoblja još nikada nisu zatečeni zajedno na istom arheološki istraživanom nalazištu.

Iako je zapravo vrlo skroman ranosrednovjekovni nakit otkriven na Kaptolu pred danas već odavana nepostojećom Bakačevom kulom, nije samo arheološki zanimljiv. Zbog svoje jedinstvenosti dugo je bio od nezaobilazne važnosti za povijest Zagreba jer je u nedostatku ikakvih drugih podataka jedini upućivao na pretpostavku da se upravo na tom “biskupskom brežuljku” nalazila “prvotna slavenska jezgra zagrebačkog naselja.”⁶⁴

⁶² SZÓKE 1992, 852-853.

⁶³ SZÓKE 1992, 853–854, 886-887.

⁶⁴ KLAJČIĆ 1982, 15. Da je u “neposrednoj blizini groblja moralo postojati i naselje”, mislio je i BUNTAK 1996, 28.

c) Naseobinski nalazi otkriveni pred crkvom sv. Franje
2002. godine

Naseobinski nalazi otkriveni ili prikupljeni tijekom iskopavanja pred crkvom sv. Franje ostaci su stambenih objekata sačuvani u tragovima, mnogobrojni ulomci keramičkih posuda, ostaci proizvodnih aktivnosti (zgura, grafit), životinjske kosti te pojedinačni nalazi srebrnog novca. Zbog nastanka kasnosrednjovjekovnoga groblja na mjestu ranijeg naselja te dugotrajnog posijedanja groblja i vrlo brojnih ukopa, ranosrednjovjekovni naseobinski nalazi dodatno su oštećeni a mnogi su tijekom vremena bili ili djelomično uklonjeni ili posve uništeni (ognjišta, podnice i dr.).

Na postojanje stambenih objekata ukazivale su dvije veće skupine lomljenog kamenja bez tragova vezivnog materijala ali s ostacima paljevine u podnožju. Zatečene su u obje istražene sonde: prva je uočena u *sondi 1* uz sam istočni profil kv. H/3 na rel. dubini od 1,50 m (dno)⁶⁵ ali nije istražena jer se nastavljala i širila dalje prema crkvi dok se druga arheološki dostupnija i veća nalazila oko 6 m sjevernije u *sondi 2* u kv. I-J/8-9 (aps. dub. 136,01

Sl. 25,26 — Tragovi ranosrednjovjekovne kamene peći (ognjišta) s paljevinom u podnožju u istočnom profilu sonde 1: tijekom iskopavanja (25); nakon čišćenja profila pri kraju rada u sondi 1 (26). Foto: M. Burić

m), okružena srednjovjekovnim ukopima koji su na njen oblik, širinu (1,00/1,10 m) i visinu (0,49 m) zasigurno utjecali i tijekom vremena dobrim ih dijelom izmijenili (Sl. 25-26; 27-28). Nepuna četiri metra sjevernije u kv. J-K/11 i na dubini nešto višoj od donjeg nivoa nakupine kamenja (aps. dub. 136,13 m) uočen je tankoslojni, pošljunčani i dobro nabijeni tarac, sačuvan valjda jedino zato što je poslužio kao podnica gr. 133/dj prije kojeg na tome mjestu, na sreću, nije bilo drugih ukopa. U sjeverozapadnom uglu gr. 133 tarac je završavao obrubljen tragovima drva i pojedinačim većim komadima kamenja pa je s obzirom na blizinu skupine kamenja otkrivene u kv. I-J/8-9 s njom mogao biti u svezi ili pak pripadati nekom drugom, nešto mlađem naseobinskom objektu (Sl. 29-30).⁶⁶

Nakupine lomljenog kamenja praćene paljevinom ostaci su ognjišta poluzemunica (Grubenhäuser; sunken-floored hut), stambenih objekata karakterističnih za ranosrednjovjekovna slavenska naselja datirana u vrijeme od VI. i VII. do XII. i XIII. stoljeća. Slavenske poluzemunice, od kojih su na Opatovini preostali jedino ostaci njihovih kamenih ognjišta, objekti su nepravilnog četvrtastog oblika oslonjeni na dvije ili više nosivih greda, male su uporabne površine (oko 3x3 do 3x4 m) i ukopani u zemlju do dubine od prosječno 0,45-0,90 m (pokatkad i dublje). Bočne strane obično su oblagane gredama, a međupostor je bio ispunjen mahovinom ili oblijepljen zemljom. Na ležeće grede, u kutovima obično uglavljene zasjekom, oslanjale su se grede krova "na dvije vode" pokrivenog debelim slojem slame. Smatra se da su jedini otvor na objektu bila vrata postavljena na jednoj od kraćih strana do kojih je gdjegdje vodila koso ukopana i nerijetko jezičasto oblikovana ulazna rampa. U jednom od kutova poluzemunice — obično u nekom od onih nasuprot ulazu — nalazilo se ognjište za kuhanje i grijanje sagrađeno od lomljenog kamenja ili gline. Zbog malih dimenzija misli se da su poluzemunice služile za stanovanje jedino u hladnije doba godine a da se u toplijim razdobljima život većim dijelom odvijao izvan njih.⁶⁷ Osim poluzemunica

⁶⁵ Tragovi kamene peći sačuvani su u visini od oko 0,50 m.

⁶⁶ Zbog dubine na kojoj je zatečen tarac nije moguće smatrati ostatkom kakve ranosrednjovjekovne prometnice, iako treba upozoriti da slični primjeri na nekim češkim gradištima uistinu postoje (npr. Lišén-Staré Zámky, okr. Brno-Město: STAŇA 1972, p. 139-140, 164). — Sjeverozapadno od gr. 133/dj sličan pošljunčani tarac izmiješan sa zemljom iz ukopa uočen je i u pri dnu rake gr. 146/ž u kv. H/12 (grob djelomično istražen jer se gornji dio skeleta protezao ispod cijevi plinovoda).

⁶⁷ U novije vrijeme, naprotiv, misli se da su poluzemunice ipak bile složeniji građeni stambeni objekti i da se u njihovu potkrovlju nalazio prostor za noćenje i odmor, HERRMANN 1986, 45.

Sl. 27,28 / 29,30 — Ostaci nanosrednjovjekovne kamene peći (ognjišta) okružene kasnosrednjovjekovnim grobovima u jugozapadnom kutu sonde 2: peć tijekom iskopavanja (27); detalj (28). Situacija u grobu 133/dj: skelet položen na podnicu nanosrednjovjekovne kuće (29); podnica nakon uklanjanja skeleta (30). Foto: Ž. Demo

u ranosrednjovjekovnim slavenskim naseljima, postojali su i drugi objekti, poput npr. ognjišta na otvorenom (npr. krušne peći), jame za spremanje i čuvanje hrane te nastambe za smještaj životinja.

Zbog velikog vremenskog raspona u kojem su ranoslavenske poluzemunice mogle nastati i biti u korištene preciznije datiranje tih objekata obično se oslanja na podatke koje pruža sustavna analiza predmeta pronađenih u njima ili u njihovoj neposrednoj blizini. Najčešće je to keramika čija je naglašena brojnost u odnosu na ostale nalaze pouzdan znak naseobinskog karaktera takvog nalazišta. Doprinos keramičkih nalaza dataciji nezaobilazan je i u slučaju prostora istraženoga pred crkvom sv. Franje, gdje je stratigrafsku sliku nalazišta dobrano zamrsilo kasnosrednjovjekovno groblje s mnogobrojnim ukopima zbog kojih je naseobinski kulturni sloj poremećen i izpremiješan, a pripadajući keramički nalazi dodatno izlomljeni i usitnjeni. Unatoč često vrlo malim ulomcima i njihovoj općenito lošijoj očuvnosti, ustanovljeno je postojanje keramičkih nalaza u više ili manje neprekinutom nizu od ranog srednjeg vijeka do ranog novog vijeka, tj. od kasnijeg VIII. stoljeća do oko sredine XVI. stoljeća. U tako velikom vremenskom rasponu razlikuju se dvije kronološki odvojene skupine keramičkih nalaza: prva, koja je od manje važnosti za nalazište jer je suvremena s posijedanjem groblja i pripada vremenu od ranijeg 14. stoljeća do oko sredine 16. stoljeća i druga, važnija za povijest Zagreba negoli za samo arheološko nalazište pred ulazom u crkvu sv. Franje budući da sadrži srednjovjekovnu keramiku raniju od utemeljenja franjevačkog samostana i raniju od crkve, groblja i prvih srednjovjekovnih ukopa [1.1-57, 2.1].

Među tom ranijom naseobinskom keramikom više je atipičnih i neukrašenih ali i dostatan broj ukrašenih ulomaka prikladnih za determinaciju i okvirnu dataciju ranosrednjovjekovnih naseobinskih slojeva (Sl. 31-33) — na Opatovini, naime, mogla su se zahvaljujući keramici izdvojiti barem dva ranosrednjovjekovna naseobinska sloja. Starijem sloju datiranom u vrijeme od kasnijeg VIII. stoljeća do prve polovine ili sredine X. stoljeća pripadaju manje brojni ulomci keramike porozne strukture s krupnijim primjesama kvarcnog pijeska, vapnenca ili pljeve ukrašeni plitko utisnutim uspravnim nizom polumjesečastih ukrasa ispod češljastog četveroreda uzljebljenih vodoravnih linija [1.1], plitkom češljastom valovnicom, samom [1.2] ili zajedno sa četveroredom uzdužnih uzljebljenih linija [1.3-4] te prepletenom češljastom valovnicom [1.5]. Prosječna aps. dubina ovih nalaza dosta je niska i iznosi 136,04 m⁶⁸ pa je već i stoga

opravdano pripisati ih istom razdoblju kojemu pripadaju i ostaci kamenih peći slavenskih poluzemunica, otkriveni u kv. H/3 i I-J/8-9.⁶⁹

Mlađi ranosrednjovjekovni sloj zastupljen je znatno većim brojem keramičkih ulomaka ali najraniji primjerci ove skupine ukrašeni nizom uzljebljenih uzdužnih linija [1.8-9] te dubljom ali rijedom češljastom valovnicom [1.6-7] datirani u drugu polovinu X. i ranije XI. stoljeće malobrojni su i rijetki. Unatoč tomu, svojim postojanjem jasno pokazuju da je ranosrednjovjekovno naselje koje je prethodilo kasnosrednjovjekovnom groblju postojalo i nakon prve polovine X. stoljeća. Brojnošću, međutim, prevladavaju ulomci keramike mlađeg naseobinskog sloja nastali kasnije, tj. u razdoblju od XI. do XIII. stoljeća. To je keramika većinom tanjih stijenki, dobro pečena i s primjesama sitnijeg pijeska, tamnih boja a ukrašena je,

Sl. 31,32 / 33 — Ulomci ranije ranosrednjovjekovne keramika nađeni u zemlji među kasnosrednjovjekovnim grobovima: ulomak ukrašen nizom polumjesečastih ukrasa ispod češljastog četveroreda uzljebljenih vodoravnih linija (31); ulomak ukrašen češljastom valovnicom i četveroredom uzdužnih uzljebljenih linija (32); ulomak ukrašen prepletenom češljastom valovnicom (33). Foto: F. Beusan

⁶⁸ Neuvršten ulomak ukrašen plitko utisnutim uspravnim nizom polumjesečastih ukrasa [1.1].

⁶⁹ Za nekoliko osobito dobro očuvanih kamenih peći od krupnog kamenja datiranih u IX-X. stoljeće (Slovačka) i X-XII. st. (Mađarska), v. *Mušla—Čenkov*, obj. 4, 16 (Sk; okr. Nové Zámky): HANULIAK—KUZMA 1983, 386—388 Sl. 2-3; *Nitra—Šindolka*, obj. 4, 15 (Sk; okr. Nitra): TOČÍK—SEDLÁK 1993, 60 Sl. , 62; *Nitra—kasárne pod Zoborom*, obj. 1/92 (Sk; okr. Nitra): BŘEZINOVÁ 2004, 55 Sl. 3; *Felsőzsolca—Várdomb*, obj. 5-7 (H; žup. Borsod—Abaúj—Zemplén): SIMONYI 2003, 116—118 Sl. 9-12. — U Hrvatskoj, gdje su sustavna arheološka istraživanja srednjovjekovnih naselja uglavnom novija pojava, nalazi ranosrednjovjekovnih peći (ognjišta) malobrojni su i slabo poznati. Na tu temu zasada jedino, SEKELJ—IVANČAN 2000, 67-88.

Sl. 34-37 / 38-41 — Ulomci keramike ranog i razvijenog srednjeg vijeka keramika nađeni u zemlji među kasnosrednjovjekovnim grobovima: ulomak ukrašen dvoredom užlijebljenih niskih valovnica (34); ulomak ukrašen užlijebljenom niskom valovnicom (35); ulomci ukrašeni užlijebljenom razmaknutom valovnicom (36, 37); ulomak ukrašen užlijebljenom vodoravnom linijom (38, 39); ulomak ukrašen vodoravno raspoređenim zupčastim uzorkom (40); ulomak ukrašen vodoravnim nizom ugriženih polumjesečastih uzoraka (41). Foto: F. Beusan

ponajviše, niskom jednoređnom [1.10-15] i razmaknutom visokom valovnicom [1.16-30], razmaknutim uzdužnim linijama [1.31-44], zupčastim ukrasom [1.45-47], rijetkim kombinacijama zupčastog ukrasa i užlijebljene vodoravne linije [1.48] te ugriženim polumjesečastim uzorkom, samim [1.50] ili iznad užlijebljene valovite linije [7.49]. Brojnost ove kasnije keramike u odnosu na keramiku ranijeg vremena pouzdan je pokazatelj rasta naseljenost do koje na Opatovini zacijelo dolazi tijekom XI. i u XII. stoljeću (Sl. 34-41).

Osim brojnih ulomaka keramike, mlađem nasebinskom sloju pripadaju i tri srebrna novca kovana tijekom XII. i u XIII. stoljeću: oštećen ali dobro sačuvan anonimni ugarski denar kralja Bele II (1131–1141) kovana u Esztergomu [7.1], odlično sačuvan frizatik (*pfennig*) austrijskog vojvode Bernharda II od Spanheima (1202–1256) kovana u Kostanjevici nakon 1216. godine [7. 2] te nepotpun, deformiran i jedva prepoznatljiv mletački zdjelicašći denar (*piccolo scodelato*) kovana u Veneciji, ili krajem XII. ili sredinom XIII. stoljeća [7.3]. Sva tri novca otkrivena su u *sondi 2* u zemlji pomiješanoj s kasnosrednjovjekovnim ukopima, slučajni su nalazi u različitim kvadrantima, u različitim okolnostima i na različitim dubinama te na svojevrsan način oslikavaju ne samo trendove u opticaju novca tijekom XII. i u prvoj polovini XIII. stoljeća već i pojedina razdoblja u životu kaptolskog srednjovjekovnog naselja: prva dva

novca razdoblje prije dolaska franjevaca na Opatovinu, a treći novac vrijeme kada je tatarska opasnost već minula (1242. god.), na Opatovini već bio utemeljen franjevački samostan a samostanska crkva ili bila u gradnji ili je njena gradnja ondje tek imala uslijediti (Sl. 42-43).

Sl. 42 / 43 / 44 — Nalazi novca iz nasebinskog sloja razvijenog srednjeg vijeka (XII-XIII. st.): srebrni denar ugarskog kralja Bele II (1131-1141), anonimno kovanje (42); frizatik austrijskog vojvode Bernharda II von Spanheima (1202-1256), kovana u Kostanjevici u Sloveniji (43); ulomak zdjelicašćeg denara kovana u Veneciji krajem XII. ili sredinom XIII. stoljeća (44). Foto: Damir Doračić (2x)

d) Položaj ranosrednjovjekovnog naselja na Kaptolu i njegovo značenje za povijesti Zagreba

Ostaci ranosrednjovjekovnog naselja (otkrivenog) pred ulazom u crkvu sv. Franje na Opatovini nalazili su se na zapadnoj strani sjeverne polovice Kaptola u dijelu poprilično izdignutom iznad uske udoline potoka Medveščak koji je sve do potkraj XIX. stoljeća tekao ovuda oplahujući zapadnu i južnu stranu kaptolskog brežuljka. Kaptol još i danas opasuju bedemi obnavljani, građeni i dograđivani u XIV., posebice XV. te u XVI. i XVII. stoljeću koji su, nažalost, umjesto da budu sačuvani jer su nadživjeli opasnosti vremena u kojem su podignuti, najvećim dijelom stradali tek u XX. stoljeću.⁷⁰ Oni, iako su danas samo djelomično vidljivi i koliko-toliko sačuvani, dosljedno prate konfiguraciju brežuljka dajući utvrđenu izgled nepravilnog četverokuta dugog oko 500 m i širokog u južnom dijelu oko 320–350 m a u sjevernom dijelu oko 140 m tako da bedemima ograđena površina utvrđenja vjerojatno nije bila manja od 10–12 ha. Na južnom dijelu kaptolski brežuljak izdiže se oko 15 metara iznad okolnog terena, dok se idući prema sjevernom užem dijelu strmina smanjuje i danas je gotovo uopće nema. U podnožju općenito manje strme istočne strane Kaptola proteže se šira udolina za koju se misli da je u ranom srednjem vijeku bila močvarna i da je tek kasnije preuređena u biskupske ribnjake.⁷¹ Agrarne potrebe, kakve god one u srednjem vijeku mogle biti, osiguravalo je prostrano i plodno zemljište riječne doline koja se prostirala istočno, zapadno i južno od kaptolskog brežuljka u pravcu tek nekoliko kilometara udaljenog korita rijeke Save.

Izgledom, položajem i veličinom kaptolski brežuljak je krajem VIII. i početkom IX. stoljeća zasigurno bio vrlo pogodno mjesto za smještaj i siguran razvoj ranoslavenskog naselja gradišnog tipa (Burgwall). To bi značilo da je mjesto moralo biti utvrđeno jarkom i nasipom ojačanim drvenim konstrukcijama za što je, sudeći po površini koju je trebalo ograditi, bio potreban dugotrajan naporan rad jedne cijele dobro organizirane zajednice koja je sama ili zajedno sa svojom okolicom raspolagala za to dostatnim sredstvima, privrednim i ljudskim. Bilo bi to nadalje, sudeći po današnjem izgledu kaptolskog brežuljka, gradište jednodijelnog tipa, srednje veličine, jezičastog oblika — slično ranosrednjovjekovnom praškom gradu⁷² — čiji bi unutrašnji ne uvijek potpuno iskorišten prostor uključivao površinu namijenjenu upravnom središtu s objektima za dostojanstvenika i njegovu pratnju, površine za stanovanja, za kultno mjesto ili crkvu s grobljem ili bez groblja, za proizvodne djelatnosti u službi upravnog

središta i sl. Oko gradišta bi se najvjerojatnije već zarana, posebice uz kakav važniji prometni pravac, razvilo jedno ili više podgrađa namijenjenih različitim djelatnostima proizvodnim, vojnim ili pak trgovačkim.⁷³

Ovu pretpostavku podupire i snaži arheološko-povijesna topografija kaptolskog brežuljka u vrijeme prije utemeljenja zagrebačke biskupije koja, iako vrlo oskudna podacima, obuhvaća ranosrednjovjekovno groblje čije je mjesto pred zagrebačkom stolnicom ili u blizini nje navodno neupitno,⁷⁴ pretpostavljeno ranosrednjovjekovno naselje kojemu je položaj sve do iskopavanja pred franjevačkom crkvom na Opatovini nije bio poznat,⁷⁵ tom naselju pripadajuću župnu crkvu Blažene djevice Marije za koju se s pravom ili ne tvrdilo da se nalazila pored mjesta ili na mjestu potkraj XI. stoljeća utemeljene katedrale sv. Stjepana⁷⁶ te djelomično istražene ostatke zemljanog utvrđenja s tragovima drvenih ojačanja otkrivene na Gamuli, uzvisini tik do jugoistočnog bedema nadbiskupske tvrđe (Sl. 45).⁷⁷ Sve ovo, znakovlje je različitih oblika organiziranog života na utvrđenom

⁷⁰ Ovakvom stanju najviše je doprinjela gradnja tržnice Dolac kojom je prilikom uklonjen čitav južni pojas kula i bedema uključujući i one za koje je poput npr. jugozapadne okrugle kule kod Plemićeve palače (nekad Dolac k.br. 2) postojalo zanimljivo i vrlo prihvatljivo konzervatorsko riješenje, v. LASZOWSKI 1925, 22–32.

⁷¹ KAMPUŠ 1985, 7. — O kaptolskim ribnjacima i perivoju Ribnjak tijekom vremena, v. ARBUTINA 1996, 253–269.

⁷² BOHÁČOVÁ 1998, 37–39; FROLIK—BAVERMANOVÁ 2000, 376 Sl. 262.

⁷³ Podgrađa značajnijih ranoslavenskih gradišta VIII. do X. stoljeća u Češkoj i Slovačkoj prostrana su, poprilično organizirana i vrlo napućena naselja poluzemunica s trgov, radionicama i prometnicom, npr. Břeclav-Pohansko (južno podgrađe): VIGNATIOVÁ 1992, 105–111. — Tradiciju ranosrednjovjekovnog naseljavanja podno kaptolskog gradišta sačuvao je možda ponajprije *Vicus Latinorum*, naselje čije raznorodno stanovništvo srednjovjekovni izvori spominju prije svih drugih, tj. već krajem XII. stoljeća, MCZI, 3 (doc. 4). Ipak, valja imati na umu, da se naselja XII. i XIII. stoljeće razlikuju, kao u organizaciji prostora tako i izgledom, od onih starijih nastalih dva, tri ili četiri stoljeća ranije.

⁷⁴ VINSKI 1952, 30 n. 3; VINSKI 1960, 62 n. 84.

⁷⁵ BUNTAK 1996, 27.

⁷⁶ BUDAK 1992, 27; BUDAK 1994, 109 n. 238.

⁷⁷ Mala zaštitna iskopavanja na sjeverozapadnom dijelu Gamule provela je u jesen 1951. god. stručna ekipa Arheološkog muzeja u Zagrebu ustanovivši postojanje barem dviju faza srednjovjekovnog fortifikacijskog sustava za koji je pretpostavljeno da je uklonjen tek u XVII. st., VINSKI—GASPARINI 1957, 42–46, 48. Prema današnjim saznanjima, tijekom arheoloških iskopavanja na Gamuli otkriveni su tragovi dvoreda pravilno raspoređenih drvenih balvana koji su zacijelo pripadali ostacima ranosrednjovjekovnih stepeničastih bedema. Osim njih, otkriveni su i temeljni ostaci "tankog i niskog zida kojim su prije katedralna crkva i taj stari dvor bili opasani" a čiji je kamena građa, kako je 1642. god. svjedočio biskup Benedikt Vinković, upotrebljena za gradnju biskupske utvrde 1512–1520. god. (DOBRONIĆ 1988, 29). — Za još i sada jedini opširniji prikaz nastajanja i razvoja kasnosrednjovjekovnih i ranonovovijekih kaptolskih bedema i kula, v. HABUNEK—MORAVAC 1960, 85–99, S. 23–28.

kaptolskom brežuljku na koje hrvatska historiografija nerijetko smiješta ranosrednjovjekovno slavensko župsko središte,⁷⁸ a njegove početke naslućuje i traži u vremenu Ljudevita Posavskog (oko 810-823).⁷⁹

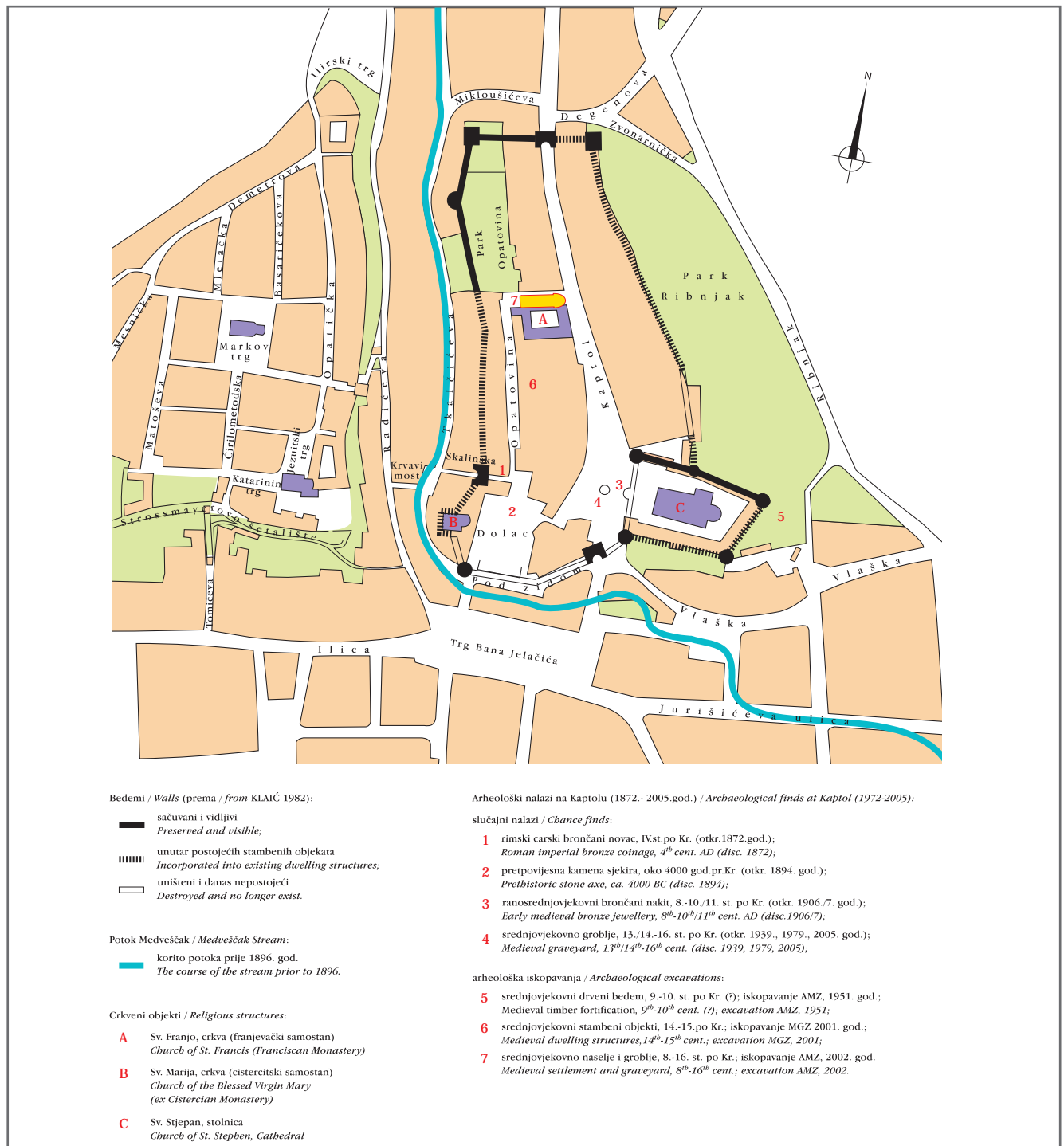
Saznanja temeljena na rezultatima arheoloških iskopavanja pred franjevačkom crkvom dopuštaju ustvrditi da je ranosrednjovjekovno naselje na tom dijelu Kaptola postojalo, ako ne već sredinom ili u drugoj polovici VIII. stoljeća onda zasigurno u IX. i X. stoljeću, da je znatnije uznapredovalo tijekom XI. i u XII. stoljeću

a da je u ograničenom pogledu postojalo i tijekom XIII. stoljeća. U tom smislu arheološka iskopavanja zasigurno su odgovorila i na pitanje koje je još prije samo petnaestak godina nastojalo razmrsiti dilemu oko toga “kome su” to franjevci doselivši se na Opatovinu u XIII. stoljeću “trebali propovijedati na kraju naselja crkvenih osoba”.⁸⁰

⁷⁸ KLAIĆ 1913, 8–9; HERKOV 1957, 28–32; BUDAK 1994, 109, BUNTAK 1996, 28–29, 148.

⁷⁹ KLAIĆ 1982, 14–15; BUDAK 1994, 109.

⁸⁰ DOBRONIĆ 1991, 220.

Sl. 45 — Kaptolski brežuljak s crkvenim objektima, položajem kasnosrednjovjekovnih bedema i registriranim arheološkim nalazištima.

Crtež: S. Latinović

St. Mary's Church - 1912

4. KASNOSREDNJOVJEKOVNO GROBLJE PRED CRKVOM SV. FRANJE

a) Franjevci, crkva i samostan na Opatovini u kasnom srednjem vijeku

O srednjovjekovnom groblju na Opatovini u povijesnim izvorima nema podataka pa su za njegov nastanak i razvoj posebno važne okolnosti vezane uz vrijeme u kojem su se na Kaptolu pojavili franjevci te ovdje utemeljili samostan i sagradili crkvu. O tom najranijem vremenu njihova boravka u Zagrebu sačuvana je tek predaja zabilježena potkraj XVI. st. koja kaže “da je zagrebački samostan utemeljen u vrijeme bl. Oca Franje” (*Zagrabiensis conventus a tempore B.P. Francisci fundatum dicitur*), da ga je on “osobno pohodio” (*quem et idem Pater...in propria persona visitavit*) i da su “kasnije oci Grgur i Ortolso različitim milodarima obnovili ruševine koje su stršale” (*et postea undique ruinam minitantem restaurarunt ex diversis eleemosynis patres Gregorius, atque Orstolsus*).⁸¹ Predaja zabilježena u nešto kasnije vrijeme uz spomenute događaje veže i jednu bogatu udovicu, imenom Katarinu Galović, koja je svetome Franji za njegova navodnog boravka u Zagrebu pribavila smještaj a njegovim sljedbenicima četiri godine prije Franjine smrti (+1226. god.) poklonila posjed na kojem su oni kasnije podigli samostan i izgradili crkvu.⁸²

Za razliku od podataka iz predaje, stručna je javnost danas uglavnom jedinstvena jedino u tvrdnji da je franjevačka crkva na Opatovini sagrađena u drugoj polovini XIII. stoljeće⁸³ pa je kao vrijeme nastanka i izgradnje crkve predloženo vrijeme između 1255. i 1264. godine⁸⁴ ili pak razdoblje prije⁸⁵ ili oko 1280. godine.⁸⁶ Sve te pretpostavke i nagađanja oslanjali su se na niz dozvola, privilegija i propisa nastalih u rasponu od 1243. do 1260. godine. Njima su franjevci najprije stekli pravo na posjedovanje i gradnju *oratoria privata* u kojima bi čuvali euharistiju te služili misu i obavljali liturgijske čine izuzev onih rezerviranih za župne crkve (1243. god.), zatim su dobili dozvolu da u svojim crkvama mogu pokapati mrtve koji to oporučno zažele, ali uz prethodnu dozvolu (župnih) crkava od kojih se mrtvi preuzimaju (1250. god.) te napokon stekli pravo da im se crkve nazivaju samostanskima (*conventuales*) i s povlasticama kolegijских crkva (1252. god.) nakon čega su na kraju svega propisana i stroga ograničenja pri gradnji franjevačkih crkava i ukrašavanju njihove unutrašnjosti (1260. god.).⁸⁷

Poznato je da su već zarana djelovanje franjevaca štitili i podupirali viši slojevi društva i crkve pa su vjerojatno baš

njihovim zagovorom franjevci stigli u Zagreb i smjestili se na Kaptolu (zar legenda ne spominje i jednu bogatu udovicu?). Kao istaknuti pripadnici propovjedničkih redova (*ordines predicatorum*) nastalih u XIII. stoljeću franjevci su zagovarali apostolski način života zasnovan na propovijedanju masama i prikupljanju milostinje kojom su si osiguravali hranu i druge za život potrebne stvari. Zbog toga je trebalo živjeti sa narodom i među narodom pa za razliku od većine drugih redova za svoje samostane nisu birali ruralne sredine već su samostane osnivali i namjerno smještali u gradove pokušavajući zaposjesti mjesto na glavnoj prometnici ili na njenoj najprometnijoj točki kakav je na zagrebačkom Kaptolu u XIII. stoljeću predstavljao položaj uz gradska vrata, u blizini izlaza iz naselja i tome slično. Poslanje i okoliš značajano su utjecali na odabir mjesta, ustrojstvo i načine djelovanja redovničkih zajednica pa otuda ona poznata srednjovjekovna uzrečica, izrečena navodno od sv. Bernard iz Clairvauxa, koja je tako sjajno primjenjiva na zagrebačke franjevence ali i na druge u srednjovjekovni Zagreb pristigle propovjedničke redove (cisterciti, dominikanci):

“Bernard je volio doline, Benedikt planine,
Franjo manja mjesta (trgovišta), a Dominik
gusto naseljene gradove”
(*Bernardus valles, montes Benedictus amabat,
Oppida Franciscus, celebres Dominicus urbes*).⁸⁸

Neizravni dokazi franjevačke prisutnosti u zagrebačkoj biskupiji sadržani su u pismu pape Inocencije IV (1243–

⁸¹ GONZAGA 1587, 592; DAMJANOVIĆ 1975, 15; MIRKOVIĆ 1987, 116-117.

⁸² U legenda o sv. Franji u Zagrebu neki uopće nisu željeli vjerovati (TKALČIĆ 1889, p. CLVI; KLAJČIĆ 1982, 445), drugi su je neodlučni kamo se prikloniti samo pričavali (DAMJANOVIĆ, 1975, 12-17; DOBRINIĆ 1991, 220; PULIĆ 1991, 90-94), ali su ipak brojniji oni koji su tu legendu poradi različitih razloga i uvjerenja obično s uvažavanjem prihvaćali (HORVAT 1942, 17; MIRKOVIĆ 1987, 117; CVEKAN 1990, 22-26, 34) ili su joj se s udivljenjem i gotovo strastveno priklanjali (KRŠNJAVI 1926).

⁸³ CVEKAN 1990, 95; BUNTAK 1996, 149. — Nedovoljno argumentirana tvrdnja da je crkva sagrađena u XIV. a ne u XIII. stoljeća zasada je usamljena i bez odjeka, v. VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA 2000, 347 br. 291/XV.

⁸⁴ MIRKOVIĆ 1987, 125, 134-135. Datacija je zasnovana na komparativnoj usporedbi konstruktivnih elemenata franjevačke crkve i konstruktivnih elementima iz sakralnih objekata u Kostanjevici na Krki (Sv. Marija), Zagrebu (kapela sv. Stjepana, Kaptol) i zagrebačkoj okolici (gradska kapela na Medvedgradu).

⁸⁵ HOŠKO, 2000, 60.

⁸⁶ TKALČIĆ 1889, CLVI.

⁸⁷ BADURINA 1985, 34-35, 130-131 (n. 55-57).

⁸⁸ MGH SS, XXXII, 233, 236.

1254.) koji 1245. godine upozoravao zagrebačkog biskupa na progone Male braće u Zagrebačkoj biskupiji,⁸⁹ zatim se 1260. godine na generalnom kapitulu franjevačkog reda u Narbonni prvi put se izrijekom spominje zagrebačka franjevačka kustodija,⁹⁰ a 1323. godine prvi put se spominje i gvardijan zagrebačkog samostana.⁹¹

Gradnjom crkve i stjecanjem prava pokapanja franjevci su značajno proširili svoje djelovanje a s njime i utjecaj u lokalnoj zajednici. O tome je tijekom arheoloških iskopavanja više nego izravno svjedočila neuobičajeno velika gustoća srednjovjekovnih ukopa što neizravno govori o velikom broju povijesno nedokumentiranih ali zasigurno zaprimljenih oporuka i zamolbi za pokope pokojnika.⁹² O veličini te prve franjevačke crkve, u kojoj se i oko koje se u srednjem vijeku pokapalo, postoje dva posve oprečna mišljenja, oba nastala i sročena prije arheoloških istraživanja: prema jednom mišljenju “cijelo svetište i lađa sagrađeni su u doba gotike”,⁹³ a prema

drugom crkva je zauzimala prostor ne veći od svetišta današnje samostanske crkve i protezala se “22 metra u duljinu i 8,40 metara u širinu.”⁹⁴ Arheološka iskopavanja provedena pred zapadnim ulazom u crkvu 2002. godine podupiru mišljenje o manjoj crkvi, budući da su tijekom iskopavanja ustanovljeni višeslojni ukopi koji su se u popriličnome broju nastavljali i ispod zapadnog zida današnje crkve. No, kakva je uistinu bila veličina i izgled te kasnosrednjovjekovne crkve, bez arheoloških iskopavanja u samoj crkvi, moguće je jedino nagađati.

⁸⁹ CD IV, 280–282 br. 246.

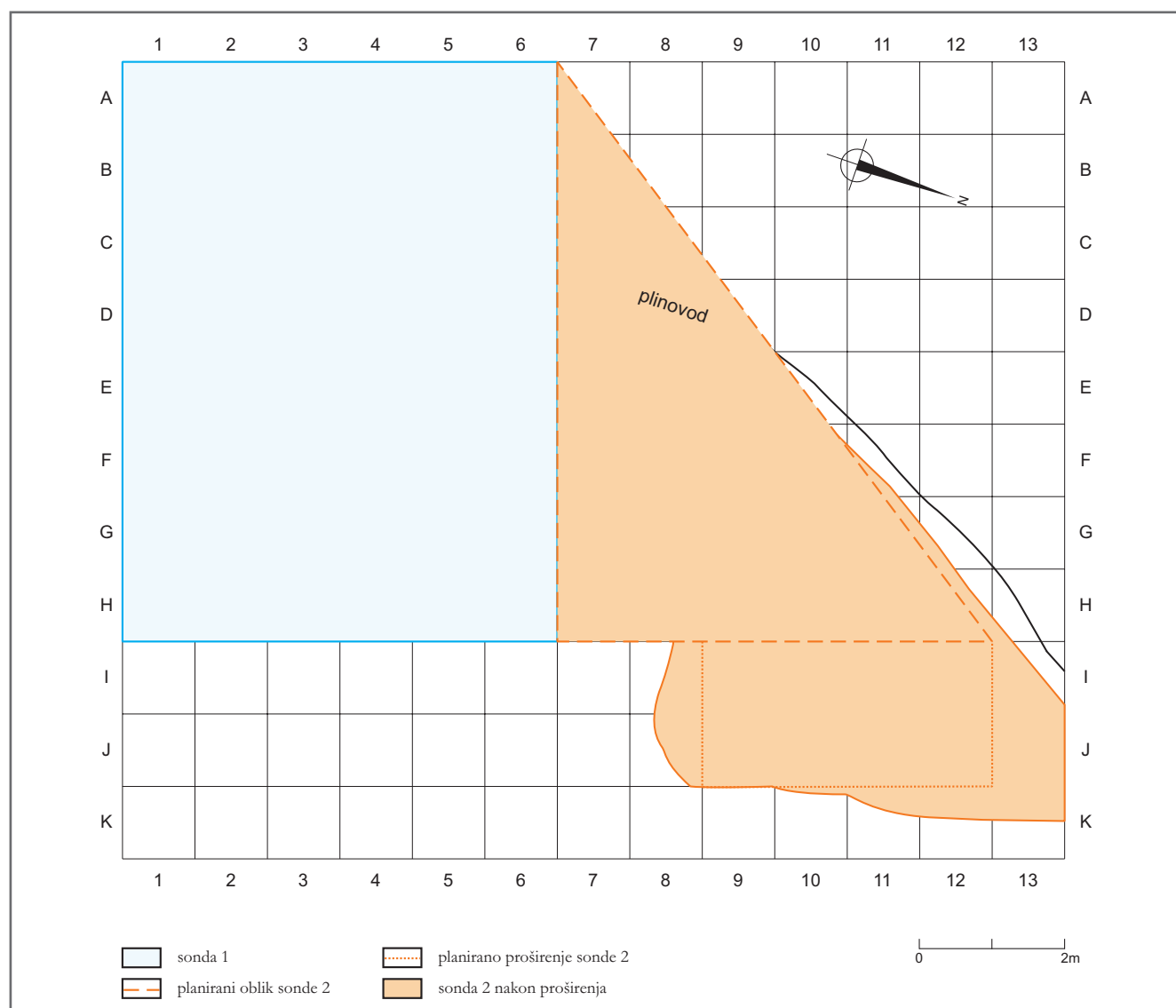
⁹⁰ c.f. CVEKAN 1990, 29-31.

⁹¹ MCZ I, 108 br. 127.

⁹² Zasad su poznate samo dvije oporuke ili zamolbe, obje od uglednih stanovnika Gradeca, obje za ukope u samoj crkvi, jedna iz 1443. god., a druga iz 1510. god.: MCZ II, 187-189 br. 134 (*Georgius, filius condam Nicolai, dixi Baxa de Prybich*); MCZ III, 91-92 br. 84 (*Georgio, alio nomine Primus vocato*).

⁹³ MIRKOVIĆ 1987, 122, 126

⁹⁴ CVEKAN 1990, 95.

Sl. 46 — Položaj i izgled sonde 1 i 2 (planirani oblik, planirano proširenje i izgled sonde 2 na kraju iskopavanja). Crtež: S. Latinović

U franjevačkoj crkvi pokapalo se još i 1510. godine,⁹⁵ a na groblju u crkvenome dvorištu pokopi su zasigurno trajali do barem 1533. godine ako ne i kasnije, jer to arheološka iskopavanja dokazuju (gr. 13/ž). Stoga je manje vjerojatno da su u sukobima pristalica Ferdinanda I Habsburškog i Ivana Zapolje, koji su u Zagrebu kulminirali kratkotrajnom opsadom Kaptola u ljeto 1529. godine, franjevačka crkva i samostan pretrpjeli znatniju štetu.⁹⁶ Prije će biti da su u neko vrijeme nakon ovih događaja opće prilike, uzrokovane naraslom opasnošću od Turaka, dovele do značajnijih promjena u organizaciji i uređenju života u kaptolskom prostoru zbog kojih je u konačnici prestalo pokapanje na groblju pred crkvom sv. Franje. Nije isključeno da je u novonastalim okolnostima (oskudica, opća nesigurnost, povećano doseljavanje stanovništva unutar kaptolskih bedema) prostor crkvenog dvorišta s grobljem prenamijenjen — što u ono vrijeme i nije bilo neuobičajeno — te je oko 1542. godine čitav ili samo djelomično postao dijelom “ulice (ili naselja) sv. Franje u Zagrebu” (*vici sancti Francisci de Zagrabia*).⁹⁷ No, današnje stanje i izgled ovaj dio Opatovine počeo je poprimiti tek tijekom XVII. stoljeća kada je proširenjem crkve u pravcu zapada dobar dio tada već (pomalo) zaboravljenog srednjovjekovnoga groblja prekriven novosagrađom crkvenom lađom,⁹⁸ dugom gotovo koliko i ona prvotna krajem XIII. stoljeća sagrađena franjevačka crkva.

b) Kasnosrednjovjekovno svjetovno groblje u dvorištu redovničke crkve

Srednjovjekovno groblje otkriveno tijekom arheoloških iskopavanja pred ulazom u crkvu sv. Franje prostiralo se u dvije ondje postavljene sonde ali je zbog eksplozije avionske bombe arheološki sloj u *sondi 1* bio razoren toliko da su, s iznimkom tragova triju neistraženih grobnih jama (gr. A-C) uočenih u istočnom profilu *sonde 1*, arheološki istraženi jedino grobovi u *sondi 2* — njih ukupno 167 — i to na površini tek nešto manjoj od 30 m² (Sl. 46). Zatečeno stanje karakterizirala je velika gustoća i višeslojnost ukopa uzrokovana dugotrajnim ali i učestalim sahranjivanjem na malom i ograničenom prostoru. To je uostalom i osnovno obilježje svakog pa i ovog kasnosrednjovjekovnoga groblja koje se, za razliku od kakvog ranosrednjovjekovnoga groblja na redove nije moglo širiti horizontalno jer mu je veličina bila ograničena te svedena na više ili manje uzak prostor oko crkve i u neposrednoj blizini nje.

Gustoća i višeslojnosti ukopa rezultirali su ne samo remećenjem nego i mnogobrojnim oštećenjima skeletih

ostataka tako da su se netaknuti ili cjelovitije sačuvani skeleti pokazali malobrojnim. To je s arheološkog stanovišta predstavljalo problem, ne i neočekivan, jer su u kasnom srednjem vijeku, kada je pokop u crkvi ili uz crkvu postao normom, tjelesni ostaci umrlog, smatralo se, bili zapravo samo prepušteni brizi Crkve pa smještaj pokojnikovih kostiju često poremećenih kasnijim ukopima nije bio upitan sve dok su se kosti nalazile u posvećenom okružju crkve ili crkvenog dvorišta. Sukladno tomu, kasnosrednjovjekovni pogrebni običaj dopuštao je da se iskopani skeletni ostaci prethodnih ukopa prenesu i pohrane u posebne, za to napravljene kosturnice, zbog čega se i na Opatovini nerijetko nailazilo na dislocirane ili međusobno nepovezane dijelove skeleta ili pak skupine lubanja što je bilo teško, kadkad i gotovo nemoguće drugačije protumačiti ili pak preciznije kronološki opredijeliti. Za razliku od disparatnih nalaza dugih kostiju, nalazi lubanje su jasnije od ovih svjedočili o postojanju nekog prethodnog ili starijeg ukopa zbog čega je svaki njihov nalaz bio registriran i uvršten u evidenciju grobova (47). Gustoća ukopa po m² iznosila je 5,66 i najveća je dosad ustanovljena na arheološki istraženim kasnosrednjovjekovnim grobljima u Hrvatskoj (Sl. 47).

Najpliće su ukopani gr. 1A/m i gr. 19/ž (136,46 m) a najdublje gr. 117/ž (135,81 m), tako da je minimalna dubina grobljanskog sloja iznosila 0,65 m,⁹⁹ dok je njegova relativna dubina izmjerena na istočnom profilu *sonde 2* bila veća te je varirala krećući se u rasponu od 0,80 do 1,00 m. Stratigrafiju grobljanskog sloja moguće je pouzdano ustanoviti jedino na mjestima gdje su grobovi presijecali ili na kakav sličan način remetili položaj jedan drugomu. Takvih je situacija na Opatovini bilo uistinu dosta pa je zbog što točnije interpretacije minimalna dubina grobljanskog sloja (0,65 m) podijeljena na sedamnaest razina pokopavanja, svaka s rasponom od

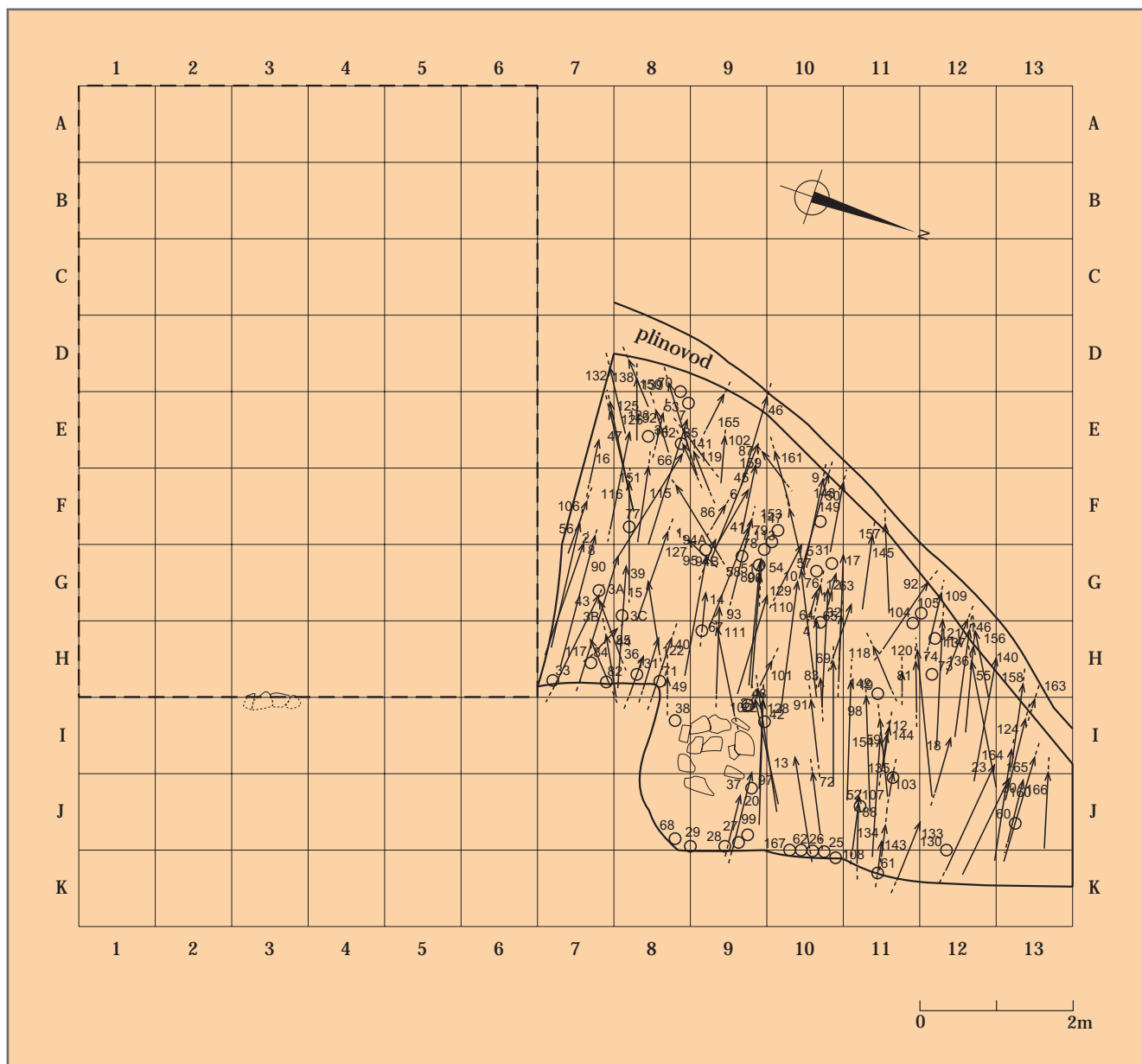
⁹⁵ MCZ III, 91-92 br. 84.

⁹⁶ Da je samostan u tim sukobima oštećen misli, MIRKOVIĆ 1987, 120.

⁹⁷ MCZ XII, 225 br. 216; DOBRONIĆ 1991, 225. — U franjevačkom samostanu, koji je u međuvremenu potpao pod zagrebački Stolni kaptol, smještena je nakon 1560. god. biskupijska škola i sjemenište, MIRKOVIĆ 1987, 120; CVEKAN 1990, 38, 79.

⁹⁸ O vremenu dogradnji i obnovi franjevačke crkve u XVII. stoljeću postoje dva mišljenja: jedno, koje glavninu obnovu samostana i crkve stavlja u prvu četvrtinu XVII. stoljeća (MIRKOVIĆ 1987, 125-126), i drugo koje glavninu građevinskih zahvata na proširenju crkve i samostana smješta u vrijeme neposredno nakon katastrofalnog požara 1645. godine (CVEKAN 1990, 43, 79).

⁹⁹ Minimalna dubina grobljanskog sloja je raspon dobiven mjerenjem aps. dubine kralješnice najdublje i najplićeg na groblju otkrivenog skeleta.

Sl. 47 — Sonda 1 s položajem ranosrednjovjekovne kamene peći / ognjište (lijevo) i sonda 2 s položajem ranosrednjovjekovne kamene peći / ognjište (desno) okružene kasnosrednjovjekovnim ukopima u jugoistočnom dijelu sonde. Crtež: S. Latinović

4 cm:¹⁰⁰ od najpliće i najmlađe I. razine na dubini od 136,44–136,47 m do najdublje i najstarije XVII. razine na dubini od 135,80–135,83 m. Minimalni broj ukopnih slojeva dobiven na ovaj način iznosi 4,25 a prosječni broj ukopnih slojeva 5,26,¹⁰¹ što slično prosječnom stanju ustanovljenom na terenu gdje je ovisno o kvadrantima izbrojeno od 2 ili 3 do 6 ili 7 ukopnih slojeva. Najstariji i najdublje ukopani grobovi zatečeni su u južnom dijelu sonde 2 u razinama XIII. do XVII. na dubini od 135,99 do 135,81 m (kv. D/7–G/10),¹⁰² dok se u sjevernom dijelu sonde (kv. H/10–K/13) prvi ukop javlja tek na XIII. razini na dubini od 135,97 m (kv. I–K/13).¹⁰³ Pokojnici su obično pokopani svaki u svom grobu pa je u samo jednom primjeru ustanovljen dvojni ukop majke i djeteta (gr. 6). Obris grobnih jama u koje su polagani rijetko su

se mogli pouzdano razaznati osim početkom (gr. 2/m)¹⁰⁴ i potkraj iskopavanja (Sl. 48).

U srednjem vijeku običaj je nalagao da se pokojnikovo tijelo nakon smrti opere vodom, umota u tkaninu koja se zašije te da ga se odmah nakon bdijenja položi u lijes i u

¹⁰⁰ Raspon razine pokopavanja odredile su dubine ukopa položenih izravno jedan iznad drugoga (npr. gr. 126/ž i 125/m).

¹⁰¹ Minimalni broj ukopnih slojeva (4,25) na površini od približno 30 m² obuhvatio bi 127,5 ukopa, što je tek 23,65% arheološki utvrđenog stanja (167 grobova), pa je prosječni broj ukopnih slojeva (5,26) računski korekcija prethodnog izračuna.

¹⁰² Grobovi u razinama XVII–XIII: 117/ž (135,81 m); 155/m (135,87); 85/m, 151/m, 159/ž, 162/ž (135,88–135,91 m); 122/m, 127/m, 150/m, 161/m (135,92–135,95 m); 90/m, 106/dj, 119/m, 152/m, 153/m (135,96–135,99 m).

¹⁰³ Gr. 164/ž.

¹⁰⁴ *Dnevnik*, ad 13.5.2002 (“tamna raka u žutoj zemlji”).

njemu donese u crkvu te postavi na odar. U lijesu se tijelo nalazilo tijekom mise (*Requiem*) i sprovoda koji je uslijedio i tek je po dolasku pred grob izvađeno iz lijesa te je onako već umotano i zašiveno u tkaninu bivalo blagoslovljeno i položeno u svježe iskopanu grobnu raku. Na Opatovini je taj posljednji čin pogrebnog obreda zacijelo odstupao od uobičajene slike kasnosrednjovjekovnog sprovoda jer su u ovdašnjim grobovima pored skeleta u velikom broju otkriveni čavli koji upućuju na korištenje lijesa i prije i tijekom pogreba kroz gotovo sve vrijeme posijedanja groblja. Ova se tvrdnja, međutim, ne odnosi jedino na grobove najdubljih razina pokapanja jer se čavli javljaju od I. pa sve do XV. razine nakon koje ih u grobovima XVI. i XVII. razine pokapanja više uopće nema. Raspored

XIV. razine (gr. 122), preko XI. i X. (gr. 129, 156; 148) te VIII., VI. i IV. razine (50; 10, 98; 49) do najpliće i najmlađe I. razine pokapanja (gr. 19), što odgovara vremenskom rasponu od prve polovice XIV. stoljeća pa sve do oko sredine XVI. stoljeća (Sl. 49-50).¹⁰⁶

S manjim ili većim odklonom skeleti su u grobu zatečeni, ako je stanje sačuvanosti dopuštalo ustanoviti, položeni na leđima, u ispruženom stavu i orijentirani u pravcu istok-zapad (120): prema ustaljenom kršćanskom običaju glava pokojnika nalazila se na zapadu a noge na istoku ne bi li tako, vjerovalo se, na Sudnji dan lice pokojnika moglo odmah ugledati Krista koji se obasjan svjetlošću imao pojaviti na istoku. U najvećem broju slučajeva ruke pokojnika bile su položene na truhu (tzv.

Sl. 48-50 — Tragovi grobne rake skeletnog ukopa 167/m u istočnom profilu sonde 2 (48); nalaz cigle pod lubanjom skeleta u grobu 10/m (49) i pored lubanje skeleta u grobu 122/m (50). Foto: Ž. Demo

željeznih čavala i tragovi drvene daske¹⁰⁵ sačuvani u nekima od grobova dopuštaju pretpostaviti da je lijes bio pačetroinastoga oblika (Sl. 15).

U pojedinim grobovima, osim lijesa uočen je običaj stavljanja cigle ili komada cigle na, pored ili ispod pokojnika: ispod glave (gr. 10/m), iza glave (gr. 129/m) ili uz glavu (gr. 122/m; gr. 49/m), uz lijevi ili desni bok (gr. 148/dj, gr. 98/m), iznad lijeve potkoljenice (gr. 50/dj) ili uz noge pokojnika (gr. 156/m), a u jednom primjeru cigla je zatečena u zemlji ispod pokojnikova lijesa (gr. 19/ž). Grobovi, njih ukupno osam (4,79%), pripadaju različitim razinama pokopavanja, počevši od najdublje i najstarije

gotički položaj), rijede na zdjelici ili u krilu, a u najdubljim razinama ukapanja (XIII–XVII.) obično su jedna ili obje ruke zatečene uz tijelo ili na donjem dijelu trupa. Jedini

¹⁰⁵ Nalazi daske zamijećeni su u gr. 19/ž (XVII), 23/m (XIV), 69/m (XIII), 74/m (X), 98/m (XII), 126/ž (VI), 165/m (VIII).

¹⁰⁶ Za analizu ove pojave i njezinu tipološku raznolikost na osnovi podataka sa srednjovjekovnih groblja sjeveroistočne Mađarske (žup. Csongrád i Békés), v. PAP 2002, 177-194. Za sličan običaj uočen na kasnosrednjovjekovnom groblju Starigrad-Sv. Mirko/Emerik u Podravini pokraj Koprivnice, v. DEMO 1983, 342, 345 Sl. 20:1-4.

¹⁰⁷ Doživljena starost u trenutku smrti procijenjena je na 35 do 40 godina.

Sl. 51 — Gornji dio skelet iz groba 4/m s lijevom rukom položenom iza leđa. Foto: M. Burić

neuobičajen pa stoga upadljiv i zanimljiv položaj uočen je u gr. 4/m (IV. razina), gdje je lijeva podlaktica zatečena iza kralježnice, tj. na leđima skeleta (Sl. 51).¹⁰⁷

Među arheološkim nalazima s kasnosrednjovjekovnih groblja nijedan predmet nije toliko uobičajen i čest kao što su to ostaci lijesa od kojeg su najčešće sačuvani čavli a znatno rjeđe tragovi istrunulog ili pougljenjenog drva. Za razliku od čavala kojih je na Opatovini otkriveno više od 400, među nalazima se u kudikamo manjem broju pojavljuje nakit za glavu i ruke (parta, igla-pribadača, prsteni), dijelovi gornje nošnje (obujmice vezica, dugme-privjesci, okovi rukava, dvodijelne dvopetljaste kopče s kukom i ušicom, križoliki privjesci) te dijelovi i ukrasi pojasa (pređice bez pomične pločice i s njom, jezičci, okovi). Malobrojni su i oni za kronologiju groblja nezaobilazni i važni nalazi srebrnog novca dospjeli u grobove bilo kao oboli zatečeni u ustima pokojnika (gr. 32/dj) ili ubačeni u grob tijekom pogreba (gr. 98/m), bilo kao ukrasi zatečeni na odjeći (gr. 13/ž) ili pak kao predmeti ušiveni u odjeću pokojnika (gr. 166/m).

Među nakitom najzapaženije mjesto pripada jednom u nas rijetkom,¹⁰⁸ a na Opatovini nažalost djelomično sačuvanom nalazu djevičanskog vijenca ili parte (gr. 66/

dj) od koje su preostali jedino ulomci spiralne žice i nešto staklenih perle kojima je ova bila ukrašena [8.1], a odmah uz nju okovima i jezičcu pojasne garniture izrađene od tiještenog brončanog lima, kakvi još nisu poznati među domaćim kasnosrednjovjekovnim nalazima [18.1; 19.1-4]. Svi oni, kao i pojasnoj garnituri pripadajuća brončana pređica s pomičnom pločicom [17.1] — pređica je oblikom i ukrasima analogna primjerku nađenom u Celja u susjednoj Sloveniji¹⁰⁹ — pripadali su u istom, grobnim nalazima bogatom dječjem grobu ukopanom tijekom druge polovine ili u posljednjoj trećini XIV. stoljeća (Sl. 52-53; 54-59). Za razliku od ovih, prsteni su češći nakitni oblik, iako su i sami malobrojni (3 kom), jednostavne su izradbe i s oblicima poznatim u arheološkom materijalu XIV. i XV. stoljeća. Zatečeni su češće u ženskim (gr. 120, 126), rjeđe u muškim grobovima (gr. 69): prsten zatvorenog trakasto oblikovanog obruča

¹⁰⁸ Srednjovjekovne parte od spiralno savijene žice moguće je zapaziti i među grobnim nalazima iz Slavonije, npr. na groblju Klisa-Kliško groblje (gr. 12), DORN 1978, 131-132, T. LXXVI:1; BOJČIĆ 1984, 218 sl. 6.

¹⁰⁹ GUŠTIN—BRESSAN—KOMPLET 2001, 259, 286 br. 489-490.

Sl. 52 / 53 — Lubanja skeleta iz gr. 66/dj s tragovima parte od spiralne žice i staklenih perli: u trenutku nalaz (52); detalj (53). Foto: Ž. Demo

Sl. 54 / 55 / 56 / 57 / 58 / 59 — Dijelovi pojasne garniture od bronce i brončanog lima iz groba 66/dj, prednja strana (a) i stražnja strana (b): jednodijelna predica s D-okvirom, pomičnim trnom i pomičnim okovom (54a-b); okrugli okovi od tijštenog lima (55-58a-b); dvodijelni jezičac remena od tijštenog lima s ravnom stražnjom pločicom (59a-b). Foto: D. Doročić

[11.1] i stremenasti prsten s četvrtastom krunom [11.3] uobičajeni su među kasnosrednjovjekovnim grobnim nalazima kako na sjeveru, tako i na jugu Hrvatske, dok je stremenasti prsten s dva usporedna peterokutna oka neuobičajen i rijedak (Sl. 60), ali najvjerojatnije identičan ili barem vrlo sličan prstenu sa kasnosrednjovjekovnog groblja u Galovcu, ravnokotarskome mjestu u zaleđu Zadra [11.2].¹¹⁰

Sl. 60 / 61 / 62,63 — Nakit za ruke i predmeti za zakapčanje odjeće: brončani zatvoreni stremenasti prsten s dva oka, grob 120/ž (60); par željeznih dvopetljastih kopči s kukom i ušicom (par), grob 129/m (61); brončano dugme-privjesak, grob 94/m (62); obujmica vezica (par), grob 10/m (63). Foto: D. Doročić (uvećano)

Predmeti za zakapčanje gornjih dijelova kasno-srednjovjekovne nošnje pokazuju znatnu raznolikost: među uobičajene i češće nalaze spadaju dvodijelne dvopetljaste kopče s kukom i ušicom izrađene od tanke brončane ili željezne žice [15.1-20] — poznate kao babek i dedek na sjeveru ili pak kao ažulice na jugu Hrvatske (Sl. 61) — i uz njih na Opatovini začudo malobrojnija, okrugla i šuplja dugmad u obliku privjeska (Sl. 62), tj. dugme-privjesci izrađeni od tankog brončanog, katkad pozlaćenog lima [13.1-4]. Dvodijelne dvopetljaste kopče zatečene su u jednome muškom grobu s kraja XIV. ili početka XV. stoljeća (gr. 129/m), ali su češće u ženskim i muškim grobovima posljednje trećine XV. i druge trećine XVI. stoljeća (gr. 6/ž-dj, 10/m; gr. 13/ž), a dugme-privjesci u muškim grobovima druge polovice XIV., odnosno prelaza XIV. u XV. stoljeće (gr. 39, 94). Osim

¹¹⁰ BELOŠEVIĆ 1992, 89, Tab. XXXI:3.

ovih zanimljivi su i dosta brojni nalazi obujmica vezica od kože ili tkanine izrađivane od tankog i kratko premotanog brončanog lima [12.1-10]. Njihova je uloga kod vezivanja odjeće uglavnom jasna ali su zbog malih dimenzija i krhkosti rijedak nalaz pa su u nas, zasada, obujmice slabo poznate (Sl. 63).¹¹¹ Pojavljuju se ne prije druge trećine ili pak sredine XIV. stoljeća, pa i na Opatovini najstariji nalaz obujmica nije raniji od druge polovice ili posljednje trećine XIV. stoljeća (gr. 66/dj), ali ih većina ipak potječe iz muških, ženskih i dječjih grobova ukopanih tijekom XV. stoljeća i u prvoj trećini XVI. stoljeća (gr. 10/m, 12/ž, 32/dj, 54/ž, 133/dj; gr. 3B/m). Među rijetke kasnosrednjovjekovne nalaze svrstavaju se okovi rukava košulje od tkanine ili kože, izrađeni od tanke limene, kalotasto oblikovane okrugle glave s rupom za zakovicu u sredini [14.1-8] te jedan uistinu izniman primjerak prsnog ukrasa sastavljen od križoliki privjesaka, staklenih i koštanih perli te probušenog srebrnog novca [10.1-3]. Okovi rukava — 5 okova na svakom rukavu (Sl. 64-65) — zatečeni su u

muškom grobu druge trećine XIV. stoljeća (gr. 150), a onaj izvanredni prsni ukras u ženskom grobu (gr. 13) druge trećine XVI. stoljeća (Sl. 66).

Sl. 66 — Križoliki privjesci, grob 13/ž (3 kom.). Foto: D. Doračić (uvećano)

Željezne pređice [16.1-36] i tek poneka brončana pređica [17.1] — obično zatečene o pojasu pokojnika obaju spolova ali i u grobovima djece — najčešća su i nakon željeznih čavala najzastupljenija skupina grobnih nalaza (Sl. 67-74). Osim što su brojne, pređice su različitih oblika i veličine, a samo su rijetke ukrašene budući da su većinom izrađene od željeza [16.1,6-7,16,22]. Prevladavaju jednodijelne pređice (više od 85%) u odnosu na znatno rjeđe dvodijelne pređice; među jednodijelnim pređicama primjerki pravokutnog i asimetrično-gljivičastog okvira [16.1-13;16.21-30],¹¹² naspram malobrojnih pređica ovalnog i D-okvira [16.21;16.1-20], a posve izostaju pređice okruglog okvira karakteristične za XII, XIII. i ranije XIV. stoljeće. Visinom okvira ističu se pojedini primjerki dvodijelnih pređica [16.31,34], ali su prosječno najviše ipak jednodijelne quasi-pravokutne pređice [16.15-17] te pređice asimetrično-gljivičastog okvira među kojima je visokih i vrlo visokih okvira najviše [16.22-29]. Najniže okvire imaju jednodijelne pređice pravokutnog okvira [16.1-5] te po jedan primjerak pređica kitnjasto-pravokutnog, ovalnog i D-okvira [16.14,19,21]. S iznimkom ponekog osebujno oblikovanog primjerka [16.34] svi oblici zastupljeni među nalazima s Opatovine pripadaju u repertoar pređica XIV-XVI. stoljeća.

¹¹¹ Za primjerke iz Dalmacije s nalazišta *Vrlika-Sv. Spas*, gr. III (u crkvi), v. PETRINEC 1996, 106–107 br. g:1-5.

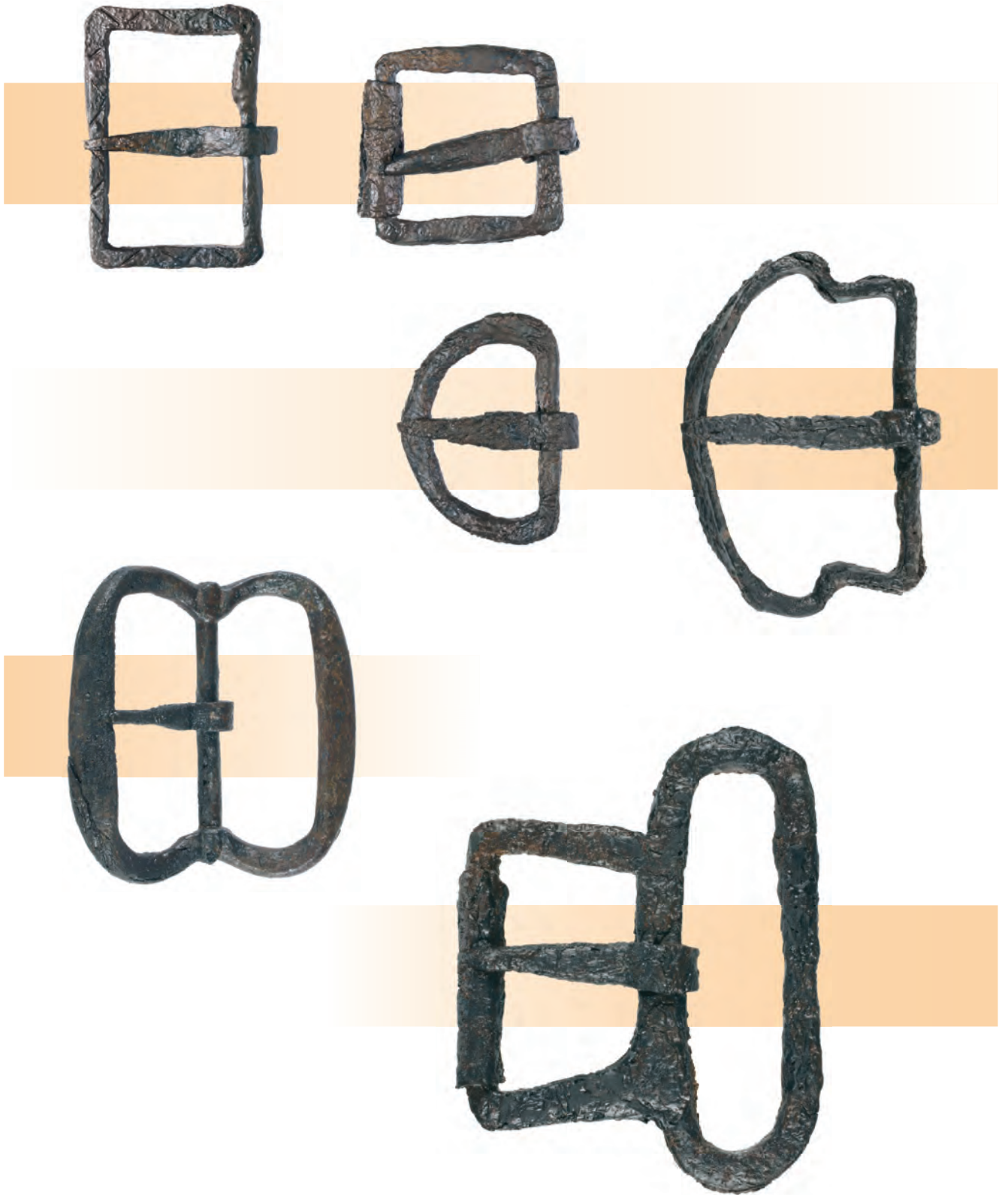
¹¹² Među pređicama jednodijelnog pravokutnog okvira nalazi se i jedini primjerak pređice kitnjastog okvira [16.14] zatečen u poremećenom sloju prve pol. XIV. stoljeća pored slabo sačuvanog muškog skeleta s kojim vjerojatno nije bio u izravnoj svezi (gr. 150).

Sl. 64 / 65 — Okovi rukava na lijevoj podlaktici skeleta, grob 150/m: u trenutku nalaza (64); detalj (65). Foto: Ž. Demo

Koliko god pređice zbog brojnosti i velike raznolikosti bile značajne na tipološko-kronološkom planu ipak su nalazi novca ti koji su ponajviše pripomogli determiniranju

predmeta, određenju stratigrafije grobova i dataciji groblja u cjelini (Sl. 75-82). U četiri muška, ženska i dječja groba otkriveno je jedanaest srednjovjekovnih srebrnjaka: osam

Sl. 67,68 / 69,70 / 71,72 — Tipovi jednodijelnih i dvodijelnih željeznih pređica (izbor): jednodijelna pređica pravokutnog okvira, grob 23/m (67); jednodijelna pređica pravokutnog okvira s valjkom, grob 69/m (68); jednodijelna pređica D-okvira, grob 50/dj (69); dvodijelna ovalna kutno-prelomljena pređica (naočalasta pređica), grob 126/ž (70); jednodijelna asimetrična pređica gljivičastog okvira, grob 83/dj (71); dvodijelna pređica asimetričnog okvira, grob 7/m (72). Foto: D. Doračić

a

b

c

Sl. 73 / 74 — Skeleti iz grobova 87/m (73) i 110/ž (74) s predicama na pojas: tijekom iskopavanja (a), detalj groba s predicom (b), predica nakon čišćenja i konzervacije (c). Foto: Ž. Demo (a,b), D. Doračić (c; umanjeno)

primjeraka čitljivo je ili je pak dobrog i vrlo dobrog stanja očuvanosti [21.1-8], a tri su novca korodirala i posve su nečitljivi [21.9-11]. U dva groba zatečena su po dva novca (gr. 13/ž, 98/m), a u preostala dva groba — u prvome jedan (gr. 32/dj), a u drugome šest novaca (gr. 166/m). Novci su različitih nominala i vrijednosti a kovani su u različitim kovnicama i u trima zemljama: po jedan u Ugarskoj (Nagybánya) i Austriji (Graz), a šest u Bavarskoj (Amberg, Augsburg, München). Vremenski raspon koji pokrivaju nešto je duži od jednog stoljeća jer započinje ugarskim srebrnim dukatom kovanim za vladavine kralja Žigmunda između 1428. i 1430. godine [21.1], nastavlja se bavarskim fenizima kovanima za više tamošnjih crkvenih i svjetovnih dostojanstvenika između 1435. i 1460. godine [21.2-7] i završava austrijskim pfenigom Ferdinanda I Habsburškog kovanim 1533. godine [21.8]. Kako nalazi novca pripadaju samo gornjim razinama ukapanja, njime je zasada određen samo gornji, mlađi sloj ukopa nastalih u vremenu od kraja prve trećine XV. stoljeća do u drugu trećinu XVI. stoljeća (razine I–IX/X.). Nedostatak novčarskih nalaza u starijem sloju kasnosrednjovjekovnih ukopa zanimljiva je ali ne i neočekivana pojava (razine XI–XVII.).

Donjem, starijem ukopnom sloju druge polovine ili posljednje trećine 14. stoljeća (razina XII.) pripada nalaza neprobušenog pasjeg zuba [22.1]. Zatečen je na prsima pored desne podlaktice ženskog skeleta srednjih godina neposredno ispod gornje daske lijesa (gr. 126) te je nesumnjivo da je u lijes stavljen zajedno s pokojnicom (Sl. 83-84). Iako zub nije probušen i nije služio kao privjesak nalaz je zasigurno apotropejskog značenje te predstavlja simboličan i nadasve reducirani oblik sahranjivanja psa (ili vuka) koji je i u ranom srednjem vijeku, kao prežitak

Sl. 75 | 76 | 77 | 78 | 79 | 80, 81 | 82 — Nalazi novca iz tri kasno-srednjovjekovna groba: Žigmundov ugarski srebrni dukat kovan u Nagybányi (1428-1430), gr. 32/dj (75); bavarski pfenizi kovani u Ambergu (1448-1449), Münchenu (1435-1460) i Augsburgu (1441), gr. 166/m (76, 77-78, 79-81); habsburški pfenig Ferdinanda I kovanu Grazu (1533), gr. 13/ž (82). Foto: Ž. Demo, D. Doračić (2x)

jednog starog poganskog običaja poznat diljem Europe,¹¹³ zabilježen je i na sjeveru Hrvatske,¹¹⁴ a brojniji je i češći u našem mađarskom susjedstvu.¹¹⁵

U najvišim razinama mlađeg ukopnog sloja obično u zemlji izvan grobova prikupljeno je početkom iskopavanja nekoliko željeznih predmeta dnevne upotrebe koje — s iznimkom visećeg lokota [25.1] zatečenog među

Sl. 83 / 84 — Grob 126/ž s nalazom psećega zuba ispod daske lijesa s unutarnje strane desne nadlaktice: skelet nakon čišćenja (83); detalj (84). Foto: Ž. Demo

Sl. 85 / 86 — Grob 6/ž (majka i dijete) s nalazom lokota kod koljenja ženskog skeleta: skelet nakon čišćenja (85); detalj (86). Foto: M. Burić

potkoljenicama ženskog skeleta, gr. 6 (Sl. 85-86) — nije moguće pripisati nekom od tamošnjih grobova pa niti uvrstiti među pouzdano grobne nalaze. Sačinjavaju ih ključ [24.1], dva noža [26.1-2], klin s petljastom glavom i

¹¹³ NEDOMA 212-217; GRÄSLUND 2002, 171-180.

¹¹⁴ SEKELJ-IVANČAN 1999, 61-79.

¹¹⁵ VÖRÖS 1999, 117-145; VÖRÖS 2001, 569-601. Za jedan tamošnji kasnosrednjovjekovni ili ranonovovjeki primjer pokopa psa i vjerovanja u vilenjake, v. VÖRÖS 1995, 217-233 (Cegléd-Nyúlfüle, gr. 40).

ovalna karika [27.1; 28.1] — sve odreda predmeti nastali ili u upotrebi potkraj srednjeg vijeka ili u ranome novom vijeku, tj. rasponu od druge polovine ili kraja XV. stoljeća pa sve do u prvu polovicu XVII. stoljeća. U zemlji među grobovima gornjih razina ukapanja (I-III.) zatečen je i jedini nalaz oružja otkriven na Opatovini — vršak strelice samostrela, koji je s obzirom na okolnosti nalaza potrebno datirati na kraj XV. i u prvu polovinu XVI. stoljeća (Sl. 87-91).¹¹⁶

Skeletni ostaci srednjovjekovnih pokojnika koji su još donedavna u nas obično zanemarivani prikupljeni su na Opatovini u velikom broju te predani na obradu i čuvanje antropolozima Odjeka za arheologiju HAZU. Ondje provedena antropološka i paleodemografska analiza skeletnih ostataka pokazala je, među inim,¹¹⁷ natpolovičnu zastupljenost muških pokojnika s jedne i veliku podzastupljenost žena (ispod 25%) i djece (ispod

20%) s druge strane. Time groblje na Opatovini odstupa od vrijednosti uobičajenih za župska groblja na kojima je zastupljenost muških i ženskih pokojnika više ili manje izjednačena. Kako su crkve redovničkih zajednica (čini se) imale odvojena groblja, jedno za članove redovničke zajednice a drugo za ostale vjernike, dobiveni podaci mogli bi sadržavati vrijednosti važće za svjetovna groblja ovih zajednica te bi prevladavajući broj muških ukopa u ovom slučaju odražavao ulogu muškaraca u srednjovjekovnom društvu, njihov utjecaj i ekonomsku moć kojom su oporučno uspijevali više nego žene tražiti i ishoditi mjesto za pokop na groblju njima drage i štovane redovničke zajednice. Unutar podzastupljenosti dječjih ukopa mala zastupljenost dobnih skupina s najvišim mortalitetom

¹¹⁶ Kv. G-H/8.

¹¹⁷ Antropološku analizu proveo je Odsjek za arheologiju HAZU, pblžiše: ŠLAUS 2002, 103–109; ŠLAUS 2006 (u tisku).

Sl. 87,88 / 89 / 90 / 91 — Predmeti dnevne upotreba i vršak strelice samostrela (slučajni i grobni nalazi): lokot, grob 6/ž (87); ključ, kv. G/7 (88); vršak strelice samostrela, kv. G-H/8 (89); nož s trnom za naticanje, kv. H/7 ? (90); nož s obložnim trnom i ramenom pločicom, kv. H/12 (91). Foto: D. Doračić

(01- i 2-5 godina starosti) na kasnosrednjovjekovnim grobljima nije neuobičajena s obzirom da djeca i nisu, kao što je to uglavnom danas slučaj, krštena u prvoj ili prvim godinama života, a kao nekrštena nisu niti mogla bit pokopana na groblju gdje i ostali kršteni puk. Zanimljiva su i važna, također, saznanja i podaci o duljem prosječnom životnom vijeku, niskoj učestalosti trauma, izostanku anemije kao uzroka smrtnosti u djece i drugom, zbog čega je iznesena pretpostavka o možebitnom prestižnom karakteru groblja na Opatovini “u kojemu su se pokapale osobe visoke socijalne kategorije”.¹¹⁸

Pogrebni spomenici ili tragovi njihova postojanja, ako su uopće postojali, tijekom iskopavanja nisu ustanovljeni. Nije ustanovljen ni eventualni položaj kalvarijskog križa koji je u crkvenom dvorištu smatran najpoželjnim mjestom ukopa i položajem s vjerojatno najvećom gustoćom ukopa uopće. Nisu otkriveni ni tragovi jarka ni ostaci ograde ili zida koji je groblje dijelio od okolnog svijeta ali je ipak, zahvaljući negativnom rezultatu dobivenom u iskopu *sonde A* — sonda postavljena pred k.br. 49, petnaestak metara zapadnije od *sonde 2* — bilo moguće pretpostaviti da se arheološki istražena površina nalazila vrlo blizu zapadnom rubu groblja. Odavde, groblje se širilo u pravcu istoka i u pravcu sjevera te se, po svemu sudeći, čak i većim dijelom protezalo ispod današnje crkvene lađe koja u vrijeme

posijedanja groblja još nije niti postojala. širilo se i preko ulice Opatovina te je zahvaćalo, barem nekim dijelom, današnji park i stražnje dijelove zemljišnih parcela u ulici Kaptol k.br. 10 i 11 (Sl. 92).¹¹⁹ Površina mu je — nju je bez dodatnih arheoloških istraživanja danas nemoguće pouzdano odrediti — mogla iznositi i više od 500 m² pa je, sudeći po gustoći ukopa na istraženom dijelu groblja, na Opatovini tijekom vremena moglo biti pokopano i više tisuća pokojnika. Kako ovo kasnosrednjovjekovno groblje nije bilo župsko već je pripadalo samostanu na njemu su, ukoliko su oporukom zatražili i od župne crkve dozvolu ishodili, pokapani stanovnici glavnih srednjovjekovnih zagrebačkih naselja Gradeca i Kaptola, a u određenom ali vjerojatno manjem broju i stanovnici okolnih sela.

¹¹⁸ ŠLAUS 2006 (u tisku).

¹¹⁹ Položaj svjetovnoga groblja smještenog sjeverno i zapadno (sjevero-zapadno) od redovničke crkve mjesto je manje poželjno za pokapanje jer se prema srednjovjekovnom shvaćanju nalazilo lijevo od crkve, tj. na lijevoj, manje sretnoj strani. Zbog toga bi srednjovjekovno redovničko groblje franjevačkog samostana trebalo tražiti na povoljnijem južnom položaju (desno od crkve), tj. u jugoistočnom dijelu današnjeg samostanskog kompleksa, možda čak na mjestu ili pak oko kapele sv. Franje. Prostor unutar crkve bio je u smislu pokapanja najpoželjnije mjesto i rezervirano za najbogatije i najutjecajnije predstavnike crkvene i svjetovne vlasti.

Sl. 92 — Pogled na crkvu sv. Franje i jugoistočni dio Parka Opatovine. Foto: Ž. Demo

5. SAZNANJA I ZAKLJUČCI O NALAZIMA I NALAZIŠTU

Arheološka iskopavanja pred crkvom sv. Franje poduzeta su s namjerom da se istraži porijeklo skeletnih ostataka otkrivenih u blizini crkve prigodom obnove i uređenja Ulice Opatovina u proljeće 2002. godine. Istraživalo se na prostoru koji je za arheološki zahvat jedini bio uistinu dostupan i tom su prigodom prikupljeni podaci i građa koji bi, da iskopavanja nije bilo, ostali ili zadugo nepoznati ili bi u cijelosti i zauvijek propali. Iskopavanja su se odvijala na mjestu na kojem nikada ranije nije proveden ikakav arheološki zahvat i s kojeg u arheološkim zbirkama zagrebačkih muzeja nije prikupljena nikakva arheološka građa.

Osim tragova prvog savezničkog bombardiranja Zagreba 1944. godine na koje se najprije naišlo, tijekom iskopavanja otkriven je manji dio nepoznatog zagrebačkog kasnosrednjovjekovnog groblja a ispod i između grobova tragovi ranosrednjovjekovnog naselja — nalazi o kojima se dosada također ama baš ništa nije znalo. O naselju koje je postojalo od VIII. ili IX. pa sve do u XIII. stoljeće svjedoče brojni ulomci keramičkih posuda, a njegovom ranijem razdoblju pripada zasad jedini hrvatski nalaz kamene peći (ognjišta), karakteristične sastavnice slavenske poluzemunice onog vremena. O naseobinskom karakteru nalazišta govore i nalazi životinjskih kostiju, zgure, grafitu a drugog, a o njegovu trajanju u kasnijem razdoblju, osim već spomenute keramike, i nalazi novca XII. i XIII. stoljeća. Naselje je tijekom XIII. stoljeća zamijenio samostan uz koji je krajem XIII. stoljeća sagrađena crkva po prilici dvostruko manja od ove današnje. Ne istovremeno s crkvom nego tek koje desetljeće kasnije u crkvenom dvorištu razvilo se groblje koje se zasigurno nalazilo zapadno od ulaza u tadašnju franjevačku crkvu ali i sjeverno od crkve i samostana. U prvoj polovini XIV. stoljeća ukopi u crkvenom dvorištu bili su rijetki, u drugoj polovini XIV. stoljeća i tijekom XV. stoljeća postali su česti pa čak i vrlo brojniji, da bi se početkom XVI. stoljeća broj ukopa naglo smanjio a sredinom XVI. stoljeća i posve prestao, pa su poslije toga i groblje i sjećanje na groblje pali u zaborav. U drugoj polovici XVII. stoljeća crkva je proširena u pravcu zapada te je njena tada novoizgrađena lađa zauvijek prekrila velik dio kasnosrednjovjekovnog groblja.

Opatovina se danas obično opisuje i smatra starim kaptolskim naseljem i povijesnom zagrebačkom ulicom. U prostornom pogledu ona je, međutim, samo dio velike, arheološki gotovo posve neistražene kaptolske uzvisine

koju nekolicina hrvatskih povjesničara smatra kolijevkom srednjovjekovnog Zagreba. Nedavno provedna arheološka iskopavanja na Opatovini te nalazi i saznanja do kojih se na taj način došlo to su i potvrdila otvorivši, štoviše, vrata novim tumačenjima nastanka i povijesnog razvoja grada. To, da njegovi srednjovjekovni počeci sežu u VIII. stoljeće danas više ne može biti sporno a može se sa sigurnošću tvrditi i da je razvoj naselja na tom našem prostranom kaptolskom brežuljku i podno njega već zarana tekao i odvijao se prema obrascu tipičnom za onovremeni, nama susjedni slavenski svijet. Već je zarana naselje također moralo postati župskim središtem a prihvativši kršćanstvo raslo je i proširilo se te ojačalo i dobilo na značenju u tolikom opsegu da je u svoje okrilje krajem XI. stoljeća primilo i biskupiju. Postavši biskupijskim sjedištem, ušlo je ono u razvijeni srednji vijek XII. i XIII. stoljeća kao respektabilno lokalno središte zanimljivo i poželjno sudionicima velikog doseljeničkog vala koji je upravo u tom razdoblju bujao krećući se od zapada prema istoku i jugoistoku Europe. S doseljenicima stigli su u zagrebačka naselja i u njima osnovali svoje samostanske zajednice — na kaptolskom brežuljku ali i u njegovu podgrađu — pripadnici najcjedenijih propovjedničkih crkvenih redova, ponajprije cisterciti, a potom dominikanci i franjevci. Njihovim dolaskom stigle su i naznake društvenih promjena koje su u drugoj polovini XIII. stoljeća privede kraju i onu najraniju, nama danas najmanje znanu fazu srednjovjekovnog razvoja najvećega hrvatskoga grada. Preseljenje civilnog središta s kaptolskog brežuljka u novoosnovano naselje na obližnje, više i sigurnije gričko brdo potkraj prve polovine XIII. stoljeće — potaknuto, navodno, strahom od novih tatarskih provala — samo je prvi, najkrupniji i najvidljiviji iskorak prema vremenima koja su tada tek nadolazila.

UTER... 1671

4 R 212 07 4

2005

112M112

A d d e n d u m :

GROBLJE, POGREB I POGREBNI OBIČAJI U KASNOM SREDNJEM VIJEKU (primjeri iz Zagreba i okolice)

A) Groblje

Strah, zazor ili odbojnost živih prema blizini mrtvih postoji od pamtivijeka. Stoga se valjda još od pretpovijesnih vremena mrtve nastojalo udaljiti od živih pa je svijet živih, okupljenih u naseljima obično bio jasno odijeljen od svijeta mrtvih, okupljenih na grobljima. I rimska je civilizacija već od svojih najranijih dana zabranjivala ukop u naselju (*in urbe*),¹²⁰ a običaj se zadržao i u ranome kršćanstvu. Pokojnici su pokopani izvan grada (*extra urbem*) na grobljima sa crkvama ili bez njih i sve je to trajalo do onog znakovitog ali nepoznatog trenutka kada je nekoj važnoj ali svetoj osobi po prvi put ukazana čast da je pokopaju u jednoj od gradskih crkava. Tu svetu osobu ubrzo je slijedila svita bogatijih štovatelja a njih oni manje bogati pa je razlika između grobljanskih i gradskih crkava sve više iščezavala a tako je nestala i razlika između crkve i groblja. Stoga su se ubrzo u jedno posve novo zajedništvo stopili i crkva i toranj i crkvene zgrade i sav dvorišni prostor crkve a baš taj prostor zaposjesjeli su ukopi pokojnika postepeno ga pretvarajući u groblje. To groblje izvan crkve suvremenici su različito doživljavali pa ono neće imati samo jedno ime jer će ga gdje gdje nazivati *cimiterium* (= *coemeterium*) prema grčkoj riječi za spavaonicu, a gdje gdje *atrium* prema latinskoj riječi za predvorje, dijelom otvoreno prema nebu.¹²¹ Oba naziva jedinstvena su u određenju groblja kao kršćanskog prostora omeđenog, ograđenog i zatvorenog prema nekršćanskom svijetu. Naime, srednjovjekovno groblje (poslijekanonskih vremena) više je ili manje pravokutan prostor s crkvom koja po pravilu zauzima jednu od njegovih četiriju strana. Preostale tri strane obično su bile ograđene jarkom, ogradom od pruća, drva ili kakvog čvršćeg materijala,¹²² a u kasnije vrijeme ta je ograda gdje gdje prerasla u zid sazdan od kosturnica oblikovanih poput niša i akrada.¹²³

Odabir mjesta za groblje i ustanovljavanje prava na pokopanje provodio se u srednjem vijeku na dva načina: uvažavanjem neke starije tradicije pokapališnog mjesta (pretpovijesna, rimskodobna, ranokršćanska, ranosrednjovjekovna) ili osnivanjem župne crkve (privatne crkve, do XII. st.) te naknadnim proširivanjem prava pokopanja na neku ili neke od njenih područnih kapela.¹²⁴ Povećavanjem broja župa povećavao se obično,

ne i uvijek, broj župskih groblja [A1]. Osim župne crkve i područne kapele gdje su pokapani uglavnom stanovnici župe [A2], pravo na posvećenje groblja i pokopanje dobivali su samostani gdje su osim redovnika pokapani i laici, a zatim i hospitali ili bolnice [A3] na čijim su grobljima osim pripadnika crkvene zajednice ili bratovštine, koja ih je osnovala pokapani ponajprije oni za koje je bolnica i osnovana. Pokopanje na posvećenim grobljima nije bilo dopušteno ekskomuniciranima i udarenima kletvom (*interdictum*), počiniteljima osobito teških zločina, poganima, hereticima, dokazanim lihvarima, strancima i počiniteljima samoubojstva, ali i nekrštenoj djeci [A4].

[A1] Na kaptolskom području južno od Save (u današnjem Novom Zagrebu) pristupilo se 1366. godine osnivanju župe pošto je ondje već bila sagrađena i posve uređena kapela sv. Klare. Kao razlog za osnivanje nove župe i ovdje je, kao i obično, navedena udaljenost od najbližih župnih crkava (*quia supradicte ecclesie parochiales a populo predicto e possessione Chechii in magna disancia habebantur*), ali i poteškoće koje je udaljenost stvarala prigodom krštenja male djece i nošenja pomasti umirućima zbog čega su mnogi umirali bez sakramenta (*ex quo quamplures paruuli seu pueri sine sacramento baptismi, nonnulli etiam infirmi absque confessione et comunione corporis Hristi et sine unccione sacra decedebant*). Molbi za posvećenje pridodane su i molba za imenovanje svećenika i dopuštenje za osnivanje groblja (*ut dictam capellam consecrari et dedicari facere ac cimiterium eidem concedere pro tumulandi corporibus mortuorum*). Za provjeru stanja određeno je crkveno povjerenstvo (sa strane Kaptola kanonik i arhidakon Vaške a sa strane Gradeca svećenik i rektor crkve Sv. Marka), a nakon povoljnog izvješća uslijedilo je utemeljenje župe.¹²⁵

[A2] Prema popisu iz 1334. godine, u katedralnom ili zagrebačkom arhidakonatu postojalo je 30 župa od toga u Zagrebu četiri: crkva sv. Emerika pred većom crkvom (*ante ecclesiam maiorem*) i sv. Ante "u Laškoj vesi" (*in vico Latinorum*) na Kaptolu i kaptolskom podgrađu te sv. Marko "u gradečkoj utvrdi" (*in castro grecensi*) i sv. Margareta "od podgrađa" (*de suburbio*) na Gradecu i gradečkom podgrađu.¹²⁶

[A3] U Zagrebu su u XV. stoljeću četiri hospitala: hospital kapele Blažene djevice Marije na Gradecu te hospital sv. Elizabete na Kaptolu, hospital sv. Antuna u kaptolskom naselju "u Laškoj vesi" (*in*

¹²⁰ Zakon 12 ploča (ploča X,1).

¹²¹ DANIELL 1998, 109.

¹²² Podaci za župno groblje kod crkve sv. Marije na Dolcu za g. 1668. govore da je bilo ograđeno dijelom čvrstim materijalom (*ex parte meridionali muro cinctum*), a dijelom nekom vjerojatno drvenom ogradom (letvama), v. BUNTAK 1936, 55 (kao zanimljivost spominje se također da je nad ulaznim vratima u groblje bila naslikana Smrt (!).

¹²³ ARIÈS 1975, 20.

¹²⁴ DANIELL 1998, 88, 145.

¹²⁵ CD XIII, 528 br. 383; LASZOWSKI 1994, 55-56; DOBRONIĆ 2003, 149.

¹²⁶ BUTURAC 1984, 65; KLAIC 1982, 303. Za neke kasnije osnovane župe, v. BUTURAC 1984, 69 (npr. "Sv. Ivan u Novoj Vesi"; utem. 1369. god.). MCZ I, XVII, kao župnu crkvu osnovanu u drugoj pol. XIV. st. spominje crkvu sv. Martina smještenu uz potok Medveščak u Šošarskoj vesi (sjeverozapadni dio Trga bana Jelačića).

vilico Latinorum) i leprozorij sv. Petra u kaptolskom podgrađu.¹²⁷ Za kaptolski hospital Sv. Elizabete pretpostavlja se da se nalazio u gornjem dijelu današnje Bakačeve ulice na mjestu nekadašnjih banskih dvora, tj. “kod novih vrata...blizu kule” (*prope portam novam...iuxta arcam*).¹²⁸

[A4] Zbog neplaćanja desetinske šesnaestine 1389. godine biskup Ivan Smilo (1386-1394) udario je kletvom (*interdictum*) građane i stanovnike Zagreba “zbog čega su mnogi mrtvaci ležali po kućama onih nikad pokopani” (*propter quod plurima funera in domibus ipsorum iacerunt nondum tumulata*).¹²⁹ Godine 1395. zbog neplaćanja desetinske šesnaestine biskup Ivan Šipuški ponovno ih je udario kletvom,¹³⁰ nakon čega je na Božić 1396. godine biskup kletvom udario i izopći sve stanovnike Gradeca.¹³¹

B) Posvećenje groblja

Kada je dobiveno pravo na pokapanje, pristupilo se posvećenju groblja. Početkom XVI. stoljeća npr. obred posvećenja započinjao je postavljanjem križa u središtu groblja i u svakom od njegovih kutova. Ispred križeva koji su prelazili visinu čovjeka zapalile bi se tri svijeće nakon toga bi biskup obišao groblje te svetom vodom blagoslovio i okadio križeve. Na kraju, popevši se na ljestve, postavio bi upaljene svijeće na vrh svakog križa.¹³²

Posvećenje se moralo izvesti i onda kada bi groblje bilo oskvrnuto krvoprolicem ili kakvim drugim težim prekršajem [B1]. Oskvrnuće groblja prouzročilo bi kraću ili dužu obustavu pokapanja (godinu ili dvije ovisno o težini oskvrnuća) zbog čega je život u lokalnoj zajednici bio ozbiljno poremećen, a njena bi župna crkva izgubila prihode koje je inače ostvarivala od pogreba i pogrebnih obreda.¹³³

[B1] Da je prije 1321. godine sličnih sknavljenja bilo i na zagrebačkom području, dokazuje zamolba zagrebačkog biskupa bl. Augustina Kažotića (1303-1322), kojom je od pape Ivana XXII (1316-1334) ishodio da nakon oskvrnuća može crkve, samostane, groblja ili druga crkvena mjesta iznova blagosloviti bilo koji svećenik uz uvjet da je svetu vodu kojom to čini prethodno blagoslovio sam biskup.¹³⁴ Drastični primjeri sknavljenja crkve i groblja dogodili su se 1396. godine, prvo na Kaptolu gdje su razjareni stanovnici Gradeca u Franjevačkom samostanu najprije izranjavali i ubili neke ljude a potom su kaptolski ljudi po nalogu biskupa Ivana Šipušskog (1394-1397) u gradečkom podgrađu na groblju Šoštarske vesi (*vicus Theutonicorum*) smještenom uz crkvu sv. Martina (sjeverozapadni dio današnjeg Trga bana Jelačića) ili uz crkvu sv. Margarete (današnja Pravoslavna crkva na Cvjetnom trgu) raskopali grobove, razbacali leševe pokojnika a neke čak bacili u potok koji je tekao u blizini (Medeveščak).¹³⁵

C) Grob

U srednjem vijeku orijentacija grobova uglavnom je bila konstantna: pokojnici su pokapani tako da im glava bude okrenuta prema zapadu, a noge prema istoku tako da na Sudnji dan lice pokojnika može odmah ugledati Krista koji će se obasjan svjetlošću pojaviti na istoku.

Za položaj groba presudne su, međutim, bile druge dvije odrednice: koja crkva i gdje poblize na tom njenom posvećenom tlu jer su što se tiče grobnog prostora srednjovjekovna crkva i njeno dvorište činili zbir različito rangiranih mogućnosti i zona pokopavanja. Najsvetijim prostorom smatrao se onaj uz glavni oltar na istočnom kraju crkve, zatim ostatak svetišta (*chorus*) pa lađa u kojoj je postojalo dodatno rangiranje (oltari, škropionica/krstionica, raspelo, palište svijeća) i sve do manje svetoga pa i manje poželjnoga prostora u zapadnom dijelu crkve i u crkvenom dvorištu.¹³⁶ Samo dvorište, iako na manjoj cijeni, bilo je također podijeljeno na više i manje poželjne zone, među kojima je južna strane bila je poželjnija od sjeverne strane. Mjesto u blizini križa u dvorištu crkve bilo je osobito privlačno za pokapanje pokojnika.¹³⁷ Odabir mjesta pokopa jedna je i od važnijih sastavnica srednjovjekovnih oporuka imućnijih pojedinaca i pripadnika viših društvenih staleža [C1].

[C1] Ugledni građanin Gradeca Juraj, sin Nikole Balše, sastavio je 1443. godine oporuku kojom je posjede i kuću ostavio obitelji, a sve svoje oružje samostanu sv. Franje u Zagrebu želeći da, kada umre, bude ondje i pokopan (*Item arma mea omnia, que habeo, si michi mori contigerit, lego dari pro anima mea ad claustrum sancti Francisci confessoris, Zagrabie fundatum, ubi committo corpus seu fundus meum me moriente tumulari*).¹³⁸

D) Eshatologija — vjerovanje u zagrobni život

Eshatologija kršćana već od vremena ranog kršćanstva počivala je na uvjerenju da su nakon smrti tijela vjernika

¹²⁷ BARLÈ 1902, 5-6, 8; THALLER 1929, 315-320; KLAJČ 1982, 293. — Leprozne se još za života smatralo mrtvima ili mrtvima za sve oko sebe, pa je čak i njihov dolazak u leprozorij bio ritual sličan pogrebu (pjevanje misala sa psalamima pokajanja uobičajenim jedino na sprovodima, klečanje među svijećama, obilazak groblja i bacanje zemlje po stopalima), a kad bi napokon umrli, morali su biti pokopani na groblju leprozorija, dakle i u fizičkoj smrti morali su i dalje ostati odvojeni od zajednice kojoj su po krštenju pripadali.

¹²⁸ MCZ XII, 397 br. 391; BARLÈ 1913, 72-74; KLAJČ 1982, 455.

¹²⁹ MCZ I, 310, br. 333 = CD XVII, 182 br. 133; DOBRONIĆ 1992, 36.

¹³⁰ MCZ I, 360 br. 381; DOBRONIĆ 1995, 158.

¹³¹ MCZ I, CLXXV-CLXXVIII, 379 br. 397; DOBRONIĆ 1995, 158.

¹³² DANIELL 1998, 89.

¹³³ HADLEY 2001, 48. — Pristojbama su obuhvaćene plaće svećenika i crkvenih službenika (npr. zvonara), troškovi mise, groba i pripreme groba koje su ovisile o mjestu pokopa (crkva, kapela, crkveno dvorište). Pogrebnim troškovima treba pribrojiti i izdatke za pripremu obroka na dan pogreba te izdatke za milodare.

¹³⁴ MCZ I, XVIII, 100 br. 117.

¹³⁵ MCZ I, XVII, 378 br. 396, 380 br. 397; HORVAT 1942, 509; KAMPUŠ-KARAMAN 1994, 68 (kod crkve sv. Martina i sv. Margarete); SZABO 1990, 30 (kod crkve sv. Margareta); DOBRONIĆ 1992, 37-38 (bez napomene pred kojom od crkava).

¹³⁶ DANIELL 1998, 95.

¹³⁷ O.c., 99.

¹³⁸ MCZ II, 188 br. 134; KAMPUŠ—KARAMAN 1994, 39; MIRKOVIĆ 1987, 120.

na neko vrijeme povjerena Crkvi gdje su okupljena oko svojih svetaca samo “usnula” te “odmarajući se” čekaju ponovni dolazak Krista kralja. Tada će probuđena uskrsnuti i vječni život nastaviti u nebeskom Jeruzalemu, tj. u vjernicima obećanome Raju. Kasnije kada su važnost i sudbina duše prevladali vjerovalo se da će na Sudnji dan Božjom presudom duše umrlih biti razvrstane na one spašene i one proklete i da će shodno tomu jedne put voditi u Raj, a druge u Pakao. No, potkraj XII. stoljeća neslužbeno, a od sredine XIII. stoljeća službeno¹³⁹ ovaj obrazac dopunjen je znakovitom dodatkom — doktrinom Čistilišta koje je postalo privremenim boravištem besmrtno duše nakon čovjekove tjelesne smrti.¹⁴⁰ Vjerovalo se da je Čistilišta najjezovitije mjestu koje je srednjovjekovni um mogao zamisliti i da je boravak ondje neizrecivo težak i nepodnošljivo mučan. Stoga je zadržavanje u tim nesnošljivim uvjetima trebalo skratiti po svaku cijenu a izbjavljenju dušu mogle su pripomoći jedino molitve — gdje god je moguće i u svakoj prigodi, što brojnije i češće za dušu korisnije i bolje. Biti u molitvama zaboravljen i prepušten mukama Čistilišta smatralo se najgorim mogućim usudom. Stoga su pripreme i briga da se osigura što širi krug onih koji će nakon smrti moliti za dušu pokojnika započinjale još za života a bile su značajnije i važnije od smrti same [D1]. Osim molitve u tim za dušu teškim trenucima mogao je pripomoći i pokojnikov životopis ako je sadržavao karitativni rad i djela tjelesnog milosrđa (*opera misericordia*),¹⁴¹ darivanje svećenika i crkve, pokoru i oprost te hodočašće i obilazak svetih mjesta.

Kako je u kasnom srednjem vijeku pokop u crkvi ili uz crkvu postao normom a tjelesni su ostaci umrloga, smatralo se, samo prepušteni brizi Crkve, smještaj pokojnikovih kostiju, često poremećenih kasnijim ukopima nije bio upitan sve dok su se kosti nalazile u posvećenom okružju crkve ili crkvenog dvorišta.

[D1] Oko 1425. god. ban Ivan II Alben (1414-1419) je na smrti, između ostalog, oporučno ostavio samostanu i crkvi sv. Franje u Zagrebu određenu sumu novca za spas duše svoje (...*certam pecuniarum quantitatem in eodem testamento expressam in emendas possessiones conventui fratrum claustralium ordinis ac ecclesie santi Francisci confessoris in dicta Zagrabia fundate, pro remedio animae sue salutari...*).¹⁴²

E) Smrt

Ako smrt nije bila nenadana, običaj je zahtijevao da se k samrtnoj postelji pokojnika pozove svećenik koji bi bio obvezan doći u bilo koje doba dana i noći noseći sa sobom Sakrament u kakvoj, posebno za tu prigodu pripremljenoj i posvećenoj posudi. Ako nije bilo razloga za žurbu,

prethodno bi služio Svetu misu i tek bi se nakon nje uputio u kuću bolesne i umiruće osobe. Ispred svećenika hodao bi tada pomoćnik s upaljenom svijećom, bakljom ili kakvom drugom svjetiljkom a prisutni bi klečanjem ili na neki drugi za to prikladan način iskazivali svoje poštovanje [E1]. Većinom bi u kući umirućega uz samrtnu postelju svećenik obično zatekao mnogo ljudi, ponajprije članove obitelji, ukućane, prijatelje, znance pa i liječnika. Svoj bi obred (*ordo visitandi*) započinjao s raspelom u ruci kojim je utvrđivao zajedništvo u Kristu i rastjerivao demone zla koji su vrebali dušu čovjeka na samrti. Nakon toga bi, ostavši sam s umirućim, postavio uobičajenih sedam pitanja,¹⁴³ te ispovijedivši ga i pričestivši obavio posljednju pomast (*viaticum*). U tim trenucima umirući bi, smatralo se, zapravo boravio u svijetu sjena na granici života i smrti ali bi mu čak i u takvim okolnostima bila namijenjena glavna uloga u kojoj je on u jednom nadsve idealiziranom viđenju smrti (*ars moriendi*) morao iskazati pokajanje i poniznost jer se smatralo da o njegovu ponašanju u samrtnome trenutku umnogome ovisi sudbina duše, za koju su se u tim trenucima otimali anđeli s jedne i demoni zla s druge strane.

Kada je smrt nastupila i postala definitivnom, tijelo pokojnika bi i još neko vrijeme ostalo na mjestu gdje ga je smrt zadesila (obično u kući). Iako je običaj zahtijevao da se tijelo umrloga što prije prenese u crkvu, pokatkad bi pokojnik i noću ipak ostao u kući, ali je u takvim okolnostima trebalo tijekom noći upriličiti bdijenje. Ženama je pak povjereno da pokojnikovo tijelo pažljivo operu, pomažu i omotaju tkaninom, a tkaninu kod glave i nogu po potrebi učvrste vezicama, iglom i dr. ili da tijelo polože na tkaninu i ovu zašiju po sredini. Imućnije pokojnike običavalo se odjenuti u odjeću dostojnu njihova društvenog položaja. Tek zatim tijelo je polagano u lijes postavljen na odar a sljedećeg dana preneseno je iz kuće u crkvu u prvoj od dviju pogrebnih povorki, u kojoj je osim zvona i baklji obično nošeno i znakovlje religioznih ili obrtničkih bratovština i cehova ako je pokojnik za života pripadao nekoj ili nekom od ovih.

¹³⁹ Prvu pontifikalnu definiciju Čistilišta dao je na samom kraju svoga pontifikata papa Inocencije IV (1243-1254) u pismu upućenom tek koji tjedan prije svoje smrti kardinalu Eudes-u od Châteauroux-a, Le GOFF 1986, 283-284. Doktrina Čistilišta promulgirana je na II. koncilu u Lyonu održanome 1274. godine.

¹⁴⁰ DANIELL 1998, 11, 178; HADLEY 2001, 66.

¹⁴¹ To su: 1. nahraniti gladne; 2. napojiti žedne; 3. odjenuti gole i bose; 4. ugostiti putnika; 5. pohoditi bolesnike i utamničenike; 6. otkupiti robove; 7. pokopati mrtve.

¹⁴² MCZ II, 51 br. 42.

¹⁴³ Npr. da li vjeruje u Sveto pismo i odbacuje nevjeru (herezu); da li priznaje da je povrijedio Boga; dali žali zbog počinjenih grijeha; da li daje oprost svojim neprijateljima.

[E1] Sličan pristup postojao je i na Gradecu gdje se "...pričest bolesniku nosila...svečano, uz pratnju bakljonoša i članova bratovštine. Ako je svećenik išao izvan gradskih zidina, tada ga je svečana pratnja dopratila do gradskih vrata, a uz njega je dalje koračao pratilac sa svjetiljkom i zvončićem...Jedan kapelan Sv. Marka svake noći dežurao je u drvenoj kući do crkve sv. Margarete kako bi bio trajno noću na raspolaganju bolesnicima izvan gradskih zidina, koji hitno zatraže i zažele svećenika."¹⁴⁴

F) *Officium defunctorum*

Kada bi tijelo bilo uneseno u crkvu i postavljeno pred oltar, započinjala bi služba za pokojnika (*officium defunctorum*). Prvi dio službe činile su molitve za pokojnika s kojima se započinjalo u kasno poslije podne ili u predvečerje pogreba (*Vesperae*). Nakon njih nastupilo bi bdijenje uz odar s pokojnikom u prisustvu svećenika, nekog od tugujuće obitelji ili neke druge naručene ili za to plaćene osobe da bi pred zoru i u rano jutro bio obavljen i niz jutarnjih molitava (*Matutina* i *Laudes*). Slike u časoslovima obično prikazuju neki od trenutaka tog prvog dijela službe u kojoj uz svećenika s knjigom u ruci (brevijar) sudjeluje jedan ili dva pomoćnika koji mole pred odrom s lijesom pokrivenim pokrovom od tkanine dok uokolo gore već upaljene svijeće a tugujuća obitelj s kapuljačama navučenim preko glave stoji okupljena na drugom kraju lijesa. Drugi dio službe odvijao bi se kasnije (npr. nakon doručka) i u središtu prikaza bio je svećenik koji stojeći pred oltarom služi oproštajnu misu (*Requiem*), nakon koje se obavljalo odrešenje te obilazak odra i blagoslov tamjanom i posvećenom vodom.

G) Sprovod i pokop preminuloga

Srednjovjekovni sprovod je svečani čin organiziranog ispraćaj preminuloga u okružju pogrebne povorke, mnogobrojnih molitava i službe Božje. Obično je uslijedio trećeg dana po smrti (pokatkad i kasnije) i imao je manje značenje negoli obredi obavljeni prethodnih dana. Pogrebna povorka je uz pratnju crkvenih zvona kretala iz crkve predvođena klerikom s križem (i/ili svijećama) te svećenikom i njegovim pomoćnikom (pomoćnicima). Njih su slijedili pokojnikovi bližnji, lijes s pokojnikom te druge pogrebu nazočne osobe, često s upaljenim bakljama u rukama (npr. članovi religioznih bratovština i obrtničkih udruga). Lijes u kojem je pokojnik bio donesen obično je korišten jedino tijekom sprovoda jer je tijelo pokojnika prije ukopa bilo izvađeno iz lijesa te je onako umotano jedino u tkaninu položeno u svježe iskopanu raku, koja je nerijetko poremetila kosti nekog na istom mjestu ranije pokopanog pokojnika.¹⁴⁵ Nad grobom bi svećenik, pročitavši molitvu (iz otvorenog brevijara), grančicom

miloduha ili *aspergilumom* umočenim u posvećenu vodu poškropio tijelo pokojnika (*Psalam* 51:7) koje bi potom grobari položili u grob pridržavajući tijelo rukama ili pak služeći se konopcem. Pored svećenika pogrebu je prisustvovala pokojnikova obitelj odjevena obično u crne ogrtače s kapuljačama navučenima preko glave te svećenikovi pomoćnici (klerik, laik) koji u rukama drže knjigu (brevijar), vjedro svete vode, dugi križ, krunicu, upaljenu svijeću i sl.¹⁴⁶

H) Sjećanja i spomenici

Nakon pogreba mrtvi nisu bili zaboravljeni jer se vjerovalo da razdoblje koje slijedi mora biti posvećeno molitvi i sjećanjima na njih. Iako je, teološki gledano, čak i jedna misa bila dostatna za spas svih duša, popularno vjerovanje zahtijevalo je da ubrzo po smrti bude služeno više misa. Uobičajeno razdoblje za služenje mise i prisjećanje na pokojnika nastupalo je osam dana nakon sprovoda, zatim mjesec dana nakon sprovoda te na obljetnicu ili obljetnice sprovoda (lat. *obitus*), kada je sjećanje na pogreb bilo oživljeno do u detalje uz prigodne molitve, darivanje i obilnu gozbu. Pobožan i tugaljiv posjet grobu s cvijećem i svijećama kakav je danas uobičajen, u to vrijeme još uopće nije postojao.¹⁴⁷

U kasnom srednjem vijeku grobovi su obično obilježavani drvenim križem i niskom piramidalno oblikovanom humkom, pokadkad oblikovanom tako da je bila šira u gornjem dijelu groba (kod glave) a uža u donjem dijelu groba (kod nogu). Trajniji oblik obilježavanja bile su ležeće kamene ploče neukrašene ili pak ukrašene križem kakve se rijetko javljaju na groblju u crkvenom dvorištu jer su uobičajene za grobove pripadnika bogatijih slojeva pokopanih u crkvi. Na ovim pločama prikaz križa je znatno razrađeniji i kadšto popraćen prikazima predmeta pokojnikove svakodnevnice, karakterističnima za muške (mač) ili ženske osobe (škare) ili pak za pripadnike redovničke ili crkvene zajednice (crkveno posuđe ili knjiga).¹⁴⁸ Sljedeći korak u individualizaciji groba bogatijih staleža nastupio je u XIII. stoljeću, kada su se najprije na pločama a zatim u obliku monumentalnih grobova pojavili prikazi ljudskog lika radi njegove što trajnije prisustnosti u svijesti zajednice [H1]. Osim ljudskog

¹⁴⁴ c.f. BALABAN 1994, 135.

¹⁴⁵ WIECK 1999, 440, WIECK 2001, 127-129. Iskopane kosti prethodno pokopanih pokojnika obično nisu ponovno vraćane u zemlju već su prenesene u kosturnice smještene uz ogradu groblja (npr. WIECK 2001, 147 Pl. 39).

¹⁴⁶ DANIELL 1998, 49-50.

¹⁴⁷ ARIÈS 1975, 69.

¹⁴⁸ HANDLEY 2001, 146.

prikaza u približno isto vrijeme počeli su se pojavljivati i grobni natpisi kojih, osim na kamenim pločama, ima i na malim metalnim pločama, 30-40cm širine, koje su obično pričvršćivane na unutarnje ili vanjske zidove crkve.¹⁴⁹

[H1] Jedinствен kasnosrednjovjekovni nadgrobni spomenik ove vrste s područja Zagreba isklesan 1472. god. jest ploča župnika Matije iz Granešine pokopanog oko 1500. god. u kapeli sv. Fabijana i Sebastijana smještenoj uz crkvu sv. Marka na Gradecu (srušena 1876.

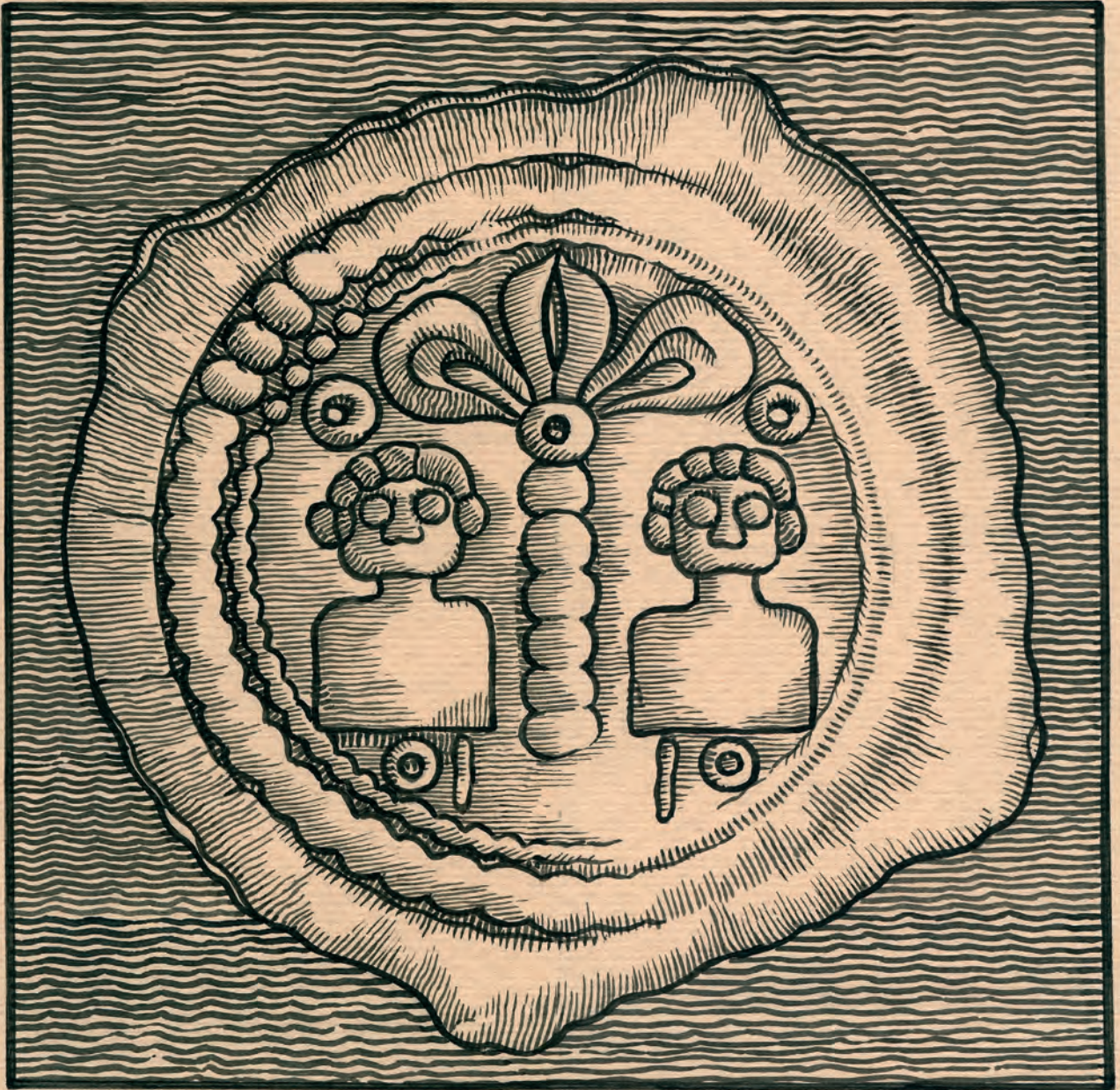
god.).¹⁵⁰

¹⁴⁹ARIÈS 1975, 48-49.

¹⁵⁰KAMPUŠ—KARAMAN 1994, 38, 72-73; BUNTAK 1996, 147, 147. — Iz zagrebačke prvostolnice potječe (čuva: HPM) nekoliko ulomaka kasnosrednjovjekovnih nadgrobniх kamenih ploča s natpisom i figuralnim prikazom (VALENTIĆ—PRISTER 2002, 23-26 br. 13-18), ali među nalazima iz Zagreba najcjelovitija a vjerojatno i najzanimljivija je nadgrobna ploča Radoslava od Gore uzidana u kapeli sv. Martina u Vlaškoj ul. br. 36 (DOBRONIĆ 1991, 84).

Crteži na stranama 48 i 53 inspirirani su prikazima iz Časoslova nastalih u Belgiji i Francuskoj oko 1460. i 1470. godine; Walters Art Museum (MS W. 197, MS W. 249), Baltimore, SAD; Wierck 1988, 130 Fig. 119, 193 br. 49; 147 Pl. 39, 213 br. 93.

11. 2. 1917. 7. 2. 1917. 7. 2. 1917. 7. 2. 1917.

7. KATALOG

a) Popis kratica u katalogu

AMZ-S	Arheološki muzej u Zagrebu, inventar srednjovjekovnog odjela	PPN	popis posebnih nalaza	vanj.	vanjski / vanjska
<i>Av</i>	avers	Pr./pr.	promjer	vel.	veličina (dužina + širina / dužina + širina + debljina)
br	bronca, bakar, bakrena slitina	pr. ¹	promjer na vrhu tuljca strelice	vel. ¹	veličina ispod glave čavla
ca.	<i>circa</i> (= oko)	pr. ²	promjer na kraju tuljca strelice	vel. ²	veličina kod preloma / vrha čavla
d.	desni / desno	rekon.	rekonstrukcija	vis.	visina
deb.	debljina	rel.dub.	relativna dubina	Tež./tež	težina
dub.	dubina	<i>Rv</i>	revers	zap.	zapadni
duž.	dužina	sjev.	sjeverno	/ch	child
g	gram	skup.	skupni	/dj	dječji
ist.	istočni	SPA	spätawarisch
(= kasnoavarsko doba)	/f	female
kom.	komada	sred.	srednji/srednja	/m	male
l.	lijevi / lijeva	st.	stoljeće	/m	muški
Lit.	literatura	šir.	širina	/ž	ženski
os.	osovina	unutar.	unutarnji / unutarnja	#	zagubljeno / nesačuvano

b) Opis predmeta*

1. Ulomci posuda, keramika (57 kom.)

rani srednji vijek / razvijeni srednji vijek / kasni srednji vijek; VIII-XIII/XIV. st.

A.1 — plitke užlijebljene vodoravne linije i okomiti niz srpolikih ukrasa, VIII-IX. st. (1 kom.)

- 1.1 Ulomak stijenke trbuha; boja: sivosmeđa izvana i iznutra; porozan; ukras: ispod dvostrukog (?) četveroreda tankih plitko užlijebljenih vodoravnih linija utisnute metope s okomitim nizom srpolikih ukrasa (6 u nizu). — Vel. ulomka: vis. 2,27 cm, duž. 2,25 cm, deb. 0,57-0,67 cm; vel. metope: vis. 0,6 cm, šir. 0,3 cm
AMZ S-3822: kv. K/11-12, u zemlji iz profila *sonde 2*

A.2 — plitke užlijebljene vodoravne linije, VIII-IX. st. (1 kom.)

- 1.2 Ulomak stijenke trbuha; boja: sivosmeđa izvana i iznutra; porozan; ukras: četverored (?) tankih, plitko užlijebljenih vodoravnih linija. — Vel. ulomka: vis. 3,53 cm, duž. 3,05 cm, deb. 0,51-0,84 cm
AMZ S-3823: kv. J/10, uz l. nogu gr. 100/ž

B.1 — češljasta valovnica, IX.-X. st. (3 kom.)

- 1.3 Ulomak stijenke trbuha; boja: svjetlija sivosmeđa izvana i iznutra; porozan; ukras: češljasta valovnica ispod peteroreda plitko užlijebljenih linija. — Vel. ulomka: vis. 2,60 cm, duž. 2,48 cm; deb. 0,62-0,81 cm
AMZ S-3824: kv. G/8, kod l. noge gr. 151/m

- 1.4 Ulomak stijenke trbuha; boja: svjetlija sivosmeđa izvana i iznutra; porozan; ukras: češljasta valovnica ispod četveroreda plitko užlijebljenih linija. — Vel. ulomka: vis. 2,82 cm, duž. 3,75 cm; deb. 0,56/0,57 cm
AMZ S-3825: kv. H/10, uz d. ruku gr. 129/m

- 1.5 Ulomak stijenke trbuha; boja: crna izvan i iznutra; porazan; ukras: plitko užlijebljene isprepletene češljaste valovnice. — Vel. ulomka: vis. 3,53 cm, duž. 3,93 cm; deb. 0,57-0,79 cm
AMZ S-3826: kv. H/10, sjev. uz l. nogu gr. 129/m

B.2 — dvoreda i troreda valovnica, X-XI. st. (2 kom.)

- 1.6 Ulomak stijenke trbuha; boja: svijetlosmeđa izvana, svijetlosiva iznutra; ukras: dvored užlijebljenih niskih valovnica. — Vel. ulomka: vis. 4,05 cm, duž. 3,92 cm, deb. 0,54-0,63 cm
AMZ S-3827: kv. G/8, juž. od gr. 111/m

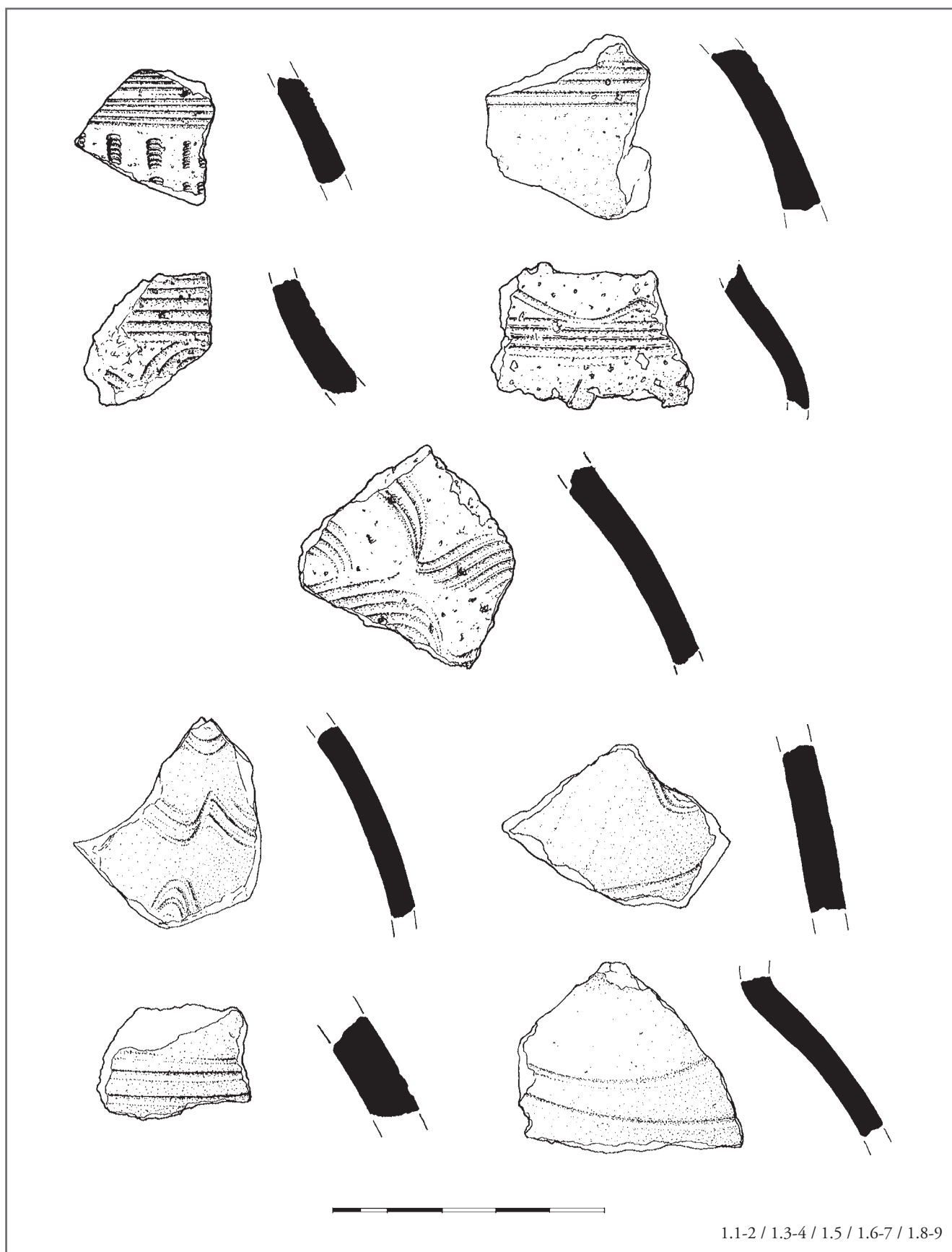
- 1.7 Ulomak stijenke trbuha; boja: crvenosmeđa izvana, crna iznutra; ukras: troreda valovnica i užlijebljena valovita linija. — Vel. ulomka: vis. 3,06 cm, 4,02 cm, deb. 0,72 cm
AMZ S-3828: kv. H/11, uz d. nogu gr. 118/ž

B.3 — niz užlijebljenih vodoravnih linija, XI. st. (2 kom.)

- 1.8 Ulomak stijenke trbuha; boja: svijetla crvenosmeđa izvana; ukras: gusti niz užlijebljenih vodoravnih linija. — Vel. ulomka: vis. 2,25 cm, duž. 2,92 cm; deb. 0,92 cm
AMZ S-3829 (PPN 545.2.; 11.06.2002.): kv. G/8, l. od lubanje gr. 90/m

- 1.9 Ulomak stijenke vrata i trbuha; boja: svijetlosmeđa izvana, crvenožuta iznutra; ukras: gusti niz užlijebljenih vodoravnih linija. — Vel. ulomka: vis. 3,42 cm, duž. 4,33 cm, deb. 0,56-0,68 cm
AMZ S-3830: kv. J/10, kod skidanja skeleta uz duge kosti gr. 72/ž

* Predmeti prikazani na izložbi "Opatovina - tragovi povijesti izgubljeni u sadašnjosti", Arheološki muzej u Zagrebu, 4. listopada - 3. prosinca 2006. godine (str. 98-99, **Sl. 93-97**).

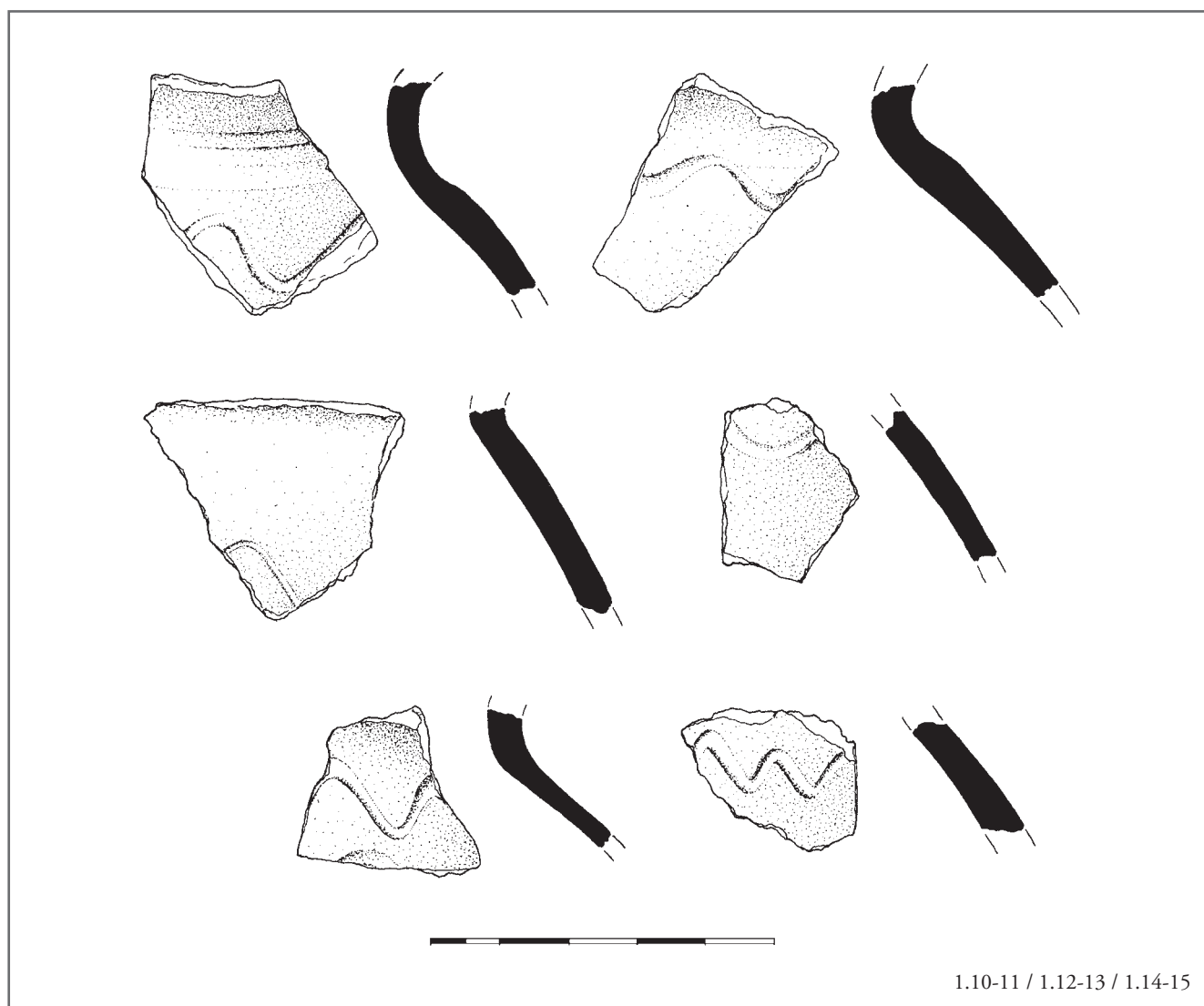

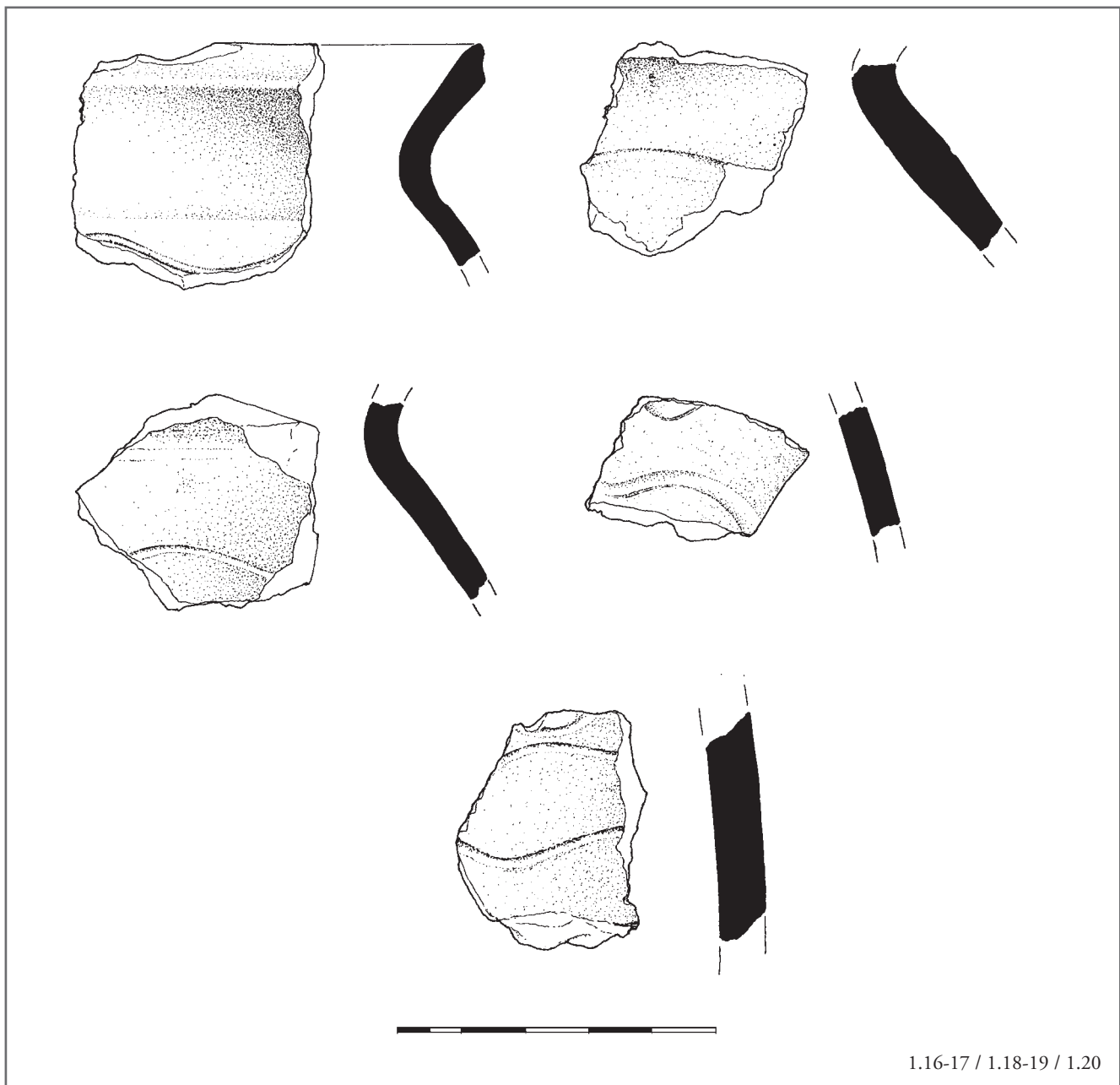
B.4 — užlijebljena niska valovnica, XI. st. (6 kom.)

- 1.10 Ulomak stijenke vrata; boja: crvenosmeda izvana, svijetla smedesiva iznutra; ukras: užlijebljena niska valovnica. — Vel. ulomka: vis. 3,85 cm, duž. 3,50 cm, deb. 0,60/0,51 cm
AMZ S-3831: kv. I/9-10, ispod gr. 19/ž

- 1.11 Ulomak stijenke vrata; boja: tamnosiva izvana, crna iznutra; ukras: užlijebljena niska valovnica. — Vel. ulomka: vis. 3,54 cm, duž. 2,73 cm, deb. 0,52-0,62 cm
AMZ S-3832: kv. I/10, u zdjelici gr. 69/m

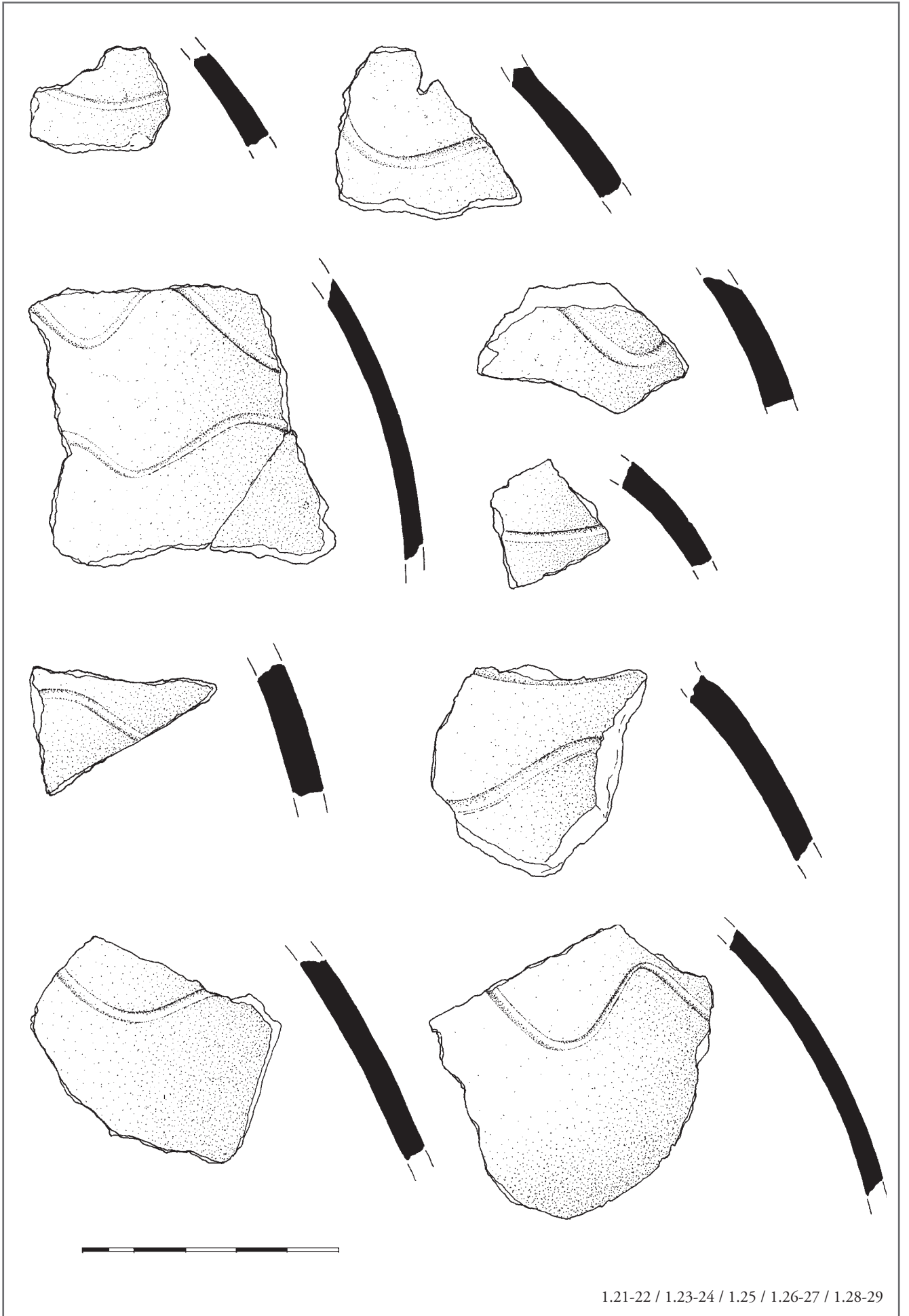
- 1.12 Ulomak stijenke vrata; boja: svijetla smeđesiva izvana i iznutra; ukras: užlijebljena niska valovnica. — Vel. ulomka: vis. 3,23 cm, duž. 3,80 cm, deb. 0,48-0,55 cm
AMZ S-3833: kv. J/13, uz d. ruku gr. 30/dj
- 1.13 Ulomak stijenke trbuha; boja: tamnosiva izvana, tamna crvenosmeđa iznutra; ukras: užlijebljena niska valovnica. — Vel. ulomka: vis. 2,69 cm, 2,01 cm, deb. 0,46-0,50 cm
AMZ S-3834: kv. F-G/10, južno uz noge gr. 148/dj
- 1.14 Ulomak stijenke vrata; boja: crna izvana i iznutra; ukras: dvored razmaknutih užlijebljenih niskih valovnica. — Vel. ulomka: vis. 2,63 cm, duž. 2,63 cm, deb. 0,33-0,58 cm
AMZ S-3835: kv. J/10, uz l. ruku gr. 154/m
- 1.15 Ulomak stijenke trbuha; boja: tamnosmeđa izvana, crvenosmeđa iznutra; ukras: užlijebljena niska valovnica. — Vel. ulomka: vis. 2,12 cm, duž. 3,00 cm, deb. 0,53-0,57 cm
AMZ S-3836: kv. J-K/12, između nogu gr. 160/ž
B.5 — užlijebljena razmaknuta valovnica, XI-XII/XIII. st. (5 kom.)
- 1.16 Ulomak stijenke oboda i vrata; boja: tamna sivosmeđa izvana, crna iznutra; ukras: užlijebljena valovnica. — Vel. ulomka: vis. 3,70 cm; duž. 4,05 cm, deb. 0,48-0,57 cm
AMZ S-3837: kv. G/10, sjv. od lubanje gr. 11/m
- 1.17 Ulomak stijenke oboda i vrata; boja: svijetlosiva izvana, svijetla žućkastosmeđa iznutra; ukras: užlijebljena valovnica. — Vel. ulomka: vis. 3,25 cm, duž. 3,00 cm, deb. 0,56-0,68 cm
AMZ S-3838: kv. I-J/13, uz noge gr. 124/m
- 1.18 Ulomak stijenke vrata i trbuha; boja: crvenosmeđa izvana, crna iznutra; ukras: užlijebljena valovnica. — Vel. ulomka: vis. 3,50 cm, duž. 3,75 cm, deb. 0,41-0,58 cm
AMZ S-3839: kv. J-K/11, kod ruku gr. 133/dj
- 1.19 Ulomak stijenke trbuha; boja: tamna sivosmeđa izvana, tamna crvenosmeđa iznutra; ukras: užlijebljene razmaknute valovnice. — Vel. ulomka: vis. 2,14 cm, duž. 3,00 cm, deb. 0,48 cm
AMZ S-3840: kv. I/9-10, na prsima uz kralježnicu gr. 19/ž
- 1.20 Ulomak stijenke trbuha; boja: svijetlosmeđa izvana, tamna sivosmeđa iznutra; ukras: užlijebljene razmaknute valovnice. — Vel ulomka: vis. 3,76 cm, duž. 2,98 cm, deb. 0,87 cm
AMZ S-3841: kv. I/11, s d. strane rebara gr. 59/ž
B.6 — užlijebljena valovnica, XI-XII/XIII. st. (9 kom.)
- 1.21 Ulomak stijenke trbuha; boja: crvenosmeđa izvana, svijetla smeđesiva iznutra; ukras: užlijebljena valovnica. — Vel. ulomka: vis. 2,07 cm, duž. 2,80 cm, deb. 0,42-0,67 cm
AMZ S-3842: kv. H/7-8, ist. od gr. 3B/m, bliže profilu

1.16-17 / 1.18-19 / 1.20

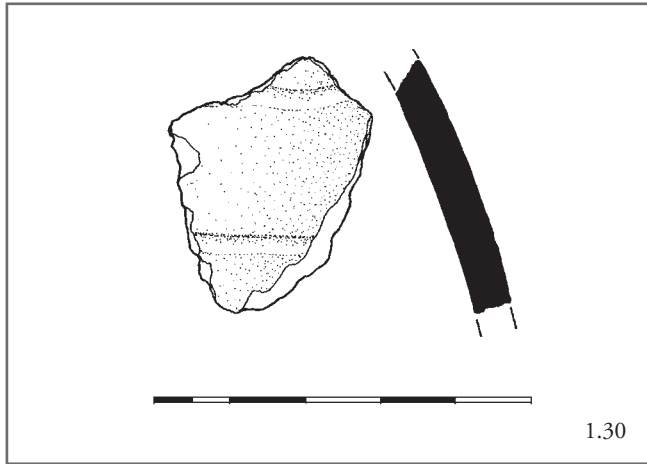
<p>1.22 Ulomak stijenske trbuha; boja: tamna sivosmeđa izvana, svjetlija crvenosmeđa iznutra; ukras: jednoreдна užljebljena valovnica. — Vel. ulomka: vis. 3,45 cm, duž. 3,65 cm, deb. 0,52-0,63 cm
AMZ S-3843: kv. I/9-10, na dasci ispod gr. 19/ž</p>	<p>1.26 Ulomak stijenske trbuha; boja: tamna sivosmeđa izvana, crna iznutra; ukras: užljebljena valovnica. — Vel. ulomka: vis. 2,50 cm, duž. 3,68 cm, deb. 0,59-0,61 cm
AMZ S-3847: kv. E/8, juž. uz lubanju gr. 135/m</p>
<p>1.23 Ulomak stijenske trbuha; boja: crna izvana i iznutra; ukras: užljebljene razmaknute visoke valovnice. — Vel. ulomka: vis. 5,5 cm, duž. 5,4 cm; deb. 0,40-0,52 cm
AMZ S-3844: kv. H/7, s vanj. strane d. nadlaktice gr. 117/ž</p>	<p>1.27 Ulomak stijenske trbuha; boja: tamna sivosmeđa do crna izvana, crna iznutra; ukras: užljebljene razmaknute valovnice. — Vel. ulomka: vis. 4,33 cm, duž. 4,80 cm, deb. 0,58-0,64 cm
AMZ S-3848: kv. J/9-10, juž. od kraja d. noge gr. 100/ž</p>
<p>1.24 Ulomak stijenske trbuha; boja: smeđa izvana, svjetlija crvenosmeđa iznutra; ukras: užljebljena valovnica. — Vel. ulomka: vis. 2,9 cm, duž. 4,1 cm, deb. 0,47-0,68 cm
AMZ S-3845: kv. H-I/12, kod uklanjanja skeleta iz gr. 114/dj</p>	<p>1.28 Ulomak stijenske trbuha; boja: crna izvana i iznutra; ukras: užljebljena valovnica. — Vel. ulomka: vis. 3,62 cm, duž. 4,88 cm, deb. 0,40-0,44 cm.
AMZ S-3849: kv. J/12, zap. uz lubanju gr. 133/dj</p>
<p>1.25 Ulomak stijenske trbuha; boja: crna izvana i iznutra; ukras: užljebljena valovnica. — Vel. ulomka: vis. 2,54 cm, duž. 2,54 cm, deb. 0,41-0,57 cm
AMZ S-3846: kv. H/10, iznad nogu gr. 129/m</p>	<p>1.29 Ulomak stijenske trbuha; boja: crna izvana i iznutra; ukras: užljebljena valovnica. — Vel. ulomka: vis. 4,90 cm, duž. 5,42 cm, deb. 0,42 cm
AMZ S-3850: kv. J/13, u zemlji iz gr. 165/m</p>

1.21-22 / 1.23-24 / 1.25 / 1.26-27 / 1.28-29

B.7 — užlijebljena valovnica i vodoravna linija, XI-XII/XIII. st.

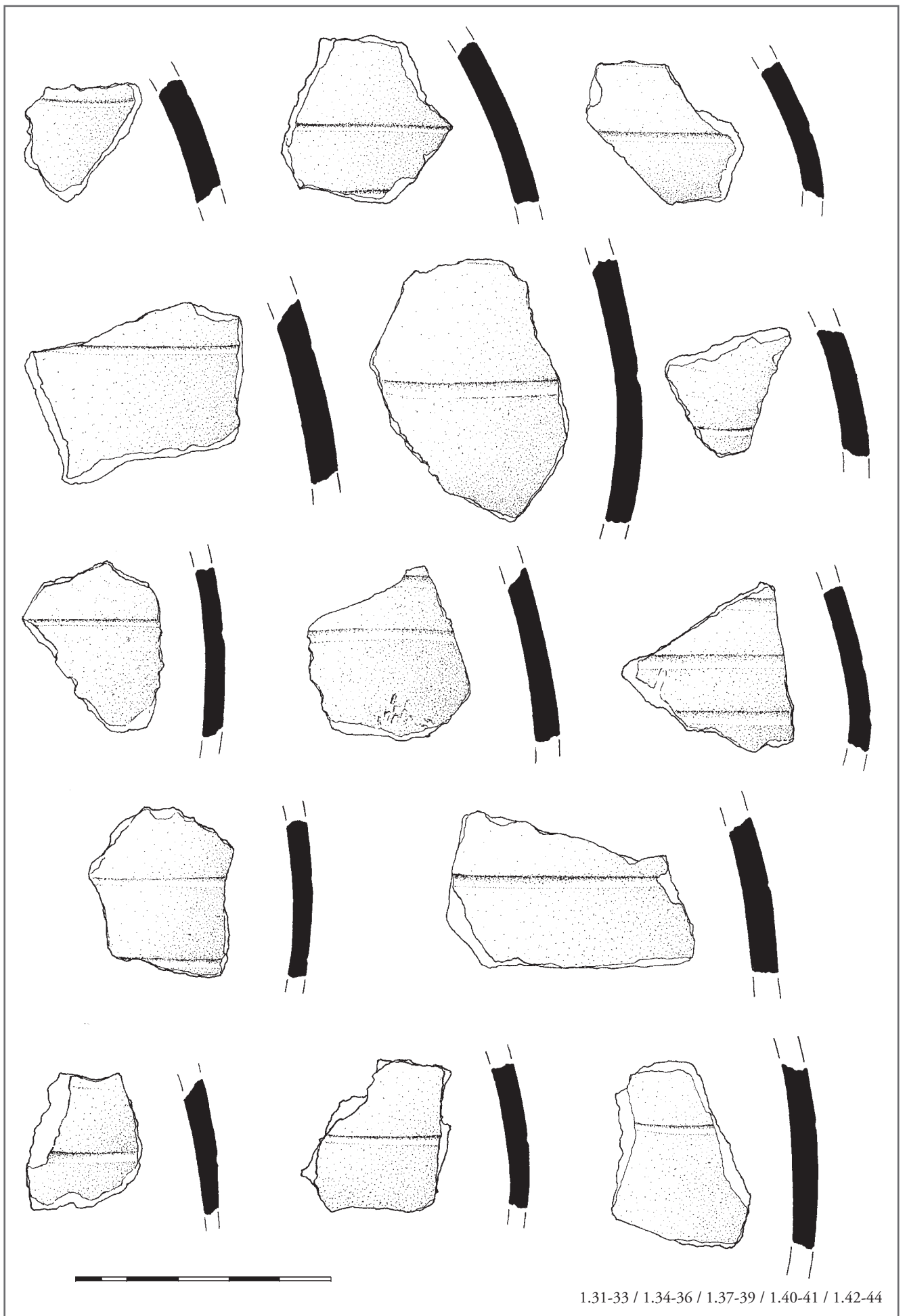
- 1.30 Ulomak stijenke trbuha; boja: crna izvana, tamna crvenosmeđa iznutra; ukras: užlijebljena jednorodna valovnica iznad užlijebljene vodoravne linije. — Vel. ulomka: vis. 3,48 cm, duž. 2,75 cm, deb. 0,54-0,60 cm
AMZ S-3851: kv. J/12, sjev. od l. stopala gr. 74/m

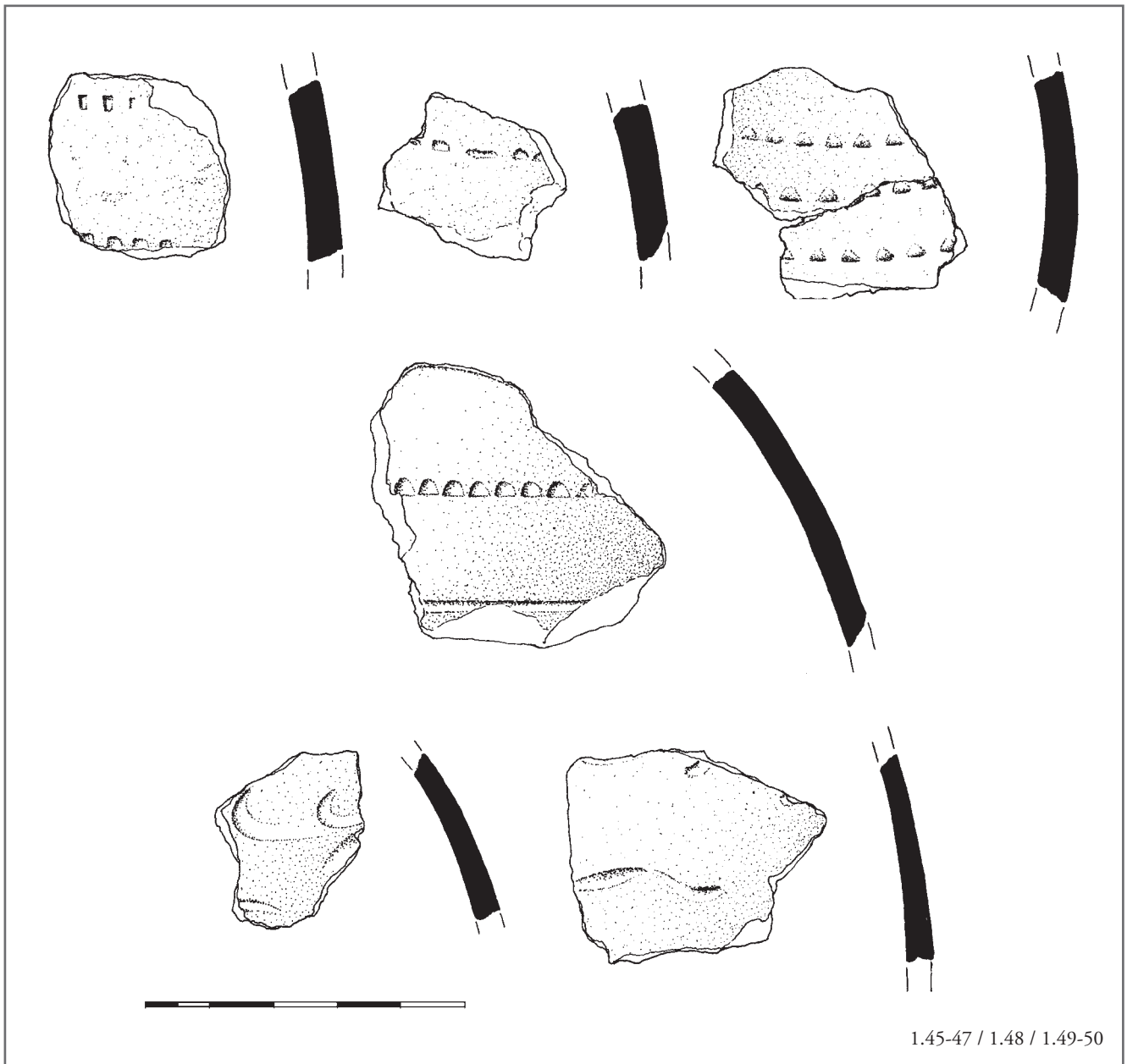

C — užlijebljena vodoravna linija, XI-XIII. st. (14 kom.)

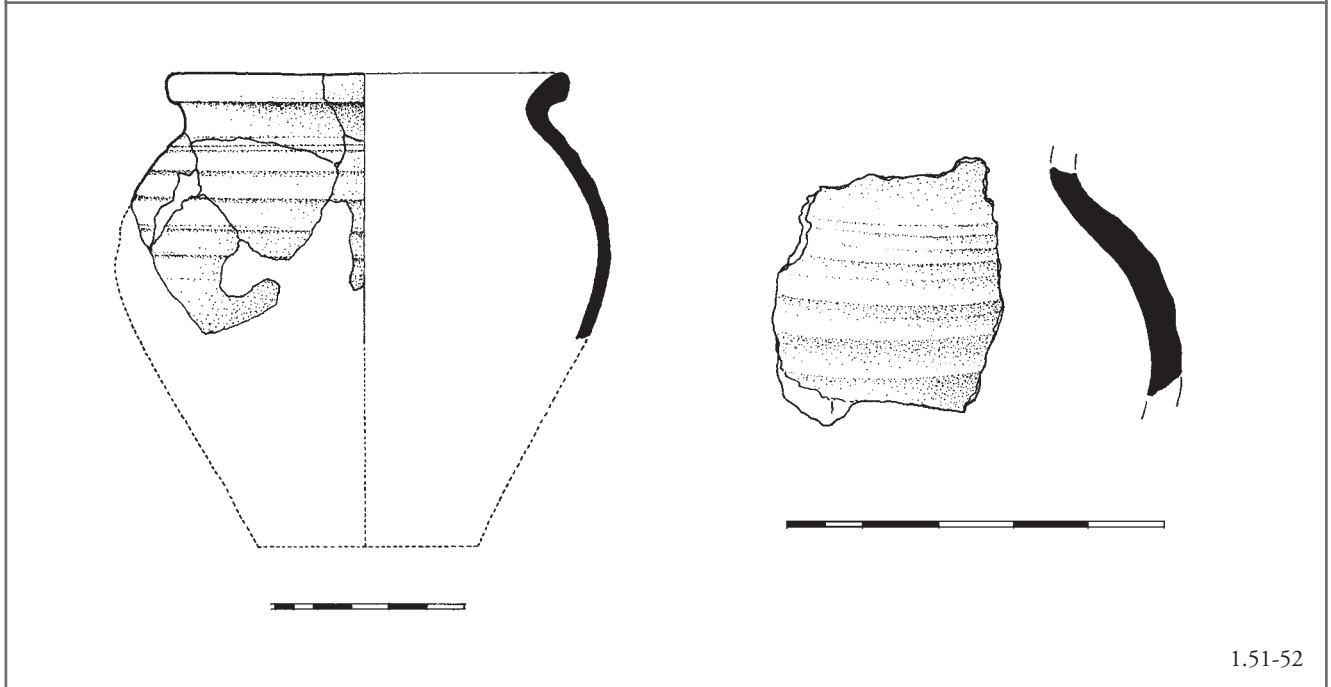
- 1.31 Ulomak stijenke trbuha; boja: tamnosiva izvana, tamna crvenosmeđa iznutra; ukras: užlijebljena vodoravna linija. — Vel. ulomka: vis. 2,22 cm, duž. 2,60 cm, deb. 0,60 cm
AMZ S-3852: kv. H/7, uz koljeno l. noge gr. 2/m
- 1.32 Ulomak stijenke trbuha; boja: smeđa izvana, sivosmeđa iznutra; ukras: užlijebljena vodoravna linija. — Vel. ulomka: vis. 3,33 cm, duž. 3,35 cm, deb. 0,45-0,50 cm.
AMZ S-3853: kv. E/8-9, uz gr. 53/ž
- 1.33 Ulomak stijenke trbuha; boja: svijetlosmeđa izvana, crna iznutra; ukras: užlijebljena vodoravna linija. — Vel. ulomka: vis. 2,87 cm, duž. 3,1 cm, deb. 0,51 cm
AMZ S-3854: kv. J/8, ispod lubanje gr. 68/m
- 1.34 Ulomak stijenke trbuha; boja: crvena izvana, crvenosmeđa iznutra; ukras: užlijebljena vodoravna linija. — Vel. ulomka: vis. 3,00 cm, duž. 4,35 cm, deb. 0,60-0,63 cm
AMZ S-3855: kv. J/12, uz prste d. noge gr. 74/m
- 1.35 Ulomak stijenke trbuha; boja: svijetla smeđesiva izvana, svijetla crvenosmeđa iznutra; ukras: užlijebljena vodoravna linija. — Vel. ulomka: vis. 5,20 cm, duž. 3,48 cm, deb. 0,53-0,61 cm
AMZ S-3856: kv. J/13, sa l. strane zdjelice gr. 30/dj
- 1.36 Ulomak stijenke trbuha; boja: tamna sivosmeđa izvana, crvenosmeđa iznutra; ukras: užlijebljena vodoravna linija. — Vel. ulomka: vis. 2,25 cm, duž. 2,63 cm, deb. 0,53-0,58 cm
AMZ S-3857: kv. I/10-11, uz noge gr. 81/m
- 1.37 Ulomak stijenke trbuha; boja: tamna sivosmeđa izvana i iznutra; ukras: razmaknute užlijebljene vodoravne linije. — Vel. ulomka: vis. 3,32 cm, duž. 2,87 cm, deb. 0,40 cm
AMZ S-3858: kv. H/9, sjeverno od gr. 40/m
- 1.38 Ulomak stijenke trbuha; boja: tamna sivosmeđa izvana, svijetlosmeđa iznutra; ukras: razmaknute užlijebljene vodoravne linije. — Vel. ulomka: vis. 3,44 cm, duž. 2,91 cm, deb. 0,42-0,47 cm
AMZ S-3859: kv. H-I/8, istočno uz noge gr. 122/m

- 1.39 Ulomak stijenke trbuha; boja: tamna sivosmeđa izvana, svijetlosmeđa iznutra; ukras: razmaknute užlijebljene vodoravne linije. — Vel. ulomka: vis. 3,30 cm, duž. 3,13 cm, deb. 0,37/0,43 cm
AMZ S-3860: kv. G-H/10, uz d. nogu gr. 63/m
- 1.40 Ulomak stijenke trbuha; boja: svijetlosmeđa izvana, crvenosmeđa iznutra; ukras: razmaknute užlijebljene vodoravne linije. — Vel. ulomka: vis. 3,33 cm, duž. 2,80 cm, deb. 0,42/0,47 cm
AMZ S-3861: kv. H/12, uz l. rame gr. 136/ž
- 1.41 Ulomak stijenke trbuha; boja: svijetlosmeđa izvana i iznutra; ukras: užlijebljena vodoravna linija. — Vel. ulomka: vis. 3,12 cm, duž. 4,88 cm, deb. 0,50-0,55 cm
AMZ S-3862: kv. K/11, kod ruku gr. 133/dj
- 1.42 Ulomak stijenke trbuha; boja: svijetlosmeđa izvana, crna iznutra; ukras: užlijebljena vodoravna linija. — Vel. ulomka: vis. 2,62 cm, duž. 2,32 cm, deb. 0,52 cm
AMZ S-3863: kv. J-K/12 između nogu gr. 160/ž, dolje
- 1.43 Ulomak stijenke trbuha; boja: svijetlosmeđa izvana, crna iznutra; ukras: užlijebljena vodoravna linija. — Vel. ulomka: vis. 2,90 cm, duž. 2,28 cm, deb. 0,42-0,54 cm
AMZ S-3864: kv. J/11, prsa gr. 154/m
- 1.44 Ulomak stijenke trbuha; boja: svijetla crvenosmeđa izvana, svijetlosmeđa iznutra; užlijebljena vodoravna linija. — Vel. ulomka: vis. 3,58 cm, duž. 2,73 cm, deb. 0,61/0,55 cm
AMZ S-3865: kv. K/10, kod lubanje gr. 108/m
- D.1 — zupčasti ukras, XI-XIII. st. (3 kom.)
- 1.45 Ulomak stijenke trbuha; boja: svijetlosmeđa izvana, crna iznutra; ukras: vodoravno raspoređen zupčasti uzorak. — Vel. ulomka: vis. 2,94 cm, duž. 3,07 cm; deb. 0,59-0,60 cm
AMZ S-3866: kv. H/7-8, u zemlji ispod gr. 3B/m
- 1.46 Ulomak stijenke trbuha; boja: smeđa izvana, sivosmeđa iznutra; ukras: vodoravno raspoređeni zupčasti uzorak. — Vel. ulomka: vis. 2,77 cm, duž. 2,93 cm, deb. 0,56 cm
AMZ S-3867: kv. I/11, sa d. strane rebara gr. 59/ž
- 1.47 Ulomak stijenke trbuha; boja: svijetlosiva izvana, tamnosiva iznutra; ukras: vodoravno raspoređen zupčasti uzorak. — Vel. ulomka: vis. 4,00 cm, duž. 4,00 cm; deb. 0,50-0,58 cm
AMZ S-3868: kv. H/11, uz noge gr. 118/ž
- D.2 — zupčasti ukras i užlijebljena vodoravna linija, XI-XIII. st.
- 1.48 Ulomak stijenke trbuha; boja: tamnosiva izvana, svijetlosiva iznutra; ukras: vodoravno raspoređen zupčasti uzorak i vodoravna užlijebljena linija. — Vel. ulomka: vis. 4,54 cm, duž. 4,41 cm, deb. 0,52/0,54 cm
AMZ S-3869: kv. F-G/10, u zemlji iznad gr. 153/m
- E.1 — polumjesečasti ukras, XI-XII. st. (2 kom.)
- 1.49 Ulomak stijenke trbuha; boja: tamnosiva izvana, smeđesiva iznutra; ukras: vodoravni niz ugrebnih polumjesečastih uzoraka iznad užlijebljene valovite (?) linije. — Vel. ulomka: vis. 3,1 cm, duž. 2,22 cm, deb. 0,40-0,53 cm
AMZ S-3870: kv. G/9, uz ruku gr. 5/m
- 1.50 Ulomak stijenke trbuha; boja: svijetlosmeđa izvana, crna iznutra; ukras: vodoravni niz ugrebnih polumjesečastih uzoraka. — Vel. ulomka: vis. 3,55 cm, duž. 4,11 cm, deb. 0,37-0,42 cm.
AMZ S-3871: kv. J/12, ispod gr. 23/m

1.45-47 / 1.48 / 1.49-50

1.51-52

F.1 — uzdužno kaneliranje, XIII-XIV. st. (2 kom.)

1.51 Ulomak usta, vrata i gornjeg dijela trbuha; boja: tamnosiva izvana i iznutra; ukras: gornji dio trbuha ukrašen vodoravnim kanelirama; dopunjena, rekonstruirana. — Vel. ulomka: vis. 7,00 cm, duž. 9,28 cm; deb. ca. 0,38 cm; rek. posuda: vis. 12,6 cm; rek. usta: d. 10,75 cm
AMZ S-3872: kv. J/10, u zemlji niže nogu gr. 72/ž

1.52 Ulomak usta, vrata i gornjeg dijela trbuha; boja: crna izvana i iznutra; ukras: gornji dio trbuha ukrašen vodoravnim kanelirama; dopunjena, rekonstruirana. — Vel. ulomka: vis. 3,39 cm, duž. 3,02 cm, deb. 0,39-0,50 cm
AMZ S-3873: kv. H/12, uz dislocirane kosti gr. 146/ž

G — bez prepoznatljivog ukrasa stijenki, XIII-XIV. st. (4 kom.)

1.53 Ulomak usta, vrata i gornjeg dijela trbuha; boja: svijetla smeđesiva izvana, crna iznutra; djelomično rekonstruirana. — Vel. ulomka: vis. 3,82 cm, duž. 10,18 cm, deb. 0,46 cm
AMZ S-3874: kv. B/1, u iskopu urušenja uz sjev. zid samostana (rel.dub. 0,50 m)

1.54 Ulomak usta, vrata i gornjeg dijela trbuha; boja: svijetla crvenosmeđa do tamnosiva izvana i iznutra; djelomično rekonstruirana. — Vel. ulomka: vis. 4,9 cm, duž. 13,3 cm, deb. 0,45/0,71 cm; rekon. usta: pr. 18 cm
AMZ S-3875: kv. H/8, sjev. od gr. 117/ž

1.55 Ulomak usta, vrat i gornjeg dijela trbuha, zaobljena usta koso izvijena prema van; boja: crna izvana i iznutra; djelomično rekonstruirana. — Vel. ulomka: vis. 4,1 cm, duž. 9,32 cm, deb. 0,33/0,57 cm; rekon. usta: pr. 18 cm.
AMZ S-3876: kv. H/8, juž. od gr. 131/dj

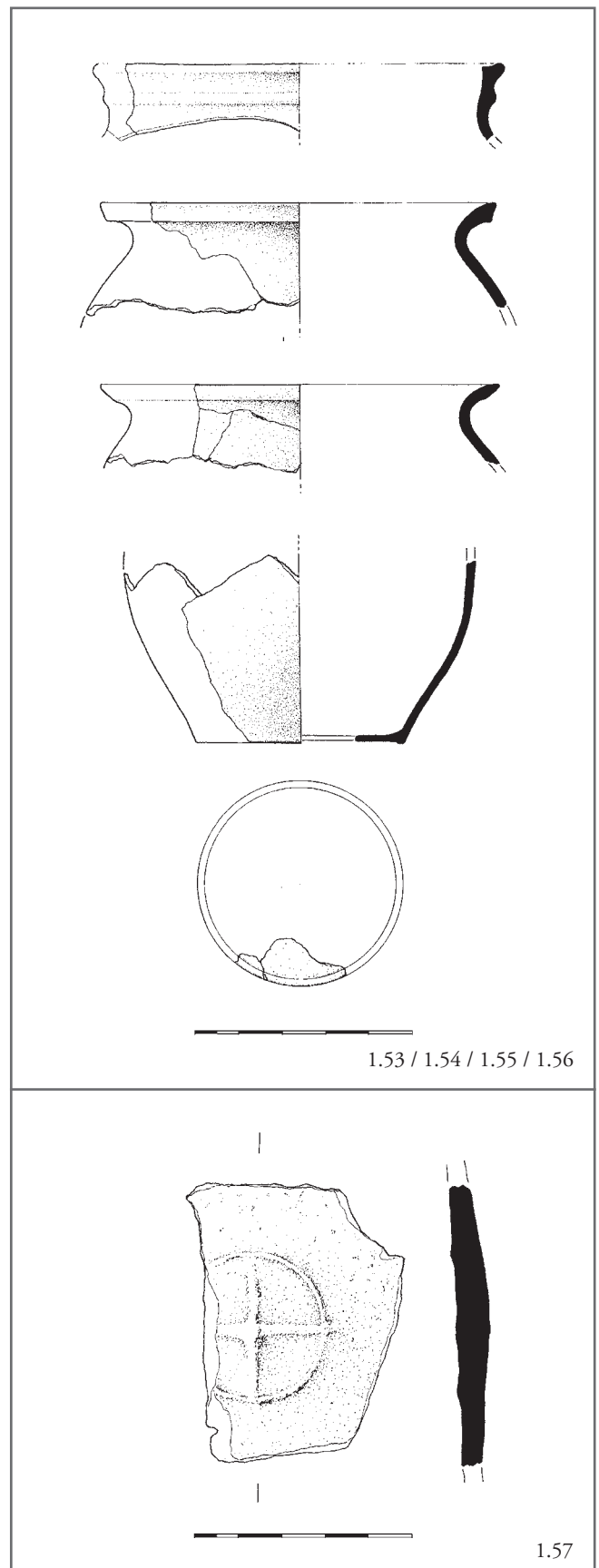
1.56 Ulomak dna i donjeg dijela stijenki, rub dna prstenasto izdignut; boja: crna izvana, tamna sivosmeđa do svijetla crveno smeđa iznutra. — Vel. ulomka: vis. 8,6 cm, duž. 11,8 cm, deb. 0,44-0,63 cm
AMZ S-3877: kv. J/12, južno uz d. nogu gr. 164/ž

H.1 — ulomak dna, XIII-XIV. st.

1.57 Ulomak dna s križem u krugu; boja: svijetlosmeđa izvana, svijetla crvenosmeđa iznutra. — Vel. ulomka: 6,42/4,64 cm.
AMZ S-3878: kv. I-J/12, ispod glave gr. 23/m

Keramika čini jednu od najbrojnih skupina pojedinačnih nalaza. Zastupljena je velikim brojem ulomaka ali niti jednim cijelim ili cjelovitije sačuvanim primjerkom. Prevladavajući su ulomci stijenki; manje su rijetki i manje brojni ulomaci oboda, dna i ručki. Među ovima, manje je ulomaka suvremenih s vremenom upotrebe i posjedanja grobljem ali ima i onih koji su stariji negoli groblja—kadšto čak i znatno stariji.

Tu najstariju ali i najmanje brojnu skupinu keramičkih nalaza čine ulomci stijenki koje karakterizira izrazitija poroznost keramičke strukture te karakteristični ranosrednjovjekovni ukrasni motivi i njihove kombinacije: plitka prepletana češljasta valovnica [1.5.], plitka češljasta valovnica ispod niza užljebljenih vodoravnih linija [1.3-4.], niz plitkih užljebljenih linija [1.2.] ili plitko utisnute uspravne metope ispod niza užljebljenih vodoravnih linija [1.1.]. Kod primjeraka izrazitije porozne strukture prevladavaju stijenke svijetlosmeđe [1.3-4.] i crne boje [1.5.], dok su ulomci tamnije smeđesive boje izrađeni od gline s dosta pročišćene pjeskulje pa im je struktura kompaktnija i naizgled manje porozna [1.1-2.]. Pliće užljebljena češljasta valovnica (njem. *Kammstrichwellen*) bila je u upotrebi u VIII. i IX. stoljeću sve do prve polovine X. stoljeća,¹ a utisnute uspravne metope sastavljene

od polumjesečastih ili ravnih crta u upotrebi su u kasnijem VIII. stoljeću i u prvoj polovini IX. stoljeća na kasnoavarskoj (*SPA III*) i ranoslavenskoj keramici srednje i zapadne Slovačke² pa je keramičke ulomke ovakvih obilježja s Opatovine potrebno datirati u isti ili sličan vremenski raspon, tj. od kasnijeg VIII. stoljeća do prve polovine X. stoljeća.

Osim češljaste valovnice tijekom X. stoljeća sve se učestalije javljala šira i dublje urezana jednoređna niska valovnica uzlijebljena obično neporedno ispod vrata posude [1.10-15] koja je na stijenkama posuda nastalima u XI. i XII. stoljeću počela prerastati u razmaknutu visoku valovnicu na Opatovini čestu na keramičkim ulomcima tanjih stijenki smeđe, tamnosmeđe, sivosmeđe, tamnosive i crne boje. [1.16-30].³ Iz druge polovine X. stoljeća i s početka XI. stoljeća mogle bi još uvijek biti posude ukrašene nizom uzlijebljenih uzdužnih linija [1.8-9] te dubljom ali rijedom češljastom valovnicom, samom [1.6] ili u kombinaciji s uzlijebljenom visokom valovnicom [1.7].

Vrlo brojni su i ulomci posuda ukrašeni razmaknutom uzlijebljenom vodoravnom linijom, koja se kao jedini ukras na posudi javila već u XI. stoljeću,⁴ a u XII. i XIII. stoljeću⁵ postala prevladavajućim ukrasnim motivom keramike s kasnobjelbrdskih nalazišta srednjopadovskog i kasnoarpadovskog vremena [1.31-44]. Za razliku od ulomaka ukrašenih vodoravnim linijama, zupčasti ukras utisnut kotačićem, koji se u Mađarskoj na naseobinskoj keramici javio već u kasnijem XI. stoljeću i početkom XII. stoljeća⁶ a popularnim je postao tijekom XII. stoljeća i u XIII. stoljeću, na Opatovini je začudo vrlo rijedak i zastupljen na malom broju ulomaka, ali ne i kao jedini ukrasni motiv [1.45-47] već u kombinaciji s vodoravnom uzlijebljenom linijom [1.48]. Ugrebeni polumjesečasti uzorak [1.49-50] sličan ukrašavanju utiskivanjem nokta također je malobrojan i pripada istom razdoblju ali zacijelo nije raniji od sredine ili druge polovine XI. stoljeća ili pak XII. stoljeća.⁷

Atipičan je ukras dvaju ulomaka keramike crne boje načinjen od simetrično raspoređenih plitkih vodoravnih kanelira koje započinju odmah ispod vrata i prekrivaju gornji dio trbuha posude. Ukras je izveden pravilnim češljastim uzorkom širokih i zaobljenih ali ne i odviše razmaknutih zuba [1.51-52] koji je (samo) naizgled sličan jednom grobnom nalazu iz Slovačke datiranom u drugu četvrtinu X. stoljeća,⁸ pojedinim naseobinskim nalazima iz Slovenije i Hrvatske datiranim u vrijeme od IX. do X/XI. st.,⁹ odnosno u XI. stoljeće,¹⁰ dok su slično ukrašeni ulomci ili cijele posude s nalazišta u Mađarskoj, Slovačkoj i Češkoj obično datirani od druge pol. XIII. stoljeća do u XIV. stoljeće.¹¹

¹ Za slične naseobinske nalaze iz kasnijeg VIII. i IX. stoljeća, v. GARAM 1981, 137-147. — Tijekom X. stoljeća dubina uzlijebljenja se povećala, a valovnice i vodoravne crte su se prorijedile te su drugoj pol. XI. stoljeća svodene na razmaknuti niz jednostrukih vodoravnih linija (češke) ili razmaknuti niz jednostrukih valovitih linije (rjeđe).

² *Devinská Nová Ves-Murnica/Zahorska cesta*, gr. 365: EISNER 1952, Obr. 36:1; *Želovce-Fingó*, gr. 137, 148, 322, 674: ČILINSKA 1973, 200-201 Tab. XXIV-XXV, 216 Tab. LV, 241 Tab. CV; FIEDLER—PASSLICK—RICHTER 1993, 270-272, posude iz skupine Že 59 i Že 62. *Čakajovca-Kostolné*, gr. 543: REJHOLCOVÁ 1995, Tab. LXXXIII: 7, CLIV:10, grob je zbog nalaza vjedrice moguće datirati u prvu i drugu trećinu IX. st. — Za dosta rijetku prepletanu češljastu valovnicu s groblja Gusen-Berglitzl u Gornjoj Austriji datiranog u prvu pol. IX. st., v. TOVARNIK 1985, 169, 218 Taf. IV (gr. 74); TOVARNIK 1986, 456-457.

³ Za slične naseobinske nalaze iz Mađarske, v. *Abaujvár*: GÁDOR—NOVÁKI 1980, 69-70, 77 (dat. u sredinu XII. st.); *Hács-Béndekepuszta*: PARÁDI 1967, 28 Sl. 8:13, 31 Sl. 11:7,11, 38 (druga pol. XI. do poč. XIII. st.); *Balácsa-rimska villa*: RITOÓK 2002, 241 Sl. 5:6-7, 243 Sl. 7: 7, 236 (druga pol. XIII. do XIV. st.).

⁴ S nalazišta Jázberény-Borsóhalom (H; žup. Szolnok) potječe lonac datiran novcem na kraj druge i poč. posljednje trećine XI. st., PARÁDI 1963, 206 Sl. 1:1, 207 br. 1, 229 Sl. 14:3-3a.

⁵ TAKÁCS 1996, 140. Ovakvu dataciju podupiru ponajprije nalazi keramičkih posuda iz nekoliko skupnih nalaza novca (i nakita) u Mađarskoj, datiranih u vrijeme tatarske provala podkraj prve pol.

XIII. st., v. *Hajdúszoboszló-Aranyszeg*, žup. Hajdú-Bihar, *tpq.* 1240. god. (PARÁDI 1963, 206 Sl. 2:4; 208 br. 11, 231 Sl. 16:4-4a; GEDAI 1965, 357-369, Tab. I.); *Nyáregyháza-Pusztapótharszt*, žup. Pest, *tpq.* 1240. god. (PARÁDI 1975, 129 Sl. 6).

⁶ S nalazišta Andornaktálya (H; žup. Heves) potječe lonac datiran novcem kralja Kolomana (1095-1116.), PARÁDI 1963, 206 Sl. 1:3, 229 Tab. 14:4, 232, 250.

⁷ Za sličan ukras na ulomcima keramike s nekih naseobinskih nalazišta u Mađarskoj, v. *Tiszaeszlár-Bashalom* (žup. Szabolcs-Szatmár): KOVALOVSKI 1980, 94 táb. 30:4; *Hács-Béndekepuszta* (žup. Somogy): PARÁDI 1967, 28 Sl. 8:1,10, 32 Sl. 12:2,11; *Vásárosnamény-Gergelyugornya*, obj. 4 (žup. Szabolcs-Szatmár): ERDÉLYI—SZIMONOVA 1987, 301 Abb. 12:1-2, 310.

⁸ *Male Kosihy-Horné Konopnice*, gr. 195: HANULIAK 1994, 63-64, 67 Sl. 54, 126. Za nalaze iz Hrvatske s nalazišta datiranog uglavnom u XI. st., v. *Torčec-Ledine*, obj. SJ 16: SEKELJ-IVANČAN—TKALČEC—SLOVENEČ—LUGOVIĆ 2005, 176 br. 44, 46, T. 7:44, 46.

⁹ *Pruj-Grad/Turnišće*, groblje (sluč. nalazi u zemlji nad grobljem): KOROŠEC 1950, 268, 288-289, 367, Sl. 34, 37 (10./11. st.); *Tinje nad Lokom*, obj. 5: CIGLENEČKI 2000, 143, 180, 194, Tab. 20:2 (IX. st.).

¹⁰ *Torčec-Ledine*, obj. SJ 12: SEKELJ-IVANČAN—TKALČEC—SLOVENEČ—LUGOVIĆ 2005, 172 br. 16, T. 3:16.

¹¹ *Esztergom-Széchenyi tér*, naselje (H; žup. Komárom): PARÁDI 1973, 244, 248-249, Tab. 10:7-8; *Rakacsaszend-Ref. templom/Calvinist church*, u iskupu gr. 18 (H; žup. Borsod-Abaúj-Zemplén): PÁLÓCZI-HORVÁTH 1984, 119 Sl. 10:2-3,5; Stříbro, skup. nalaz novca, 1278. god. (Cz; okr. Tachov): RADOMĚRSKÝ- RICHTER 1974, 80-81 br. 32; *Olešník*, skup. nalaz novca, 1317. god. (Cz; okr. České Budějovice): RADOMĚRSKÝ- RICHTER 1974, 87-89 br. 46,49.

2. Ulomak poklopca, keramika

razvijeni srednji vijek / kasni srednji vijek; XIII-XIV. st.

- 2.1 Ulomak dugmetaste drške poklopca zvonolikog (konusnog) oblika; boja: tamna sivosmeđa izvana i iznutra. — Vel. ulomka: vis. 2,16 cm, deb. 0,52 cm; drška: pr. 4,55 cm AMZ S-3879: kv. H/10, sa d. strane zdjelice gr. 4/m

U srednjem vijeku poklopci su se, smatra se, javili tek u XIII. stoljeću, prvo poklopci tanjurastog ili ravnog oblika, a potom i primjerci zvonolikog ili konusnog oblika.¹²

¹² PARÁDI 1958, 155-160; TAKÁCS 1996, 163, 167, 168 Abb. 14.

3. Grafit (2 kom.)

rani srednji vijek / razvijeni srednji vijek; X-XIII. st.

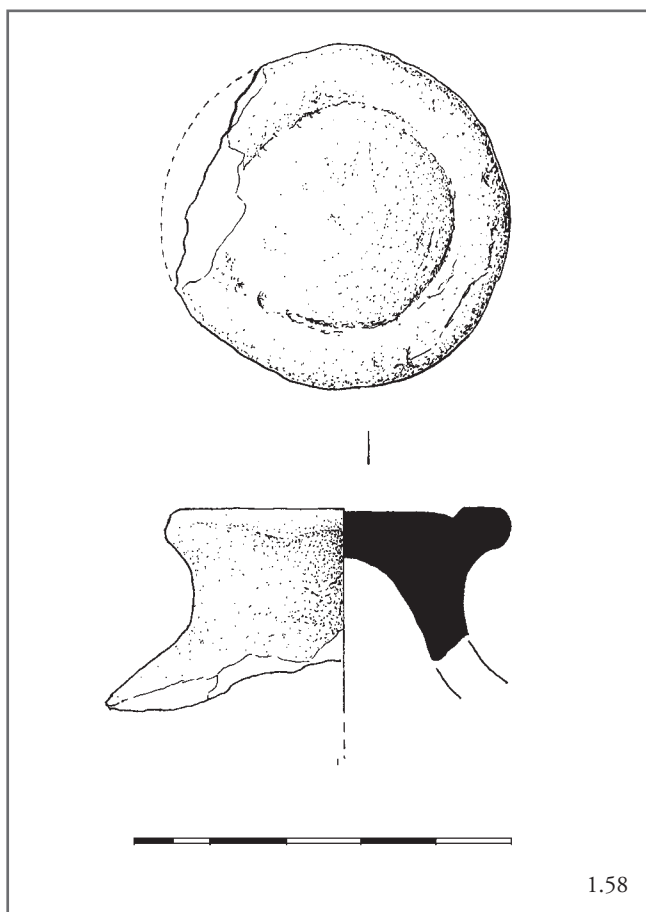
- 3.1 Ulomak grafit. — Vel. 2,34/1,64/0,88 cm; tež. 2,420 g AMZ S-3880: kv. F-G/8, zap. od lubanje gr. 90/m
- 3.2 Ulomak grafit. — Vel. 3,26/2,76/1,04 cm; tež. 4,850 g AMZ S-3881: kv. I/10, u štu iznad zdravice, sjev. od gr. 100/ž

Kao dobar vodič topline grafit je i u srednjem vijeku korišten kao dodatak glini da bi se pri pečenja poboljšala njena svojstva, smanjila temperatura i skratilo vrijeme pečenja. Poradi istih svojstava korišten je pri izradi i premazivanju posuda u kojima je topljen metal. Nalazi grafitu zatečeni su na dva međusobno udaljena mjesta i u oba primjera kao slučajni nalazi uz skelete iz dubljih razine ukopavanja (X. i XIII.) te najvjerojatnije pripadaju poremećenom ranosrednjovjekovnom naseobinskom sloju.

4. Zgura (16 kom.)

rani srednji vijek / razvijeni srednji vijek; X-XIII. st.

- 4.1 Grumen zgure. — Vel. 2,70/2,62/1,73 cm; tež. 8,798 g AMZ S-3882: kv. H-I/9, u visini nepostojeće lubanje gr. 100/ž

1.58

- 4.2 Grumen zgre. — Vel. 2,92/2,65/1,82 cm; 13,630 g
AMZ S-3883: kv. H/8, uz lubanju gr. 122/m
- 4.3 Grumen zgre. — Vel. 2,69/1,21/1,10 cm; tež. 2,393 g
AMZ S-3884: kv. F/10, kod d. nadlaktice gr. 148/dj
- 4.4-12 Grumeni zgre (9 kom.). — Tež. 88,051 g
AMZ S-3885/1-9: kv. J-K/12, iz urušenja sjev. od lubanje gr. 133/dj
- (4) Vel. 4,14/3,60/2,67 cm; tež. 28,454 g (s oblucima)
- (5) Vel. 3,46/2,80/2,39 cm; tež. 20,307 g
- (6) Vel. 2,41/2,10/1,75 cm; tež. 10,833 g
- (7) Vel. 2,80/1,92/1,74 cm; tež. 9,591 g
- (8) Vel. 2,08/2,07/2,04 cm; tež. 7,300 g
- (9) Vel. 2,18/1,54/1,40 cm; tež. 3,674 g
- (10) Vel. 1,59/1,50/1,50 cm; tež. 3,328 g
- (11) Vel. 1,83/1,50/1,15 cm; tež. 2,962 g
- (12) Vel. 1,51/1,25/1,03 cm; tež. 1,602 g
- 4.13-16 Grumen zgre (4 kom.). — Tež. 229,344 g
AMZ S-3886/1-4: kv. H-I/10, u štu iznad zdravice sjev. od gr. 100/ž
- (13) Vel. 7,82/6,23/4,55 cm; tež. 218,33 g
- (14) Vel. 2,28/1,88/1,42 cm; tež. 5,674 g
- (15) Vel. 1,88/1,38/1,14 cm; tež. 3,552 g
- (16) Vel. 1,49/1,29/0,96 cm; tež. 1,788 g

Veći ili manji grumeni zgre uočeni su u *sondi* 2 na četiri mjesta, i to u grobovima ili uz skelete iz dubljih razina ukopavanja ispod kojih na tom dijelu groblja nije bilo starijih ukopa. Nalazi zgre su, unatoč izostanku ulomaka keramičkih sapnica ili pak izostanku ostataka

rudače, pouzdan znak postojanje neke talioničke djelatnosti koja se u ranosrednjovjekovnom razdoblju odvijala možda ne baš na ovome mjestu ali ipak negdje u njegovoj neposrednoj blizini. Kakav je bio opseg te talioničke djelatnosti, da li je bila istovremena s otkrivenim ostacima ranosrednjovjekovnih kamenih ognjišta ili je pak (što je vjerojatnije) od njih bila ipak nešto mlađa, nije moguće sa sigurnošću ustvrditi uzme li se u ubzir stanje zatečeno na terenu (višeslojno nalazišta) i okolnosti u kojima su se iskopavanja odvijala (zaštitna iskopavanja).

5. Ulomak brusnog kamena, kamen

rani srednji vijek / razvijeni srednji vijek; X-XIII. st.

- 5.1 Ulomak brusnog kamena, blijedocrvene boje. — Vel. 4,00/2,50/2,29 cm; tež. 32,081 g
AMZ S-3887: J-K/12, iz urušenja sjev. od lubanje gr. 133/dj

6. Zubi i kosti životinja, kost (11 kom.)

rani srednji vijek / razvijeni srednji vijek / kasni srednji vijek; VIII-XIII/XIV. st.

- 6.1-8 Zubi životinja (8 kom.)
- (1) Pretkutnjak ili kutnjak (*dens premolares* ili *dens molares*), dio zubne krune. Pragovedo (*Bos primigenius*), odrasla životinja. — Vis. 48,1 mm, duž. 29,9 mm; tež. 26,144 g
AMZ S-3888: kv. H/12, uz gr. 55/m
- (2) Pretkutnjak (*dens premolares*), zubna kruna bez korijena. Ovca/koza (*Ovis aries*, L. / *Capra hircus*, L.), odrasla jedinka. — Vis. 37,42 mm, duž. 15,51 mm, vestibulo-oralno 7,30 mm; tež. 4,89 g
AMZ S-3889: kv. F/8.
- (3) Kutnjak (*dens molares*), s korijenom. Govedo obično (*Bos taurus*, L.), odrasla jedinka. — Duž. 14,43 mm, cervikularna šir. 10 mm, vestibulo-oralno 13,02 mm; tež. 4,30 g
AMZ S-3890: kv. G/7, ispod gr. 90/m
- (4) Pretkutnjak (*dens premolares*), dio zubne krune i korijena. Ovca (*Ovis aries*, L. / *Capra hircus*, L.), odrasla jedinka. — Vis. 26,22 mm, duž. 13 mm, vestibulo-oralno 7,62 mm; tež. 2,745 g
AMZ S-3891: H/9, u zemlji među potkoljenicama gr. 110/ž
- (5) Sjekutić (*dens incisivus*), mandibularni, lijevi drugi. Svinja (*Sus sp.*), odrasla jedinka. — Vis. 54,00 mm, duž. 6,30 mm; tež. 1,509 g
AMZ S-3892: kv. H/10, sjev. od nogu gr. 129/m
- (6) Kutnjak (*dens molares*), ulomak krune. Jelen (*Cervus elaphus*, L.), odrasla jedinka. — Vis. 36,50 mm, duž. 16,40 mm; tež. 3,134 g
AMZ S-3893: kv. G/10, uz lubanju gr. 78/m
- (7) Kutnjak (*dens molares*), ulomak krune kutnjaka. Jelen (*Cervus elaphus*, L.), odrasla jedinka. — Vis. 32,90 mm, duž. 21,60 mm; tež. 6,332 g
AMZ S-3894: kv. J-K/11, iznad gr. 133/dj
- (8) Pretkutnjak (*dens premolares*). Pragovedo (*Bos primigenius*, *Boj.*), odrasla jedinka. — Vis. 53,04 mm, vis. krune 35,43 mm, cervikularna šir. 18,14 mm, vestibulo-oralno 16,82 mm; tež. 27,572 g
AMZ S-3895: kv. I-J/11, sjev. od gr. 135/m (urušenje)
- 6.9-11 Kost životinja (3 kom.)
- (9) Ulomak rebra. Govedo (*Bos sp.*). — Vel. 88,30/21,00 mm; tež. 6,763 g

AMZ S-3896: kv. F/10, na prsima gr. 148/dj

(10) Kost, ulomak gornjeg sloja kost (*substantia compacta*). Životinja nepoznata. — Vel. 23,2/18,3 mm; tež. 0,486 g
AMZ S-3897: kv. J/11-12, uz lubanju gr. 133/dj

(11) Dijafiza lijeve potkoljениčne kosti (*tibiotarsus sinistrum*). Ptica (*Aves*). — Vel. 26,3/3,30 mm; tež. 0,619 g
AMZ S-3898: kv. J/9-10, uz d. nogu gr. 100/ž

Analizom je obuhvaćeno dvanaest ulomaka životinjskih kostiju zatečenih većinom u zemlji između grobova [6.1-11] uz tek jedan primjerak zatečen u grobu [22.1].¹³ Koštani ostaci zastupljeni su s tri uzorka [6.9-11], preostalih devet je dentalni materijal [6.1-11;22.1]. Fragmentiranost je viša i u rasponu je od drugog do četvrtog stupnja. Ponajviše su zastupljeni zubi, fragmenti krune zuba (četiri uzorka), cijele krune (tri uzorka) ili potpuno očuvani zubi (dva uzorka). Makromorfološkom analizom određene su četiri vrste: pragovedo (*Bos primigenius primigenius*, *Boj.*), mali preživači ovca/koza (*Ovis aries*, *L.*, *Capra hircus*, *L.*), domaće govedo (*Bos taurus*, *L.*), jelen (*Cervus elaphus*, *L.*) te pas (*Canis familiaris*, *L.*). Jedini očuvani sjekutić (*dens incisivus*) [6.5] uvršten je u rod svinja (*Sus sp.*), a za jedino fragmentirano rebro [6.9] određen je rod goveda (*Bos sp.*). Lijeva fragmentirana dijafiza potkoljениčne kosti (*diaphysis tibiotarsus sinistrum*) [6.12] pripada manjoj ptici (*Aves*).

Najmanji broj jedinki (MNI) obuhvatio je sedam životinja: pragovedo (*Bos primigenius primigenius*, *Boj.*), male preživače ovca/kozu (*Ovis aries*, *L.*, *Capra hircus*, *L.*), zatim domaće govedo (*Bos taurus*, *L.*), jelena (*Cervus elaphus*, *L.*), psa (*Canis familiaris*, *L.*), svinju (*Sus sp.*) te pticu (*Aves*). Svi analizirani uzorci pripadaju odraslim životinjama. Za samo pojedine dentalne uzorke [6.2-3] bilo je moguće odrediti nešto precizniju starosnu dob (u oba slučaja jedinke su bile odrasle mlađe životinje).

Napomena: Veći broj podataka nije bilo moguće dobiti iz malobrojnih i slabo očuvanih fragmenata. Općenito, zubni fragmenti u arheozoologiji zahvalan su i lako odredljiv zoološko arheološki materijal. Nedostatak je veća fragmentiranost uzorka koja onemogućuje sveobuhvatniju analizu.

¹³ Analizirani materijal uspoređen je s dostupnim komparativnim osteološkim materijalom Zavoda za anatomiju, histologiju i embriologiju Veterinarskog fakulteta u Zagrebu. Mjerenje je izvršeno prema standardiziranom sustavu i mjerenju koštanih i dentalnih anatomskih elemenata prema Driesch (1976).

(Z. HINCAK—D. MIHELIC)

7. Novac, srebro (3 kom.)

razvijeni srednji vijek; XII-XIII. st.

7.1 Mađarska; Bela II (1131-1141)
Denar; anonimno kovanje

Av Među krakovima križa četiri polumjeseca, u svakom od njih točka.

Rv Umjesto natpisa klinovi, u sredini štakasti križ.

Tež. 0,253 g; pr. 12/10 mm, os. ? — Očuvanost: dobar, dobar; oštećen (nepotpun).

Lit.: Huszár 100.

AMZ S-3899 : kv. J/12-13, naknadi nalaz pri čišćenju sonde

7.2 Austrija; vojvoda Bernhard II von Spanheim (1202-1256)
Frizatik; Kostanjevica (Landstrass), Slovenija; poslije 1216. god.

Av Lav nalijevo, uokolo natpis [+ *landestrose*]N.

Rv Dva lika nad zidom, među njima palma, nad glavama kružić.

Tež. 0,956 g, 17,1x16,1 mm, os. 8. — Očuvanost: vrlo lijep.

Lit.: *CNA* Cn 4 (Taf. 60).

AMZ S-3900: kv. J-K/12, uz dislociranu donju čeljust gr. 130/dj

7.3 Italija; Venecija; XII-XIII. st.; Orio Malipiero (1178-1192); Marino Merosini (1249-1253)
Denar (*piccolo, denaro scodellato*).

Av Križ unutar kružnice, uokolo natpis + A[... · *du*]X ili + M[... · *du*]X.

Rv Križ unutar kružnice, uokolo natpis [+ *s · marc*]V[s].

Tež. 0,04 g; vel. ulomka: 0,93/0,53 mm; os. 9 (?). — Očuvanost: slab; oštećen (nepotpun, izobličen).

Lit.: *CNI* VII, br. 42-56.

AMZ S-3901: kv. H/7, u zemlji kod l. noge gr. 2/m

Novac je važan i uvijek dobrodošao arheološki nalaz pa je njegovo prisustvo na Opatovini u mnogome pripomoglo preciznijem određenju stratigrafije nalazišta ali i definiranju kronoloških odnosa među pojedinim nalazima. Otkriveno je i prikupljeno ukupno 14 primjeraka vremenski i povijesno različitoga srednjovjekovnog srebrnog novca — 3 novca nasebinski su nalazi [7.1-3] a 11 novaca grobni nalazi [21.1-11]. Svi su, izuzev tri novca [21.9-11], identificirani i više ili manje pouzdano determinirani.

Predtatarsko arpadovsko vrijeme razvijenog srednjeg vijeka zastupljeno je dvama srebrnjacima kovanima u rasponu od oko 70 ili 80 godina: anonimnim denarom ugarskog kralja Bele II (1131-1141) kovanim u Mađarskoj [7.1] i frizatikom korušskog vojvode Bernharda II Spanheima (1202-1256) kovanim u Kostanjevici u Sloveniji 1216. godine [7.2] — novcima koji, svaki na svoj način gotovo simbolički navješćuju, prvi od njih završetak epohe sitnog, slabije strukturiranog srebrnog mađarskog novca, a drugi početak i uzlet monetarne epohe kvalitetnog srebrnog austrijskog novca koji potkraj XII. i početkom XIII. stoljeća preplavljuje sjever ranosrednjovjekovne Hrvatske (*Slavonia*).¹⁴ Dvanaesto stoljeće je, naime, vrijeme sitnog srebrnog novca kamo spadaju i tzv. anonimni denari, ugarski srebrnjaci bez vladarova imena na aversu [6.1]. Kovani su već u Kolomanovo vrijeme (1095-1116) i potom sve do potkraj XII. stoljeća ali su serije kovane tijekom prve polovine XII. stoljeća slabe kakvoće i s udjelom srebra koje je sve do oko 1161. godine bilo u stalnom opadanju.¹⁵ Za razliku od ovih, frizatici ili frizaški fenizi (lat. *frisaticus*; njem. *Friesacher*), bili su u srednjovjekovnoj Slavoniji (*Slavonia*) — ovamo je naravno pripadao i današnji Zagreb — u opticaju već potkraj XII. stoljeća i činili su, nakon kasne antike i ranoga Bizanta, prvu veliku na sjeveru Hrvatske naširoko rasprostranjenu novčarsku grupu. Ime su dobili po Friesachu u Koruškoj gdje su kovani od oko 1125/1130. god. do polovine XIV. stoljeća. U vrijeme svog najvećeg procvata početkom XIII. stoljeća, frizatici su kovani od srebra visoke čistoće (875/1000) a prosječna težina iznosila ime je oko 0,99 g.¹⁶ Prema njihovu uzoru kovanje frizatika proširilo se u Sloveniju, Hrvatsku, Mađarsku te talijansku Furlaniju. U Hrvatskoj frizatici su, smatra se, kovani za hercega Andrije II (1196-1204) i njegovih nasljednika,¹⁷ a u Sloveniji kovani su u većem broju i na mnogo mjesta pa tako i u Kostanjevici/Landstrass,¹⁸ gdje je iskovan primjerak otkriven na Opatovini [7.2]. Kovnica u Kostanjevici kovala je u vremenu od 1205. do približno

1276. godine, a tipološki promatrano nalaz s Opatovine pripada prvoj skupini 2. razdoblja kovanja frizatika spanheimskog vojvode Bernharda II (1202-1256) koje se datira u vrijeme od 1216. do 1230-1235. god.¹⁹ Tvrdilo se da su nalazi frizatika prve polovine XIII. stoljeća na sjeveru Hrvatske pa i oni iz Zagreba (npr. Gračansko Dolje), trag putujućih trgovaca i da su bez utjecaja na lokalni opticaj novca,²⁰ jer su obično spominjani jedino u kontekstu skupnih nalaza novca.²¹ Naprotiv, nalazi iz grobova razvijenog srednjeg vijeka opovrgavaju ove tvrdnje i pokazuju ne samo na zastupljenost već i na jak udio frizatika u lokalnom novčarskom opticaju kasnog XII. stoljeća i prve polovine XIII. stoljeća.

Postatarskom vremenu kasnih Arpadovića mogao bi pripadati i jedan tek djelomično sačuvani i jedva čitljiv venecijanski zdjeljasti denar [6.3.]. Zdjeljasti venecijanski denar poznat i kao *picollo* kovan je, uz manje prekide, od posljednje četvrtine XII. do druge polovine XV. stoljeća. Kao slitinu srebra (1/5) i bakra (4/5) počeo ga je kovati dužd Sebastiano Ziani (1172-1178) oponašajući novac koji je u to vrijeme kovala Verona.²² Krajem XII. stoljeća na kovanje zdjeljastog denara otpadao je znatan dio venecijanske monetarne proizvodnje pa su se ti raniji primjerci, ponajviše zbog veće vrijednosti u odnosu na kasnije kovane serije, zadržali u opticaju ne samo u XIII. stoljeća već i tijekom prve polovine XIV. stoljeća.²³ U vrijeme dužda Francesca Foscare (1423-1457) ili nešto kasnije prestalo je kovanje zdjeljastih denara. *Picollo* otkriven na Opatovini nije cjelovit (stari lom) pa stoga nije moguće pouzdano ustanoviti kada je i u ime kojega je dužda uistinu bio kovan. Na osnovi slova A ili M na početku aversnog natpisa novac je moguće datirati u vremenski raspon od kraja XII. stoljeća do sredine XIII. stoljeća s mogućnošću da je kovan ili potkraj XII. stoljeća za dužda Orija Malipiera (1178-1192) ili pak sredinom XIII. stoljeća za dužda Marina Merosinija (1249-1253).²⁴

Anonimni ugarski denar otkriven je naknadno, tj. prigodom laboratorijsko-antropološke obrade skeletnih ostataka iz kv. J-K/12-1 [7.1], ali je kao i kostanjevački frizatik otkriven pored dislocirane čeljusti gr. 130/dj [7.2], zatečen u sloju u kojem su ukopani grobovi kasnijeg razdoblja posjedanja groblja te ne predstavlja grobni nalaz. Za razliku od ova dva dobro očuvana novca, venecijanski *picollo* je deformiran i nepotpuno sačuvan novac. Zatečen je uz skelet koji pripada kasnijem razdoblju posjedanja groblja (gr. 2/m) i u grob nije položen s namjerom već je ovamo dospio zajedno sa zemljom iskopanom za ovaj grob ili neki od obližnjih grobova [7.3].

¹⁴ O širenju i sve većoj upotrebi frizatika u našim krajevima potkraj XII. stoljeća i početkom XIII. stoljeća — osim nekoliko frizaticima bogatih skupnih nalaza — govore i njihovi, može se danas već tvrditi, sve učestaliji nalazi na srednjovjekovnim grobljima sjeverne Hrvatske, tj. *Dakovo-crkva Svih Svetih*, gr. 124: FILIPEC 1996, 192); *Đelekovec-Šćapovo*, gr. 32: ŠMALCELJ—KOLAR 1975, 132, Tab. LXV:4; ŠMALCELJ 1986, 132, 139 br. 188; *Zagreb-Stenjevec/Sv. Marija*, gr. 69/m: SIMONI 2004, 28.

¹⁵ HUSZÁR 1979, 11.

¹⁶ Do sredinom XIV. stoljeća kada se kuju posljednji frizatici, čistoća srebra je oslabljena (manje od 700/1000), a prosječna težina novca bila je manja od 0,80 g.

¹⁷ BRUNŠMID 1904, 185-190; RENGJEO 1936, 12-24.

¹⁸ KOS 1994, 307-317 (Slovenj Gradec/Windisch Grätz, Kamnik/Stein, Ljubljana/Leibach, Sv. Križ/Hl. Kreuz, Čatež/Tschatech, Otok pri Dobravi/Gutenwert, Ptuj/Petau, Brežice/Rann).

¹⁹ ŠEMROV 1999, 182-183, 185.

²⁰ METCALF 1979, 155.

²¹ *Zagreb-Gračansko Dolje*, druga četvrtina XIII. st.: MIRNIK 1981, 103 br. 445. *Gačište-Vučija*, tpq. 1261. god: MIRNIK 1981, 98 br. 402. *Ernestinovo-Orlovnjak*, 1235-1240. god: MIRNIK 1981, 100 br. 418;

Čakovec-„Stambeni nizovi“, prva pol. XIII. st.: TOMIČIĆ 1985, 27-28; TOMIČIĆ—VIDOVIĆ 1985, 6.

²² STAHL 2000, 14.

²³ STAHL 2000, 24 n. 45, 463-464.

²⁴ Malo je vjerojatno da bi ovaj *picollo* bio kovan početkom druge trećine XIV. stoljeća za dužda Marca Corniera (1365-1368) a još manje početkom XV. stoljeća za dužda Michaela Stene (1400-1413), kada je zbog Žigmundove uporne i dugotrajne blokade Venecije (1412-1433) opticaj venecijanskog novca u većem dijelu prve trećine XV. stoljeća znatno oslabio, STAHL 2000, 85.

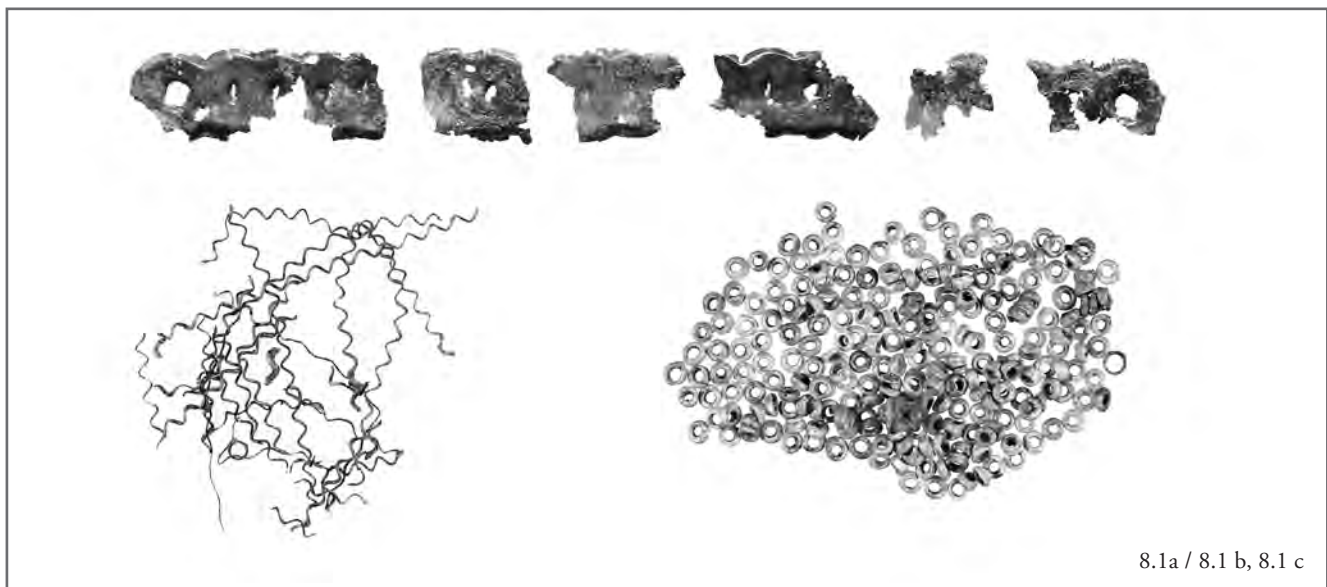
8. Parta, bronca

kasni srednji vijek; posljednja trećina XIV. st.

- 8.1 Parta s ostacima spiralne brončane žice (a), uskim brončanim pločicama (b; duž. 0,5 cm) i okomitim nizovima staklenih perli (c; 201 jednodijelna, 7 dvodijelnih, 2 trodijelne) i s perlom od riblje kosti (1 kom.); oštećena, nepotpuna, izlomljeni ulomci spiralne žice i brončanog lima). — Duž. spiralne žice: ca. 57,1 cm;²⁵ perla: pr. ca. 0,33 cm, deb. 0,19 cm
AMZ S-3902-3904: gr. 66/dj, na lubanji skeleta

U kasnosrednjovjekovnim grobovima u nama susjednoj Mađarskoj često se kao ukras glave nailazi na ostatke parte (njem. *Jungfernkranz* / hrv. djevičanski vijenac) — čeonu traku od izvezene ili na neki drugi način ukrašene tkanine sapinjane, učvršćene iglom ili na neki drugi način vezane na zatiljku. Smatra se da su im prethodili vijenci izrađivani od svježe ubranog ili sušenog bilja i da su se tek kasnije pojavile parte izrađene od tkanina čije nam kasnosrednjovjekovne boje nisu poznate. Grobni nalazi iz Mađarske pokazuju različite načine ukrašavanja parti; za to su osim obično nesačuvanog veza vrlo često korišteni spiralno savijena žica, perle i različito oblikovane metalne našivke (pločica, okov i sl.).²⁶ U grobovima zatečene su na glavama ženske djece, mladih djevojaka i mladih ili mladih žena, dok se u grobovima starijih žena ne pojavljuju.²⁷ Smatraju ih važnim dijelom mađarske ženske nošnje viših i srednjih slojeva XV.-XVIII. stoljeća, a najčešćim su ukrasom glave u razdoblju od XVI. do druge polovine XVII. stoljeća.²⁸ Brojem i raznolikošću nalaza parti ističe se kasnosrednjovjekovno groblje Végegyhaza-Templom-halom u jugoistočnoj Mađarskoj (žup. Békes), gdje su parte otkrivene u dvadesetak grobova,²⁹ zatim kasnosrednjovjekovna groblja Alsórajk-Kestélydomb (žup. Zala)³⁰ u jugozapadnoj i Mohács-Csele-patak u južnoj Mađarskoj (žup. Baranya) s gotovo tri puta manjim brojem nalaza.³¹ Nalazi jedne ili nekoliko parti uobičajeni su i česti diljem Mađarske te su zastupljeni na mnogim tamošnjim arheološki istraženim kasnosrednjovjekovnim grobljima datiranima, obično, do u prvu trećinu XVI. stoljeća.³²

U hrvatskim krajevima parta (njem. *borte* / hrv. *vrpca*) je također poznata ali gotovo isključivo kao predmet iz etnografske baštine sjevernohrvatskih krajeva. U južnom i jugozapadnom dijelu Moslavine, u Posavini i Turopolju djevojke su prije udaje nosile partu, koja je kao djevojačko svečano oglavlje nošena o blagdanima ali i u drugim svečanim prigodama. Tamošnja parta izrađivana je od crvene tkanine, kojom je bio presvučen kartonski umetak savijen u krug. Vanjska strana parte ukrašena je crvenim koraljima (kralužima) i raznobojnim staklenim perlama. Na stražnjem dijelu glave sapinjala se petljastim kopčama (baba i dedek) preko kojih je nerijetko provlačena svilena vrpca.³³ Na arheološki istraženim kasnosrednjovjekovnim grobljima južno od Drave u sjevernoj Hrvatskoj ostaci parte dosada nisu prepoznati iako postoji jedan već više od četvrt stoljeća star nalaz "ukrasnog dijadema od spiralno savijene tanke brončane žice" s kasnosrednjovjekovnoga groblja Klisa-Kliško groblje u istočnoj Slavoniji (gr. 12).³⁴ Ova potonja "dijadema" naš je prvi poznati arheološki primjerak kasnosrednjovjekovne parte, kojoj pridodajem primjerak iz gr. 66/dj na zagrebačkoj Opatovini ali i neke također

8.1a / 8.1 b, 8.1 c

novije nalaze iz istočne Slavonije (Čepin-Ovčara/Tursko groblje).³⁵

Parta s Opatovine napravljena je od organske trake koja je na čelu, sudeći prema tragovima na lubanji, imala širinu od oko 2,2 cm a na slijepoočnicama se sužavala i ondje bila široka samo 1,7 cm. U čeonom dijelu traku su ukrašavale uske brončane pločice nakon kojih je slijedio ukras izrađen od perli. Zatečena je u grobu djeteta starog između 12 i 13 godina³⁶ i umrlog u posljednjoj trećini XIV. stoljeća ili na razmeđu XIV. i XV. stoljeća.³⁷

²⁵ 5,3 + ca. 8 cm + ca. 8 cm (razvučeni dio) + 4,9 + 3,5 cm + 2 cm + 2,8 + 2,5 + ca. 4,8 + ca. 6 + ca. 3 + 1,2 + 1 + 1,1 + 0,7 + ca. 2 + 0,5 + 0,5 + 0,5 + 1 (razvučeni dio) + 0,6 (razvučeni dio).

²⁶ BÁLINT 1938, 186-187.

²⁷ FEHÉR 1955, 228.

²⁸ HORVÁTH 1970, 166-168; LACKOVITS 1989, 43. — Neki stariji autori mišljenja su da su se u mađarskoj ženskoj nošnji parte pojavile već u XI. ili XII. stoljeću, npr. SZÁBO 1955, 123-125, 240.

²⁹ BÁLINT 1938, 169-184, 186-187. Istraženi su ostaci crkve i groblja sa 425 kasnobjelobrdskih i kasnosrednjovjekovnih grobova, među ovim potonjima i grobovi s nalazima parti raznih vrsta (gr. 1, 18, 20, 50, 53, 54, 84, 87, 88, 115, 130, 136, 162, 179, 192, 197, 343, 350, 354, 356, 358, 362, 366, 385, 401, 408).

³⁰ SZÓKE 1996, 272-274, Taf. 140-141. Gotovo sve parte zatečene su u grobovima djevojaka (gr. 97, 138, 161, 203, 205, 224, 255), a samo jedna u grobu mlade žene (gr. 294).

³¹ FEHÉR 1955, 213-221, 225, 228. Istražen je tek manji dio groblja oko crkve (95 grobova). Ostaci parti su više ili manje dobro očuvani u 4 groba (24, 28, 33, 66) a u još nekoliko grobova uočeni su samo nepovezani dijelovi (84, 85, 89). Osim ovih registrirano je postojanje parti ukrašenih brončanim pločicama (gr. 29, 83), a tragovi patine na glavi ponekog dječjeg skeleta mogli bi se također pripisati partama čiji materijalni ostaci nisu sačuvani (gr. 8, 47).

³² *Balatonfüzfő-Máma*, gr. 2/dj (žup. Veszprém): PÁL 2002, 113, 119 sl. 2, 125 sl. 4 (20 ulomaka spiralne žice u dužini od 316 mm); *Nagytálya*, gr. 2/dj i 3/ž (žup. Heves): KOVÁCS 1973, 122, 150 Tab. I: 1, 5; *Nyársapát-Templompart* (žup. Pest), gr. 19, 44, 61: BENKŐ 1980, 324-325, 362 Tab. 10:3, 364 Tab. 12:1-4, 11-13 (gr. 19, perle; gr. 44, ostaci tkanine i spiralne žice; gr. 61, 220 perle i par dvopetljastih kopči; perle iz gr. 185 mogle bi također biti dio parte); *Sátorhely-Ujstálló A*, gr. 31/dj, 34/dj (žup. Baranya): PAPP 1963, 203, 204 sl. 5: 1,5 (gr. 31, spiralna žica i perle; gr. 34, spiralna žica i par dvopetljastih kopči). — Za nalaze iz kasnijeg XVI. do XVIII. stoljeća, v. MOJZSIS 1984, 185-211 (XVI-XVII. st.); MIKLÓS 1991, 350-351, 367-369 (XVIII. st).

³³ MRGIĆ 1995, 7, 53-53 br. 90, 94; MOSLAVAC 2001, 8, 24-25, 41, 47. — Papirnati umetak koristile su i parte nastale u XVIII. stoljeću, npr.: *Kerepes-Kálvária domb*, gr. 3 (žup. Pest), PERJÉS—BÓCZNÉ-ÚJVÁRI 1991, 373 (gr. 3).

³⁴ DORN 1978, 131-132, T. LXXVI:1; BOJČIĆ 1984, 218 sl. 6. — Kliško groblje je samo djelomično istraženo (nešto više od 100 m²), ali nalazi pokazuju da su istraženi grobovi (60) pripadali, jednim dijelom groblju bjelobrdske kulture a drugim dijelom srednjovjekovnom groblju nastalom uz župnu crkvu, čiji su tragovi tijekom iskopavanja 1978. god. također otkriveni. To kasnije srednjovjekovno groblje u upotrebi je i tijekom prve pol. XV. stoljeća (novac kralja Žigmunda, 1387-1437) a vjerojatno i kasnije, tj. sve do dolaska Turaka u vrijeme Sulejmana Veličanstvenog 1526. god. U blizini crkve uočeni su i tragovi srednjovjekovnog naselja (keramika, zapečena zemlja).

³⁵ Kao vjerojatni ostaci parte s kasnosrednjovjekovnog groblja Čepin-Ovčara/Tursko groblje spominju se "male brončane spirale" i "spiralice od brončane žice", ŠIMIĆ 2001, 52; ŠIMIĆ 2004, 60. — Od kasnosrednjovjekovnih parti iz Klise, Čepina i Zagreba znatno su mlađi ostaci parte otkrivene prigodom tek okončanih zaštitnih arheoloških iskopavanja u crkvi sv. Marije Magdalene u Čazmi (proljeće 2005. god.). Za podatak zahvaljujem voditeljici iskopavanja mr.sc. Tajani Pleše arheologinji u Hrvatskom restauratorskom zavodu.

³⁶ ŠLAUS 2002, 46.

³⁷ U sličan vremenski odsjek datirani su i nalazi parti iz kasnosrednjovjekovnih grobova u Slovačkoj, npr. Ducové-Kostolec, gr. 1036 datiran novcem Ludovika I, kovanim između 1373. i 1382. godine, RUTTKAY 1989, 371-373.

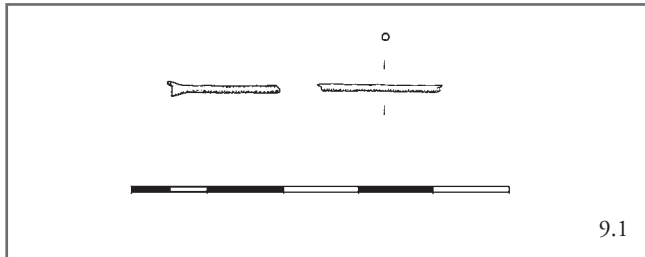
9. Iгла-pribadača, bronca

kasni srednji vijek; prva polovina XVI. st.

9.1 Ulomak igle okruglog presjeka s trakasto raskucanom glavom ovalnog oblika; oštećena (prelomljena u dva dijela; donji dio tijela nedostaje). — Duž. ulomka (2 kom): 1,66+1,66 = 3,32 cm; pr. 0,13 cm; tež. — AMZ S-3905: gr. 13/ž

Smatra se da su robusnije i dulje igle u ranijim razdobljima kasnog srednjeg vijeka korištene za učvršćivanje odjeće, a da su u XIV. i XV. stoljeću igle, postavši vitkijima i manjima, sve češće služile za učvršćivanje svilenog vela kojima su žene pokrivalice lice.³⁸ Na kasnosrednjovjekovnim grobljima igle su zatečene u ženskim i dječjim grobovima, ali ih ima i u muškim grobovima.³⁹ Obično su nađene kod blizu ili iza lubanje skeleta ali su rijetko kada sačuvane u cijelosti,⁴⁰ jer su kod iskopavanja obično oštećene i prelomljene te im često nedostaja

glava ili dobar dio tijela (od kraja XIII. stoljeća glava je obično dodana tijelu kao zasebni dio igle).⁴¹ Cijeli i bolje očuvani ali zato kronološki teže odredi primjerci potječu iz naseobinskih, nerijetko i skupnih nalaza.⁴² Primjerak s Opatovine potječe iz groba datiranog novcem Ferdinand I Habsburškog (1526-1564) na početak druge trećine XVI. stoljeća.

9.1

³⁸ EGAN-PRITCHARD 2002, 297.

³⁹ *Alsóajk-Kastelydomb*, gr. 170 (H; žup. Zala): SZŐKE 1996, 272, Taf. 143:4 (par brončanih igala kod glave muškog skeleta; datirane novce Ferdinanda I u prvu pol. XVI. st). *Bisko-Poljanice*, gr. 24: MILOŠEVIĆ 1991, 20 Sl. 25:10, 32, 36 (muški skelet ?; željezna igla u predjelu pojasa).

⁴⁰ *Podgradina-Glavica*, gr. 3 i 20 (BiH; opć. Livno): MILETIĆ 1982, 129, 131, 142, 163-164 (Tab. V:3,20, XVI:3); *Végyháza-Templomhalom*, gr. 407 (H; žup. Csongrád): BÁLINT 1938, 182, 188, Taf. XVII: 7; *Alsórajk-Kastelydomb*, gr. 170/m (H; žup. Zala): SZŐKE 1996, 272, Taf. 143:4 (grob datiran novcem Ferdinanda I u prvu pol. XVI. st.). — Kao možebitni grobni nalazi iz Bihaća (BiH) poznate su već odavana tri dosta dobro očuvane igle, v. ČREMOŠNIK 1951, 256, Tab. III:9 (ne navodi od kojeg su metala izrađene).

⁴¹ *Grborezi-Mramorje*, gr. 161 (BiH; opć. Livno): 38, 85, Tab. XXXIII: 5 (željezna igla bez glave; nađena kod l. ramena): BEŠLAGIĆ—BASLER 1964, 85; *Mohács-Csele-patak*, gr. 5 (H; žup. Baranya): FEHÉR 1955, Tab. XXXVI:3 (opisana kao čavao).

⁴² Iz Kneževskog dvora u Celju potječe veći broj dosta dobro sačuvanih brončanih igala ali u njihovoj objavi, nažalost, nisu navedene okolnosti nalaska, a moglo bi se pretpostaviti da barem nekim dijelom pripadaju kakvom skupnom nalazu, v. GUŠTIN—BRESSAN—KOMPLET 2001, 255-256, br. 342-392. — Kao zasada najveći poznati skupni nalaz igala iz Hrvatske valja spomenuti nalaz osamdesetak brončanih igala iz ranonovovjekog brodoloma kod Gnalića u biogradskom akvatoriju (brodolom iz 1583. god.), PETRICIOLI 1970, 48; *The Venetian Shipwreck at Gnalici*, *Annales Mediteranea*, Koper 2004, 60-61 (publikacija bez podataka o autoru, uredniku, bez ISBN-a...).

10. Križoliki privjesak, bronca, staklo, organska tvar (3 kom.)

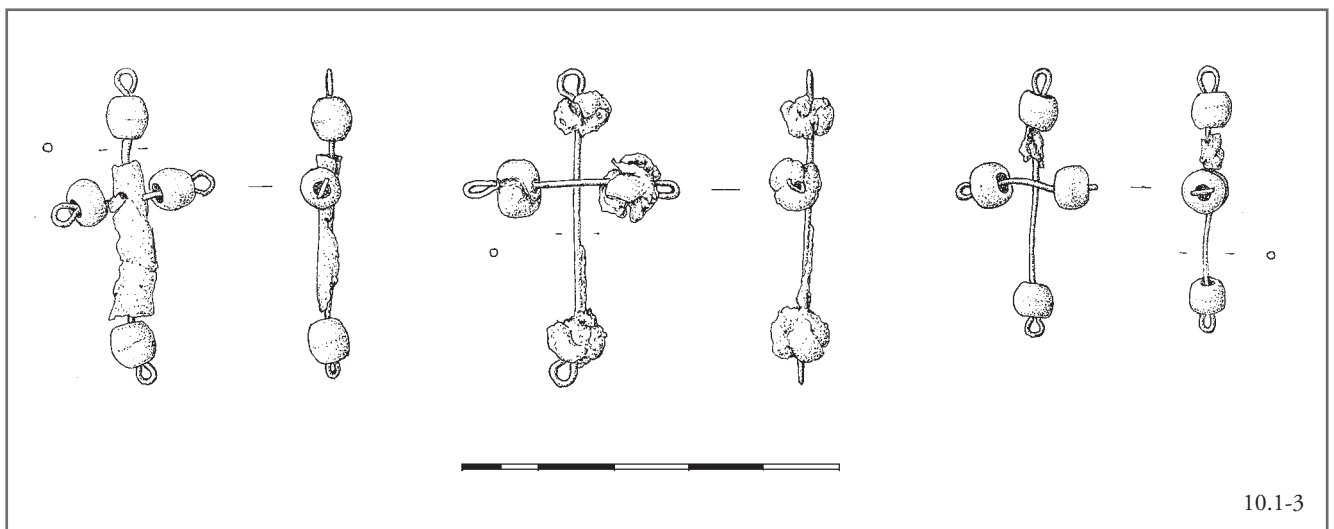
kasni srednji vijek; prva polovina XVI. st.

10.1 Privjesak od dviju križno raspoređenih brončanih šipki različite dužine s perlom od zelene staklene paste i okruglom ušicom na svakom od završetaka, među perlama valjkasta obujmica od organske tvari (*a*, *b*); oštećen (nepotpun; obujmica djelomično sačuvana). — *Duža šipka (a)*: duž. 4,17 cm; pr. ušice 0,36 cm; pr. žice 0,09 cm; pr. perle: 0,66 cm; tež. s perlama: 0,795 g — *Kraća šipka (b)*: duž. 2,24 cm; pr. ušice 0,35 cm; pr. žice 0,80 cm; pr. perle: 0,64 cm; tež. s perlama i obujmicom 0,699 g
AMZ S-3906: gr. 13/ž, na prsima neposredno ispod vrata

10.2 Privjesak od dviju križno raspoređenih brončanih šipki različite dužine s perlom od zelene staklene paste i okruglom ušicom na svakom od završetaka, među perlama valjkasta obujmica od organske tvari (*a*, *b*); oštećene (nepotpun; perle izlomljene; obujmica nedostaje). — *Duža šipka (a)*: duž. 4,16 cm; pr. ušice: 0,46 cm; pr. žice: 0,10 cm; pr. perle: — ; tež. s perlama: 0,714 g — *Kraća šipka (b)*: duž. 2,82 cm; pr. ušice 0,41 cm; pr. žice: 0,10 cm; pr. perle: — cm; tež. s perlama: 0,882 g
AMZ S-3907: gr. 13/ž, na prsima neposredno ispod vrata

10.3 Privjesak od dviju križno raspoređenih brončanih šipki različite dužine s perlom od zelene staklene paste i okruglom ušicom na svakom od završetaka, među perlama valjkasta obujmica od organske tvari (*a*, *b*); oštećene (nepotpun; obujmica djelomično sačuvana). — *Duža šipka (a)*: duž. 3,63 cm; pr. ušice: 0,32 cm; pr. žice: 0,90 cm; pr. perle: 0,66 cm; tež. s perlama: 0,468 g — *Kraća šipka (b)*: duž. 1,84 cm; pr. ušice 0,30 cm; pr. žice: 0,80 cm; pr. perle: 0,63 cm; tež. s perlama: 0,508 g
AMZ S-3908: gr. 13/ž, na prsima neposredno ispod vrata

Križoliki privjesci dio su složenijeg prsnog ukrasa koji je, nažalost, samo djelomično sačuvan te ga nije moguće u cijelosti rekonstruirati. Očevidno su krakovi križeva (dva veća i jedan manji) bili međusobno povezani koncem na koji su, po svemu sudeći, bile ili gusto nanizane perle ili su pak prorijedene perle bile raspoređene u pravilnim razmacima. Istom ukrasu pripadala su i dva probušena srebrna novca kojima je, sudeći po čvoru sačuvanom na jednom od njih, zapravo završavala ukrasna kompozicije [21.8-9]. Jedan od spomenuta dva srebnjaka kovan je u Grazu 1533. god. (?) pa je i prema tome ovu ukrasnu kompoziciju moguće je datirati u prvu polovinu XVI. stoljeća a grob u kojem je zatečena ne prije početka druge trećine XVI. stoljeća (gr. 13/ž).

10.1-3

11. Prsten, bronca (3 kom.)

kasni srednji vijek; XIV-XVI. st.

A — trakasti / zatvoreni

- 11.1 Zatvoreni prsten trakastog presjeka, po sredini obruča ukrašen dvjema uzdužnim užljebljenim crtama; oštećen (prelomljen u pet dijelova; nepotpun). — Obruč: pr. 1,88 cm, šir. 0,55 cm, deb. 0,12 cm; tež. 1,061 g
AMZ S-3909: gr. 126/ž, u zdjelici

B — s krunom / stremenasti (2 kom.)

- 11.2 Stremenasti prsten s krunom za dva oka, jednodijelni, lijevani; obruč polukružnog presjeka na ramenima proširen u zadebljalu i izdignutu krunu; kruna u obliku dvaju spojenih i nasuprotno okrenutih peterokuta, u svakom peterokutu okrugla čelija za ukrasno zrno; pozlata u tragovima; oštećen (zrna nedostaju). — Vis. 22 mm; šir. 22 mm; obruč: šir. 0,26 cm, deb. 0,16 cm; kruna: vis. (bez zrna) 0,31 cm, šir. 0,57 cm; tež. 2,289 g
AMZ S-3910: gr. 120/ž, uz d. ruku

- 11.3 Stremenasti prsten s krunom za jedno oko, jednodijelni, lijevani; obruč polukružnog presjeka na ramenima proširen u zadebljalu i izdignutu krunu; u sredini krune četvrtasta čelija za ukrasno zrno od zelene staklene paste; sa svake strane krune uzdužne urezane crte prate rub krune spajajući se na ramenima; oštećen (prelomljen u četiri dijela; nadopunjen). — Vis. 19,7 cm, šir. 1,82 cm; obruč: šir. 0,22 cm, deb. 0,09 cm; kruna: vis. 0,41 cm, šir. 0,80 cm; tež. 1,726 g
AMZ S-3911: gr. 69/m, kod zdjelice

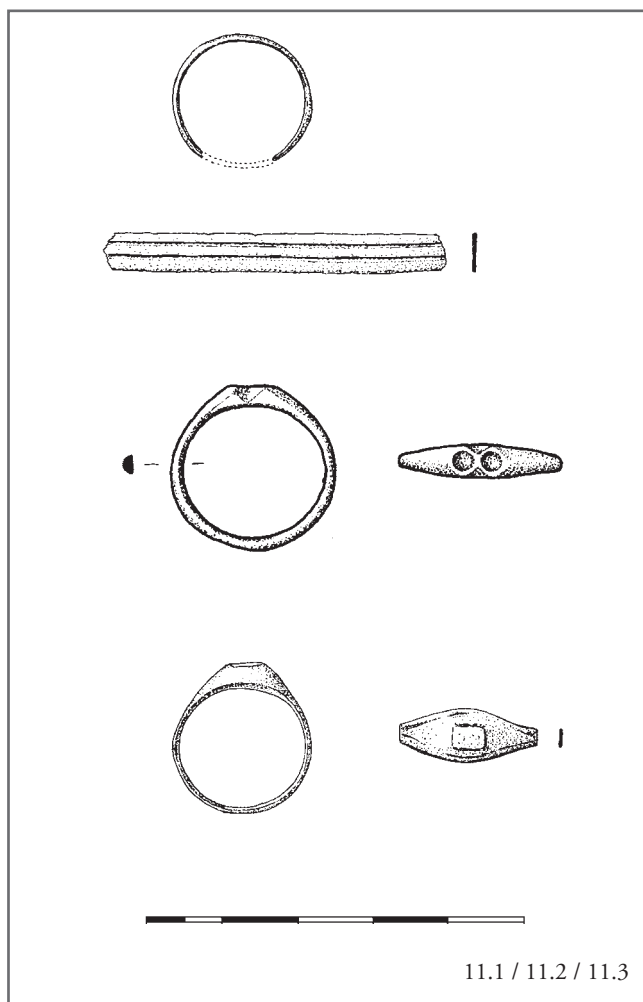
U grobovima na Opatovini otkrivena su samo tri brončana prstena⁴³: iz jednog muškog (gr. 69) i dva ženska groba (gr. 120, 126) potječe zatvoreni prsten trakastog presjeka [11.1] i dva stremenasta prstena od kojih je prvi s jednom [11.3] a drugi s dvije čelije za ukrasno zrno [11.2]. Zatvoreni prsten trakastog presjeka zatečen je u grobu koji pripada ranijem razdoblju ukapanja (gr. 126/ž), pa je od sviju najstariji jer pripada ukopu posljednje trećine XIV. stoljeća [11.1].⁴⁴ Stremenasti prsten s dvije čelije za ukrasno zrno [11.2] identičan je s prstenom nađenim u Dalmaciji na groblju Galovac-Crkvina u zadarskome zaleđu — taj je, nažalost, tek slučajni nalaz iz nekog od tamo uništenih srednjovjekovnih grobova, datiranih u rasponu od XII. do XVI. stoljeća⁴⁵ — ali ga poradi stratigrafskog položaja gr. 120/ž u kojem je nađen treba datirati u prvu polovinu ili pak u drugu trećinu XV. stoljeća. Za razliku od ovog, stremenasti prsten s četvrtastim ukrasnim zrnom zatečen na Opatovini u gr. 69/m trebat će zbog stratigrafskih razloga smatrati nešto mladim i primjereno tomu datirati u posljednju trećinu XV. stoljeća ili na prijelaz iz XV. u XVI. stoljeće [11.3].⁴⁶

⁴³ Tijekom iskopavanja na jednom od prstiju skeleta pokopanog u gr. 2/m uočen je zeleni trag (*Dnevnik*, ad 14.5.2002.).

⁴⁴ S groblja Torčec-Cirkvišće u Koprivničkoj Podravini (gr. 11/ž) potječe jedan zatvoreni brončani prsten ukrašen uzdužnim užljebljenjem raspoređenim na svakom od krajeva, SEKELJ-IVANČAN—TKALČEC 2003, 14, 31 Sl. 26.

⁴⁵ BELOŠEVIĆ 1992, 89, Tab. XXXI:3. — Za donekle sličan zlatni stremenasti prsten s dva ukrasna zrna u slično brušenim čelijama nađen u Londonu i datiran u vrijeme oko sredine XIV. stoljeća ili u drugu pol. XIV. stoljeće, v. EGAN—PRITCHARD 2002, 326-327 br. 1611.

⁴⁶ Slično bi trebalo datirati i jedan nepotpuni stremenasti prsten s četvrtastom čelijom za ukrasno zrno s groblja Biljane Donje-Begovača u zadarsko zaleđu (gr. 437), odakle potječe i nešto stariji ali tipološki sličan primjerak prstena s elipsasto oblikovanom čelijom (gr. 125). Za spomenute nalaze, v. JELOVINA-VRSALOVIĆ 1981, 78, 92, 122, Tab. VI:125, XXXI:437.

11.1 / 11.2 / 11.3

12. Obujmica vezice, bronca (10 kom.)

kasni srednji vijek; XIV-XVI. st.

- 12.1 Obujmica od tankog, kružno premotanog lima tamnije zelene boje. — Duž. 2,1 cm, pr. 0,23/0,21 cm; tež. 0,277 g
AMZ S-3912: kv. H/7, u iskopu zemlje istočno od gr. 3B/m
- 12.2 Ulomak obujmice od tankog, kružno premotanog lima tamnije zelene boje; oštećena (nepotpuna, gornji dio odlomljen). — Ulomak: duž. 1,44 cm, pr. 0,24/0,16 cm; tež. 0,119 g
AMZ S-3913: gr. 10/m, uz kralježnicu iznad d. ruke
- 12.3 Obujmica od tankog, kružno premotanog lima tamnije zelene boje. — Duž. 2,25 cm, pr. 0,22/0,18 cm; tež. 0,171 g
AMZ S-3914: gr. 10/m.
- 12.4 Ulomak obujmice od tankog, kružno premotanog lima tamnije zelene boje sa svijetlozelenim mrljama; oštećena (nepotpuna). — Ulomak: duž. 1,03 cm, pr. 0,175/0,14 cm; tež. 0,052 g
AMZ S-3915: gr. 12/ž, na prsima s d. strane
- 12.5 Ulomci obujmice (2 kom.) od tankog, kružno premotanog lima tamnije zelene boje sa svijetlozelenim mrljama; oštećena (prelomljena u dva dijela, savijena). — Ulomci (2 kom.): duž. 24,5 (1,60+0,85) cm, pr. 0,22/0,15 cm; tež. 0,17 g (0,12+0,05)
AMZ S-3916: gr. 32/dj, u zemlji ispod gr. 12/ž
- 12.6 Obujmica od tankog, kružno premotanog lima svjetlije

zelene boje. — Duž. 2,22 cm, pr. 0,23/0,19 cm; tež. 0,33 g
AMZ S-3917: gr. 32/dj, u zemlji ispod gr. 12/ž

- 12.7 Obujmica od tankog, kružno premotanog lima tamnije zelene boje; oštećena (korodirala, savijena). — Duž. 3,00 cm, pr. 0,43/0,27 cm; tež. 0,499 g
AMZ S-3918: gr. 54/ž, ispod kralježnice, blizu zdjelice
- 12.8 Obujmica od tankog, kružno premotanog lima svjetlije zelene boje; oštećena (korodirala, gornji dio nepotpun). — Duž. 1,98 cm, pr. 0,24/0,15 cm; tež. 0,154 g
AMZ S-3919: gr. 66/dj, na l. koljenu
- 12.9 Obujmica od tankog, kružno premotanog lima tamnije zelene boje; oštećena (korodirala, gornji dio odlomljen). — Duž. 2,23 cm, pr. 0,25/0,22 cm; tež. 0,195 g
AMZ S-3920: gr. 66/dj, uz poremećenu l. nogu
- 12.10 Obujmica od tankog, kružno premotanog lima svjetlije zelene boje. — Duž. 1,70 cm, pr. 0,26/0,25 cm; tež. 4,74 g
AMZ S-3921: gr. 133/dj, ist. uz lubanju

Za vezivanje pojedinih dijelova odjeće korištene su u srednjem vijeku vezice od kože i tkanine s krajevima učvršćenima metalnim obujmicama. Na Opatovini su obujmice zatečene ponajprije u ženskim

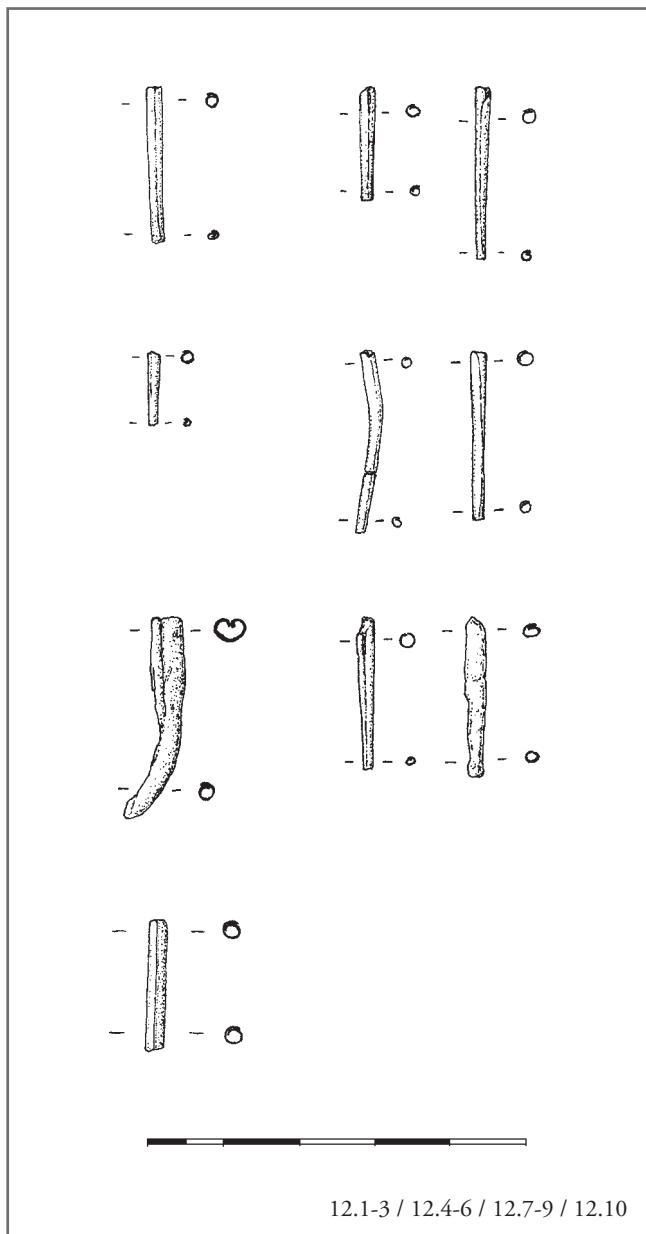
(gr. 12, 54) i dječjim grobovima (gr. 32, 66, 133) ali i u ponekome muškom grobu (gr. 10). Najčešće su nađene kod lubanje (gr. 133/m), kod kralježnice (gr. 10/m), na prsima (gr. 12/ž) i u predjelu pojasa (gr. 54/ž) ili pak na koljenu skeleta (gr. 66/dj).⁴⁷ U grobovima je obično otkrivena samo jedna obujmica, rjeđe obje (gr. 10/m, 32/dj, 133/dj). Sve su, međutim, izrađene na isti način, tj. umetanjem vezice u cjevčicu načinjenu od raskucanog, bakrenog ili brončanog i preklopom završenog lima podrezanih krajeva. Dužina ovako načinjenih obujmica kreće se u rasponu od najkraće duge samo 1,70 cm [12.10] do najduže duge 3,00 cm [12.7] ali većini primjeraka dužina iznosi između 1,98 i 2,25 cm, a promjer gornjeg dijela kreće se između 0,22 i 0,26 cm i u samo jednom primjeru dostiže 0,43 cm [12.7]. Facetiranje rubova nije uočeno kao ni ostaci ili tragovi rupice za zakovicu na gornjem, zadebljalom dijelu obujmice (najčešće željezna).

Upotreba vezica na odjeći poznata je već u XII. stoljeću ali su obujmicama učvršćeni završeci vezica kasniji i obično datirani u vrijeme ne ranije od druge trećine ili pak sredine XIV. stoljeća.⁴⁸ Na Opatovini obujmice vezica javljaju se također već u grobovima druge i posljednje trećine XIV. stoljeća [12.8-9] ali većina ih ipak potječe iz grobova ukopanih tijekom kasnijeg razdoblja posjedanja groblja. Među ovima najmlađi su primjerci (par) iz gr. 32/dj datirani novcem kovanim 1428-1430. god. [12.5-6] te onaj iz gr. 133/dj [12.10] dok preostale obujmice uglavnom nisu ranije od druge i posljednje trećine XV. stoljeća [12.2-4, 7] ili čak prve trećine XVI. stoljeća [12.1], što je vremenski raspon u kojem su mogli nastati, biti korišteni i u grob dospjeti rijetki primjerci slično izrađenih, ali nešto duljih obujmica nađeni u Dalmaciji.⁴⁹

⁴⁷ Na groblju Bisko-Poljanice kod Sinja u Dalmaciji pod koljenima muškog skeleta otkrivena je željezna igla (gr. 15), MILOŠEVIĆ 1991, 20 Sl. 25-6, 26, 36.

⁴⁸ EGAN-PRITCHARD 2000, 281-282, 284-286.

⁴⁹ *Vrlika-Sv. Spas*, gr. III (u crkvi): PETRINEC 1996, 106-107 br. g:1-5.

13. Dugme-privjesak, bronca, tragovi pozlate (4 kom.)

kasni srednji vijek; XIV-XV. st.

- 13.1 Dugme-privjesak s ušicom za ovjes, okruglo, šuplje, trodijelno; tijelo sastavljeno lemljenjem dviju sferičnih, uzdužno položenih kalota; ušica ovalna trakastog presjeka s rebrom po sredini, uvučena u gornju sferičnu kalotu. — Vis. 1,53 (1,12+0,41) cm, pr. 1,02 cm; ušica: pr. 0,45 cm, šir. 0,18 cm; tež. 0,618 g
AMZ S-3922: gr. 39/m
- 13.2 Dugme-privjesak s ušicom za ovjes, okruglo, šuplje, trodijelno; tijelo sastavljeno lemljenjem dviju sferičnih, udužno položenih kalota; ušica ovalna, trakastog presjeka s rebrom po sredini, umetnuta u gornju sferičnu kalotu. — Vis. 1,40 cm, pr. 1,03 cm; ušica: pr. 0,42 cm, šir. 0,20 cm; tež. 0,687 g
AMZ S-3923: gr. 94/m, uz mandibulu
- 13.3 Dugme-privjesak s ušicom za ovjes, okruglo, šuplje, trodijelno; tijelo sastavljeno lemljenjem dviju sferičnih, udužno položenih kalota; ušica ovalna, trakastog presjeka s rebrom po sredini, uvučena u gornju sferičnu kalotu. — Vis. 1,54 cm, pr. 1,03 cm; ušica: pr. 0,45 cm, šir. 0,18 cm; tež. 0,662 g
AMZ S-3924: gr. 94/m (na vratu)
- 13.4 Dugme-privjesak (s ušicom za ovjes), okruglo, šuplje, trodijelno; tijelo sastavljeno lemljenjem dviju sferičnih, udužno položenih kalota; nepotpuno (ušica za ovjes nedostaje). — Tijelo bez ušice: vis. 0,85 cm, pr. 1,03 cm;

tež. 0,448 g (s ostacima tkanine)
AMZ S-3925: gr. 94/m

Iako su na sjeveru Hrvatske u okružju ranosrednjovjekovne bjelobrdске kulture dugme-privjesci kao dio nošnje poznati još od kraja X. stoljeća, u zapadnoj Europi dijelom nošnje postaju tek u ranome XIII. stoljeću.⁵⁰ Ti prvi kasnosrednjovjekovni dugme-privjesci, čini se, da su kao i većina bjelobrdskih dugme-privjesaka puni i lijevani u dvodijelnom kalupu i tek ih oko sredine ili tijekom druge polovine XIII. počinje istiskivati dugmad sastavljena od dviju tiještenih, lemljenjem povezanih sferičnih kalota načinjenih od brončanog, kositrenog ili srebrnog, kadšto još i pozlaćenoga lima. Slično oblikovana dugmad i njihove inačice upotrebljavani su sve do kraja kasnog srednjeg vijeka, a zapažaju se i u inventaru grobnih nalaza ranog novog vijeka u Dalmaciji.⁵¹ Širok kronološki raspon njihove upotrebe potvrđuju i novcem datirani kasnosrednjovjekovni nalazi iz južne Hrvatske (Dalmacija),⁵² Bosne i Hercegovine,⁵³ Mađarske⁵⁴ i srbijanske Vojvodine.⁵⁵

Na Opatovini dugme-privjesci zatečeni su uz glavu ili u blizini glave u muškim grobovima — gr. 39, 63 (3 kom., na restauraciji), 94 — druge polovine XIV. stoljeća [13.2-4] i kraja XIV. ili početka XV. stoljeća [13.1].

⁵⁰ EGAN—PRITCHARD 2002, 272

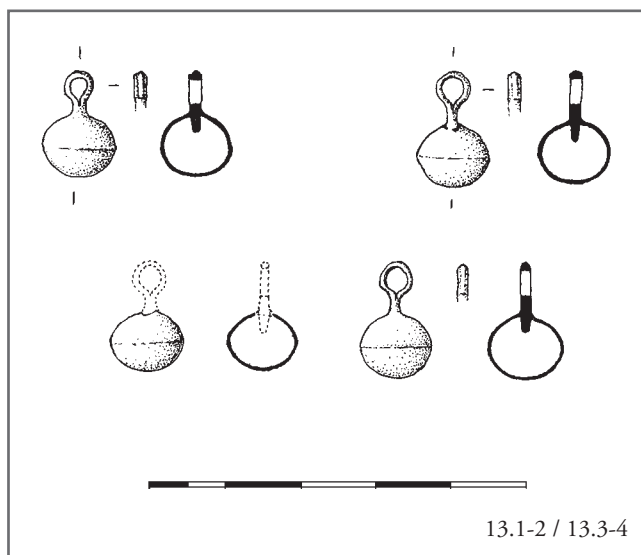
⁵¹ *Gornji Muć-Sv. Petar*, gr. 3/III: OREB—ZEKAN 1979, 222, 224 Tab. 1; *Sutina-Šolići*, gr. 5: ZEKAN 2004, 167, 177.

⁵² *Kaštel-Sučurac/Sv. Juraj od Putalja*, gr. 197: BURIĆ 2001, 278, 316 Tab. X:11-12 (novac prve pol. XIII. st.).

⁵³ *Mihaljevići-Varošište*, gr. 38/ž (BiH; opć. Sarajevo-Novigrad): MILETIĆ 1956, 14, 23, Tab. VII:2; JOVANOVIĆ 1979, 118, 162 Tab. V:1 (novac druge pol. XIII. st.).

⁵⁴ *Balatonfüzsfő-Máma*, gr. 12 (H; žup. Veszprém): PÁL 2002, 114, 125 Sl. 22:1-3 (novac kraja prve pol. XV. st.).

⁵⁵ *Nosa-Hinga*, gr. 132 = 138 (Sr, opć. Subotica): ŠAFARIK—ŠUMAN 1954, 26, Tab. VIII:2; STANOJEV 1989, 79, 84 br. 433-442 (novac druge pol. XIV. st.); *Vojlovica-Humka/rafinerija nafte*, gr. 4 (Sr, opć. Pančevo): PAVLOVIĆ 1969, 230, STANOJEV 1989, 38-39 br. 202-203 (novac prve trećine XVI. st.).

13.1-2 / 13.3-4

14. Okovi rukava, željezo, pokositrenje (9 kom.)

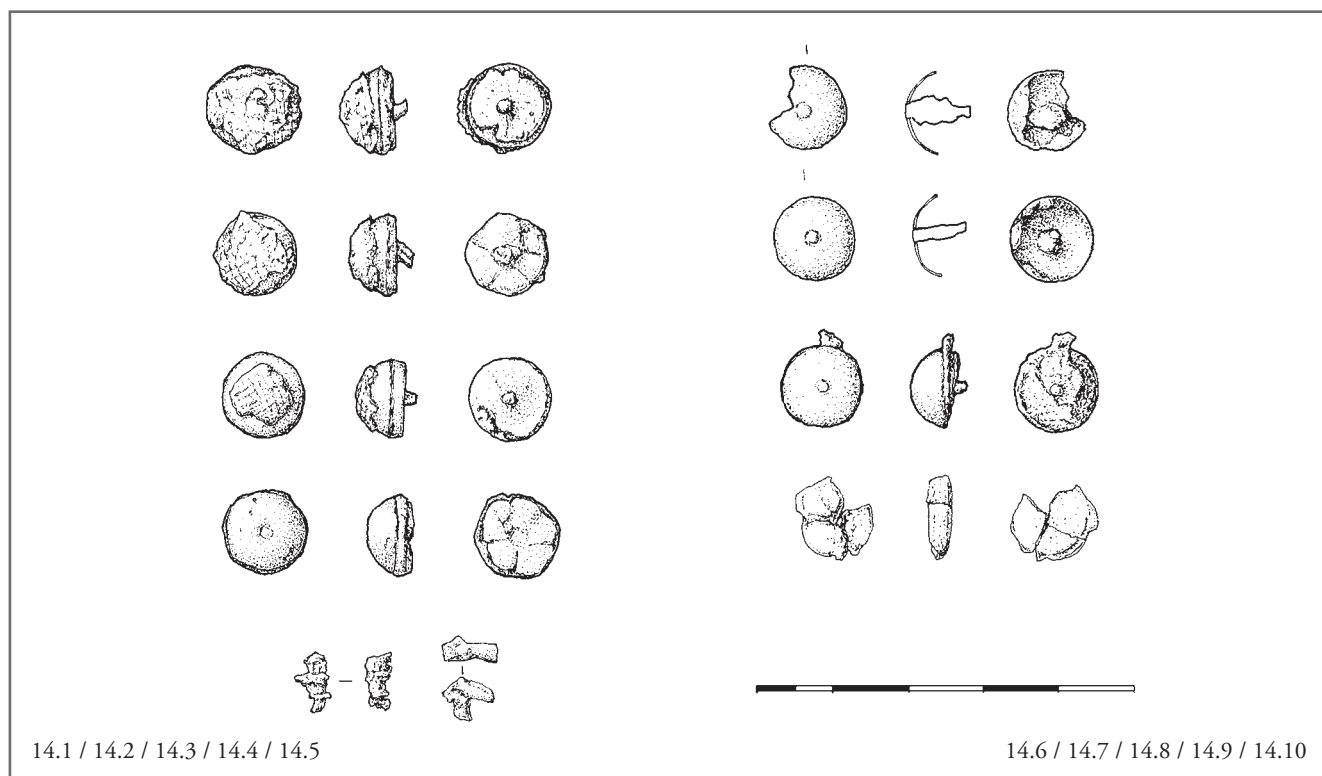
kasni srednji vijek; XIV. st.

14.1-5 Okovi od tanke limene, kalotasto oblikovane okrugle glave s rupom za zakovicu u sredini; zakovica zasebna s podloškom na bazi; ostaci kože u donjem dijelu okova, ostaci tkanine na glavi okova; oštećeni (korodirali, nepotpuni). — Pr. 1,22 cm; vis. 0,46 cm; zakovica: duž. 0,80 cm, pr. 0,20 cm; koža. deb. 0,30 cm; tež. —

AMZ S-3926-30: gr. 150/m, ispod l. podlaktice

14.6-9 Okovi od tanke limene, kalotasto oblikovane okrugle glave s rupom za zakovicu u sredini; zakovica zasebna s podloškom na bazi; ostaci kože u donjem dijelu okova, ostaci tkanine na glavi okova; oštećeni (korodirali, nepotpuni). — Pr. 1,22 cm; vis. 0,46 cm; zakovica: duž. 0,80 cm, pr. 0,20 cm; koža. deb. 0,30 cm; tež. —

AMZ S-3931-33, 4046: gr. 150/m, ispod l. podlaktice

14.1 / 14.2 / 14.3 / 14.4 / 14.5

14.6 / 14.7 / 14.8 / 14.9 / 14.10

Za okove od tankog željeznog lima, smatra se, da su se pojavili tek u kasnijem XIV. stoljeću,⁵⁶ a primjerci s Opatovine zatečeni u grobu iz druge trećine XIV. stoljeća djelomično to i potvrđuju (gr. 150/m).⁵⁷ Otkriveni su u grobu muškarca starog između 35 i 40 godina uz gornji dio njegove desne [14.1-5] i lijeve podlaktice [14.6-9] položene koso prema dolje preko trbuha te zasigurno nisu pripadali pojasu već su bili dijelom kožne odjeće u predjelu rukava (sačuvani ostaci kože).⁵⁸

⁵⁶ EGAN 2002, 162.

⁵⁷ Osim ovih, slični okovi (3 kom.) otkriveni su uz zdjelicu jednog djelomično sačuvanog dječjeg skeleta zatečenog u ukopnoj razini kraj prve i početka druge trećine XV. stoljeća (gr. 50/dj/13-14).

⁵⁸ Okovi "od tankog željeznog lima" zatečeni "duž desne (1)...i leve (2)... podlaktice" muškog skeleta (gr. 33) otkriveni su na groblju Surčin-Kaluđerske livade (Sr; opć. Beograd-Zemun) pa je pretpostavljeno da su pripadale rukavu gornjeg dijela odjeće izrađene od kože: JANKOVIĆ 2003, 83, 85 Sl. 8, 109, Tab. II:18. Kao usporedbu autorica spominje obližnje, djelomično objavljeno kasnosrednjovjekovno groblje Petrović-Zabran (Sr; opć. Beograd-Zemun) gdje su u jednom od tamošnjih grobova otkrivene "aplikacije (9 kom.)" od brončanog lima nađene "uz kičmu, na levoj i desnoj strani grudnog koša" (gr. II) : STANOJEV 1989, 92 br. 502, 94.

15. Dvodijelna dvopetljasta kopča s kukom (a) i ušicom (b), pokositrena bronca, željezo (20 kom.)

kasni srednji vijek; XV-XVI. st.

A — brončana žica, pokositrenje (5 kom.)

- 15.1 Dvopetljasta kopča s kukom (a); brončana pokositrena, udvojena i presavijena žica; oštećena (izobličena). — Duž. 1,04 cm; petlje: 0,67 cm; žica: pr. 0,99 cm; tež. 0,199 g AMZ S-3934: gr. 13/ž
- 15.2 Dvopetljasta kopča s kukom (a); brončana pokositrena, udvojena i presavijena žica; oštećena (izobličena). — Duž. 0,93 cm; petlje: šir. 0,78 cm; žica: pr. 0,99 cm; tež. 0,161 g AMZ S-3935: gr. 13/ž
- 15.3 Dvopetljasta kopča s kukom (a); brončana pokositrena, udvojena i presavijena žica; oštećena (izobličena). — Duž. 0,94 cm; petlja: šir. 0,66 cm; žica: pr. 0,98 cm; tež. 0,121 g (s tragovima tkanine) AMZ S-3936: gr. 13/ž
- 15.4 Dvopetljasta kopča s ušicom (b); brončana pokositrena žica savijena u obliku omege. — Duž. 0,96 cm; ušica: šir. 0,61 cm; žica: pr. 0,07 cm; tež. 0,118 g AMZ S-3937: gr. 13/ž
- 15.5 Dvopetljasta kopča s ušicom (b); brončana pokositrena žica savijena u obliku omege. — Duž. 1,13 cm; ušica: šir. 0,66 cm; žica: pr. 0,99 cm; tež. 0,178 g AMZ S-3938: gr. 13/ž

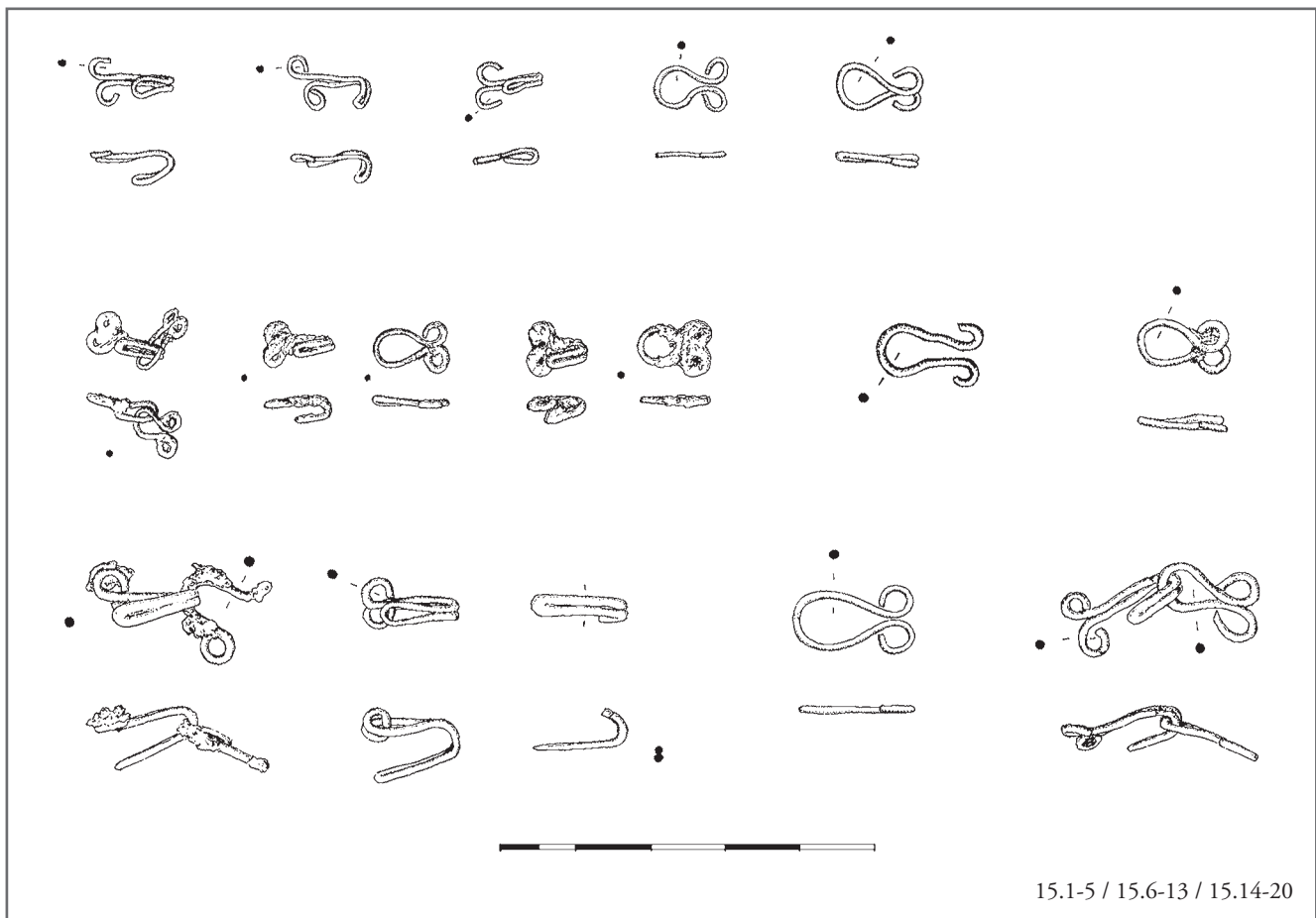
B — brončana žica (8 kom.)

- 15.6-7 Dvopetljasta kopča s kukom i ušicom (a,b); brončana udvojena i presavijena žica s jedne strane (a) i brončana žica savijena u obliku omege s druge strane (b); oštećene (korodirale). — Kopča s kukom (a): duž. 1,06 cm; petlja: šir. 0,70; žica: pr. 0,08 cm — Kopča s ušicom (b): duž. 0,98 cm; ušica: šir. 0,66; žica: pr. 0,08 cm; tež. (a+b): 0,265 g (s patiniranim ostacima konca) AMZ S-3939-40: gr. 129/m, na kralješku ispod vrata
- 15.8-9 Dvopetljasta kopča s kukom i ušicom (a,b); brončana udvojena i presavijena žica s jedne strane (a) i brončana žica savijena u obliku omege s druge strane (b); oštećene (korodirale). — Kopča s kukom (a): duž. 1,04 cm; petlja: šir. 0,72; žica: pr. 0,90 cm. — Kopča s ušicom (b): duž. 1,01

cm; ušica: šir. 0,71; žica: pr. 0,90 cm; tež. (a+b): 0,340 g (s patiniranim ostacima konca)

AMZ S-3941-2: gr. 129/m, na kralješku ispod vrata

- 15.10-11 Dvopetljasta kopča s kukom i ušicom (a,b); brončana udvojena i presavijena žica s jedne strane (a) i brončana žica savijena u obliku omege s druge strane (b); oštećene (korodirale). — Kopča s kukom (a): duž. 1,01 cm; petlja: šir. 0,81; žica: pr. 0,09 cm — Kopča s ušicom (b): duž. 0,82 cm; ušica: šir. 0,76 cm; žica: pr. — cm; tež. (a+b): 0,426 g (s patiniranim ostacima konca) AMZ S-3943-4: gr. 129/m, na kralješku ispod vrata
- 15.12 Dvopetljasta kopča s ušicom (b); brončana žica savijena u obliku omege; oštećena (djelomično izobličena). — Duž. 1,44 cm; ušica: šir. 0,65 cm; žica: pr. 0,11 cm; tež. 0,298 g AMZ S-3945: gr. 6/ž-dj, u zemlji iznad groba
- 15.13 Dvopetljasta kopča s ušicom (b); brončana žica savijena u obliku omege; na petljama ostaci tekstila; oštećena (korodirala; djelomično izobličena). — Duž. 1,23 cm; ušica: šir. 0,65 cm; žica: pr. 0,10 cm; tež. 0,254 g (s ostacima tkanine) AMZ S-3946: kv. G/8, u zemlji više lubanje gr. 90/m
- C — željezna žica (7 kom.)*
- 15.14-15 Dvopetljasta kopča s kukom i ušicom (a,b); željezna udvojena i presavijena žica s jedne strane (a) i željezna žica savijena u obliku omege s druge strane (b); na kopčama ostaci tkanine; oštećene (korodirale). — Kopča s kukom (a): duž. 1,37 cm; petlja: šir. —; žica: pr. 0,14 cm. — Kopča s ušicom (b): duž. 1,57 cm; ušica: šir. — cm; žica: pr. 1,14 cm; tež. (a+b): 0,689 g (nepotpune; s ostacima tkanine) AMZ S-3947-8: gr. 10/m, ispod d. ruke na kralješnici
- 15.16 Dvopetljasta kopča s kukom (a); željezna udvojena i presavijena žica; oštećena (korodirala). — Duž. 1,30 cm; petlje: šir. 0,76 cm; žica: 0,12 cm; tež. 0,256 g AMZ S-3949: gr. 10/m, kod l. ključne kosti
- 15.17 Dvopetljasta kopča s kukom (a); željezna udvojena i presavijena žica; oštećena (korodirala; dio žice s petljama nedostaje). — Duž. 1,33 cm; petlje: šir. —; žica: 0,12 cm; tež. 0,135 g AMZ S-3950: gr. 10/m, kod l. ključne kosti
- 15.18 Dvopetljasta kopča s ušicom (b); željezna žica savijena u obliku omege; oštećena (djelomično izobličena). — Duž. 1,62 cm; ušica: šir. 0,82 cm; žica: pr. 0,11 cm; tež. 0,230 g AMZ S-3951: gr. 10/m
- 15.19-20 Dvopetljasta kopča s kukom i ušicom (a,b); željezna udvojena i presavijena žica s jedne strane (a) i željezna žica savijena u obliku omege s druge strane (b); na kopčama ostaci tkanine; oštećene (korodirale). — Kopča s kukom (a): duž. 1,65 cm; petlja: šir. 0,90 cm; žica: pr. 0,12 cm. — Kopča s ušicom (b): duž. 1,35 cm; ušica: šir. 1,10 cm; žica: pr. 0,13 cm; tež. (a+b): 0,456 g AMZ S-3952-53: gr. 129/m, ispod rebara (kod uklanjanja skeleta)
- Dvodijelne dvopetljaste kopče s kukom i ušicom (dedek i baba, ažulice, francuske kopče i sl.) pripadaju nošnjim kasnog srednjeg vijeka i rijetko su ranije od sredine XV. stoljeća, česte su u ranijem XVI. stoljeću ali i u grobovima ranog novoga vijeka (sredina XVI.-kraj XVIII. st.). Već u kasnom srednjem vijeku namjena im je zasigurno bila vrlo različita jer su u grobovima zatečene "kod peta kostura",⁵⁹ "uz desnu potkoljenicu s vanjske strane"⁶⁰ ili "ispod potkoljeničnih kostiju i uz njih,"⁶¹ zatima "kod bedrene kosti",⁶² "u visini pojasa",⁶³ "duž kičme"⁶⁴ te kod vrata skeleta.⁶⁵

Primjerci s Opatovine, ako ne potječu iz poremećenih slojeva [15.7,13-14,19-20], zatečeni su većinom u grobovima najkasnije faze pokapanja jer su dvodijelne dvopetljaste kopče iz gr. 13/ž datirane novcem Ferdinanda I Habsburškoga, kovanim 1533. god. (?) na početak druge trećine XVI. stoljeća [15.1-5], a iz približno istog vremena je i dvopetljasta kopča s ušicom otkrivena u zemlji iskopanoj iznad gr. 6/ž (kv. F/9). [15.12]. Tipološki srodni primjerci — jer postoje razlike u oblikovanju i veličini dvopetljastih kopči — potječu s nekoliko slično datiranih kasnosrednjovjekovnih groblja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj⁶⁶ i istočnoj Slavoniji,⁶⁷ ali su mnogo češći, a zasada poznatiji i brojniji, nalazi registrirani na kasnosrednjovjekovnim grobljima diljem Mađarske.⁶⁸

⁶⁷ *Klisa-Groblje*, gr. 20: DORN 1978, T. LXXVI:2; Bojčić 1984, 218 sl. 6.

⁶⁸ *Győr-Gabonvásártér*, gr. 138/I, 219/II (žup. Győr-Sopron): MITHAY 1985, 189 Sl. 5:4,13, 190, 193; *Mohács-Csele patak*, gr. 36, 43 (žup. Baranya): FEHÉR 1955, 218, Tab. XXXVI: 6,10; *Nagytálya*, gr. 93, 122, 135, 180 (žup. Heves): KOVÁCS 1973, 127, 129-130, Tab. III:5, IV:7,10, VII:4; *Nyársapát-Templompart*, gr. 31, 61, 143 (žup. Pest): BENKŐ 1980, 324-325, 329, 362 Tab. 10:17-18, 364 Tab. 12: 12-13,15, 365 Tab. 13:10.

16. Predica, željezo, pokositrenje (36 kom.)⁶⁹

kasni srednji vijek; XIV-XVI. st.

A-1 — *Jednodijelna / pravokutni okvir / bez valjka* (5 kom.)

16.1 Jednodijelna predica s pravokutnim okvirom i pomičnim trnom, okvir četvrtastog presjeka; gornja i donja prečka okvira ukrašene ureznom isprekidanom izlomljenom trakom (isprekidani cik-cakom); trn trakastog presjeka, od baze prema vrhu sužen, prelazi preko okvira, baza trakasto raskucana i savijena u krugoliku otvorenu ušicu, vrh šiljat; oštećena (korodirala). — Okvir: duž. 3,1 cm, vis. 4,57 cm; trn: duž. 3,33 cm, šir. baze 0,53 cm, pr. baze 0,92 cm; tež. 10,061 g
AMZ S-3954: gr. 23/m, u zdjelici ispod d. ruke

16.2 Jednodijelna predica s pravokutnim okvirom i pomičnim trnom, okvir četvrtastog presjeka; trn trakastog presjeka od baze prema vrhu sužen prelazi preko okvira, baza trakasto raskucana i savijena u krugoliku otvorenu ušicu, vrh šiljat; oštećena (korodirala, ostaci tkanine?). — Okvir: duž. 1,89 cm, vis. 2,25 cm; trn: duž. 2,26 cm, šir. baze 0,41 cm, pr. baze 0,72 cm; tež. 2,415 g (s tragovima tkanine)
AMZ S-3955: gr. 6/ž-dj

⁵⁹ *Grborezi-Mramorje*, gr. 122/m (BiH; opć. Livno): BEŠLAGIĆ—BASLER 1964, 32-33, 82, Tab. XXI:2 (na svakoj nozi nađeno osam pari zajedno s ostacima vunene tkanine).

⁶⁰ *Kaštel-Sučurac*, gr. 159: BURIĆ 2001, 276, 316 Tab. X:2. *Balatonsfüzfő-Máma*, gr. 2/dj (H; žup. Veszprém): PÁL 2002, 113, 119 sl. 4, 124 sl. 21:5.

⁶¹ *Torčec-Cirkvišće*, gr. 12/ž: SEKELJ-IVANČAN—TKALČEC 2003, 14, 15 sl. 16, 31 sl. 29 (po pet pari uz svaku nogu).

⁶² *Biljane Donje-Begovača*, gr. 507: JELOVINA-VRSALOVIĆ 1981, 94, Tab. XXXV:507.

⁶³ *Kaštel-Sučurac*, gr. 195: BURIĆ 2001, 278, 316 Tab. X:9-10.

⁶⁴ *Mirijevo-Čurtovo brdo* (Sr; opć. Beograd-Zvezdara), gr. 123/spol ? : BAJALOVIĆ-BIRTAŠEVIĆ 1960, 24, 35, Tab. XV:1 i XIX:1 (pretpostavlja da su kopče pripadale košulji).

⁶⁵ *Mohács-Földvár* (H; žup Baranya), gr. 34: PAPP 1963, 203, 204 Sl. 5: 6; *Klisa-Kliško groblje*, gr. 20: DORN 1978, Tab. LXXVI:2.

⁶⁶ *Torčec-Cirkvišće*, gr. 12: SEKELJ-IVANČAN—TKALČEC 2003, 14-15, 31 sl. 29, koji ovu vrstu arheološkog nalaza smatraju neprikladnom za dataciju (o.c., 24).

16.3 Jednodijelna predica s pravokutnim okvirom i pomičnim trnom, okvir četvrtastog presjeka; trn trakastog presjeka od baze prema vrhu sužen prelazi preko okvira, baza trakasto raskucana i savijena u krugoliku otvorenu ušicu, vrh šiljat; oštećena (korodirala). — Okvir: duž. 1,80 cm, vis. 2,20 cm; trn: duž. 2,30 cm, šir. baze 0,27 cm, pr. baze 0,78 cm; tež. 2,077 g
AMZ S-3956: kv. J/12, kod uklanjanja skeleta iz gr. 23/m

16.4 Jednodijelna predica s pravokutnim okvirom i pomičnim trnom, prečke okvira četvrtastog presjeka; trn trakastog presjeka s trakasto raskucanom bazom savijenom u krugoliku otvorenu ušicu, vrh šiljat; oštećena (korodirala).

— Okvir: duž. 2,20 cm, vis. 2,50 cm; trn: duž. 2,50 cm, šir. baze 0,38 cm, pr. baze 0,80 cm; tež. 2,472 g
AMZ S-3957: gr. 93/m, u zdjelici

16.5 Jednodijelna predica s pravokutnim okvirom i pomičnim trnom, prečke okvira četvrtastog presjeka; trn trakastog presjeka s trakasto raskucanom bazom savijenom u krugoliku otvorenu ušicu, vrh šiljat; oštećena (korodirala). — Okvir: duž. 2,12 cm, vis. 2,86 cm; trn: duž. 2,47 cm, šir. baze 0,50 cm, pr. baze 0,70 cm; tež. 2,882 g
AMZ S-3958: gr. 148/dj, na kralježnici

A-2 — *Jednodijelna / pravokutni okvir / s valjkom* (8 kom.)

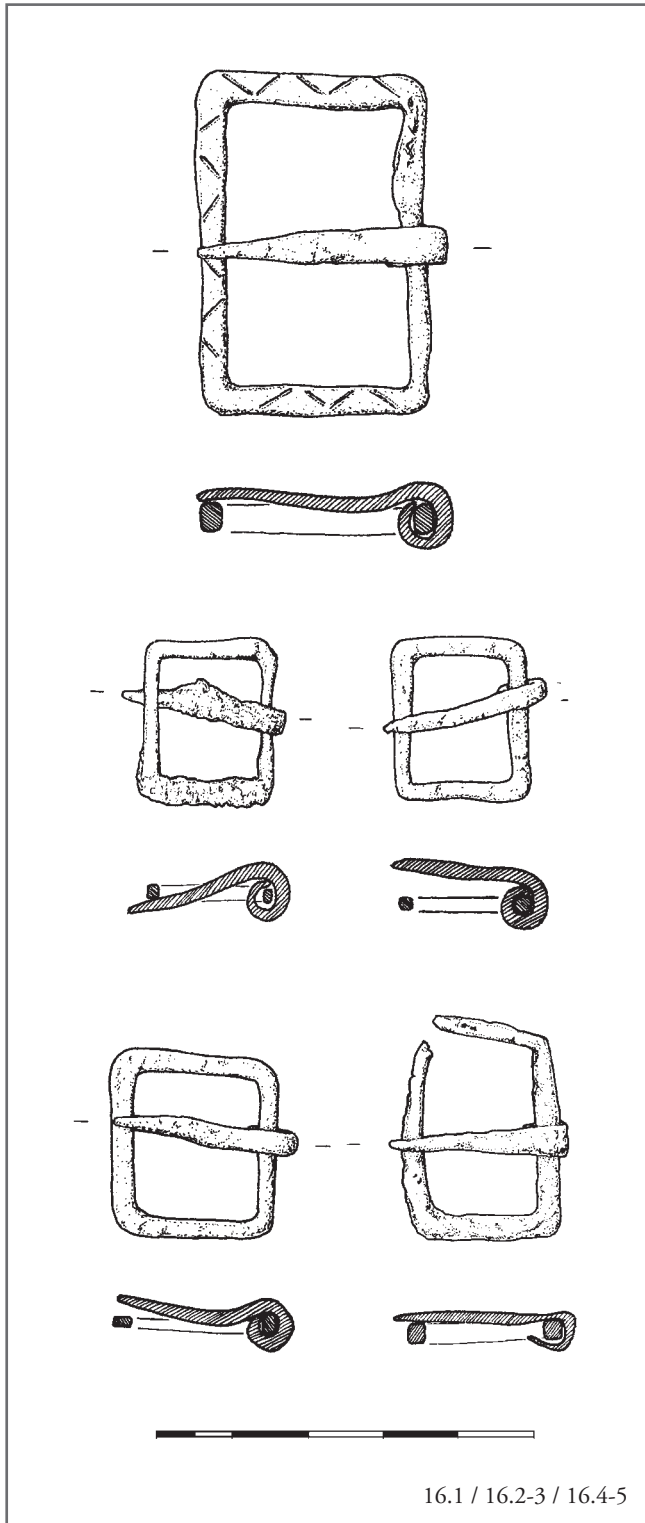
16.6 Jednodijelna predica s pravokutnim okvirom, valjkom i s pomičnim trnom, prečke okvira četvrtastog presjeka, gornja i donja prečka okvira ukrašena urezanim dvoredom isprekidanih izlomljenih crta (dvoredi cic-cak); trn trakastog presjeka, od baze prema vrhu sužen, prelazi preko okvira, baza trakasto raskucana i savijena u krugoliku otvorenu ušicu, vrh šiljat i povijen prema dolje; na gornjoj prečki okvira tragovi tkanine; oštećena (korodirala). — Okvir: duž. 3,45 cm, vis. 4,76 cm; valjak: duž. 3,55 cm, pr. 0,75 cm; trn: duž. 3,58 cm, šir. baze 0,60 cm, pr. baze 0,98 cm; tež. 15,599 g (s tragovima tkanine)
AMZ S-3959: gr. 40/m, na kralježnici u predjelu trbuha (kod lubanje gr. 36/ž)

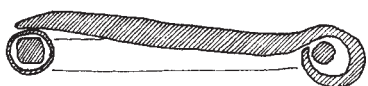
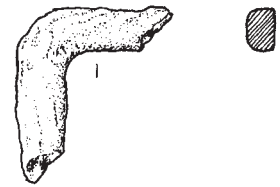
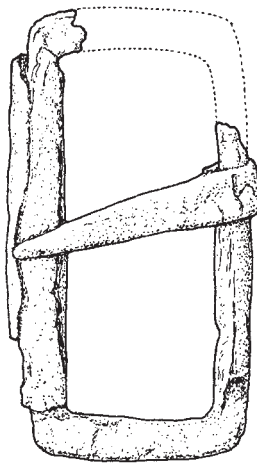
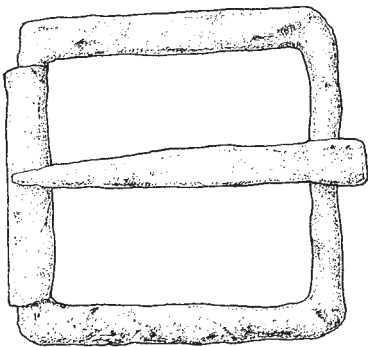
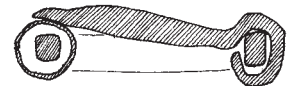
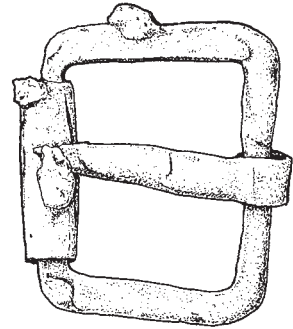
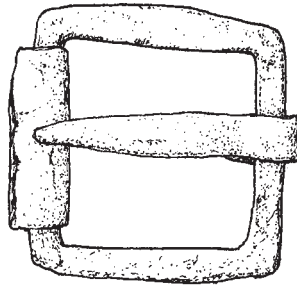
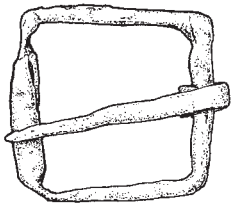
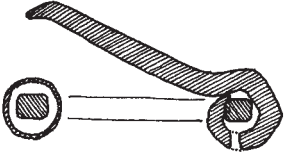
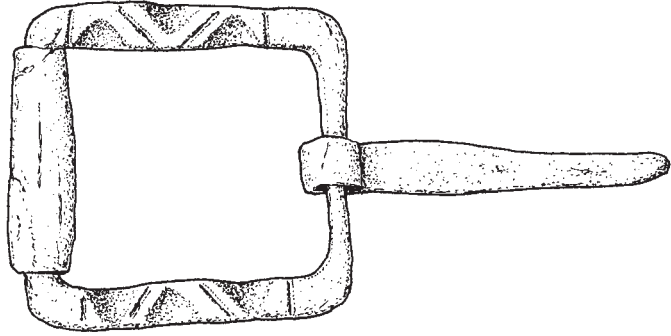
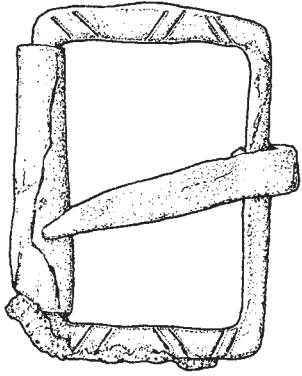
16.7 Jednodijelna predica s pravokutnim okvirom, valjkom i s pomičnim trnom, prečke okvira četvrtastog presjeka, gornja i donja prečka ukrašene nizom ukovanih nasuprotno postavljenih trokuta odijeljenih urezanim crtama; trn trakastog presjeka, od baze prema vrhu sužen, prelazi preko okvira, baza trakasto raskucana i savijena u krugoliku otvorenu ušicu, vrh šiljat i povijen prema dolje. — Okvir: duž. 4,37 cm; vis. 4,35 cm; valjak: duž. 3,06 cm, pr. 0,92 cm; trn: duž. 4,90 cm, šir. baze 0,64 cm, pr. baze 0,93 cm; tež. 27,174 g
AMZ S-3960: gr. 86/-, na zdjelici

16.8 Jednodijelna predica s pravokutnim okvirom, s valjkom i s pomičnim trnom, vanjska i unutarnja prečka polukružnog presjeka, gornja i donja prečka četvrtastog presjeka; trn trakastog presjeka od baze prema vrhu sužen i blago savijen prelazi preko okvira, baza trakasto raskucana i savijena u krugoliku otvorenu ušicu, vrh šiljat; oštećena (korodirala). — Okvir: duž. 2,64 cm, vis. 2,60 cm; valjak: duž. 1,94 cm, pr. 0,40 cm; trn: 3,10 cm, šir. baze: 0,35, pr. baze 0,90 cm; tež. 4,037 g
AMZ S-3961: kv. H/8, u zemlji ispod zdjelice gr. 40/m

16.9 Jednodijelna predica s pravokutnim okvirom, valjkom i s pomičnim trnom, prečke okvira četvrtastog presjeka; trn trakastog presjeka, od baze prema vrhu sužen, prelazi preko okvira, baza trakasto raskucana i savijena u krugoliku otvorenu ušicu, vrh šiljat. — Okvir: duž. 3,40 cm, vis. 3,55 cm; valjak: duž. 2,47 cm, pr. 0,83 cm; trn: duž. 3,55 cm; šir. baze 0,58 cm, pr. baze 1,08 cm; tež. 12,376 g
AMZ S-3962: gr. 69/m, u zdjelici

16.10 Jednodijelna predica s nepravilnim pravokutnim okvirom, s valjkom i s pomičnim trnom, prečke okvira četvrtastog presjeka; trn trakastog presjeka, od baze prema vrhu sužen, prelazi preko okvira, baza trakasto raskucana i savijena u krugoliku otvorenu ušicu, vrh šiljat. — Okvir: duž. 3,20/3,00 cm, vis. 4,00 cm; valjak: duž. 2,43 cm, pr. 0,84 cm; trn: duž. 3,35 cm, šir. baze 0,68 cm, pr. baze 0,94 cm; tež. 13,187 g (s tragovima kože)
AMZ S-3963: kv. K/8

16.6-7 / 16.8-10 / 16.11-13

- 16.11 Jednodijelna predica s pravokutnim okvirom, s valjkom i s pomičnim trnom, vanjska i unutarnja prečka polukružnog presjeka, gornja i donja prečka četvrtastog presjeka; trn trakastog presjeka od baze prema vrhu sužen i blago savijen prelazi preko okvira, baza trakasto raskucana i savijena u krugoliku otvorenu ušicu, vrh šiljat; oštećena (korodirala). — Okvir: duž. 4,36 cm, vis. 4,52 cm; valjak: duž. 3,16 cm, pr. 0,70 cm; trn: duž. 4,84 cm, šir. baze 0,67 cm, pr. baze 0,89 cm; tež. 16,297 g

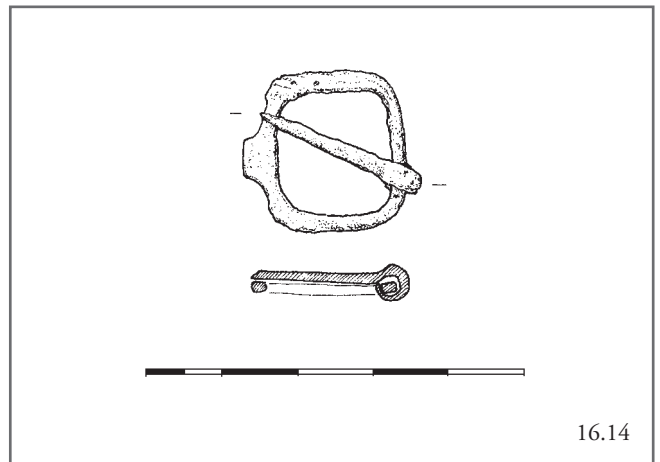
AMZ S-3964: gr. 87/m, u zdjelici

- 16.12 Jednodijelna predica s pravokutnim okvirom, s valjkom i s pomičnim trnom, vanjska i unutarnja prečka polukružnog presjeka, gornja i donja prečka četvrtastog presjeka; trn trakastog presjeka od baze prema vrhu sužen i blago savijen prelazi preko okvira, baza trakasto raskucana i savijena u krugoliku otvorenu ušicu, vrh šiljat; oštećena, nepotpuna (korodirala; gornja prečka odlomljena). — Okvir: duž. 3,40 cm, vis. 5,90 cm; valjak: duž. 4,7 cm, pr. 0,88 cm; trn: duž. 3,64 cm, šir. baze 0,66 cm, pr. baze 1,00 cm; tež. 17,598 g
AMZ S-3965: kv. G/8, u iskopu zemlje sjeverno od gr. 3B/m

- 16.13 Ulomak jednodijelne predice s pravokutnim okvirom četvrtastog presjeka; oštećena, nepotpuna (korodirala; veći dio okvira i trn nedostaju). — Vel. ulomka: 2,31/2,1 cm; vel. presjeka: 0,70/0,52 cm; tež. 2,772 g
AMZ S-3966: kv. G/8, u iskopu zemlje uz gr. 3B/m

A-3 — *Jednodijelna / kitnjasti pravokutni okvir*

- 16.14 Jednodijelna predica s pravokutnim kitnjastim okvirom trakastog presjeka i s pomičnim trnom, vanjska prečka okvira koso podrezanih kutova i s izbočenim pravokutnim nosačem trna, trn trakastog presjeka s trakasto raskucanom bazom savijenom u krugoliku otvorenu ušicu, vrh šiljat;

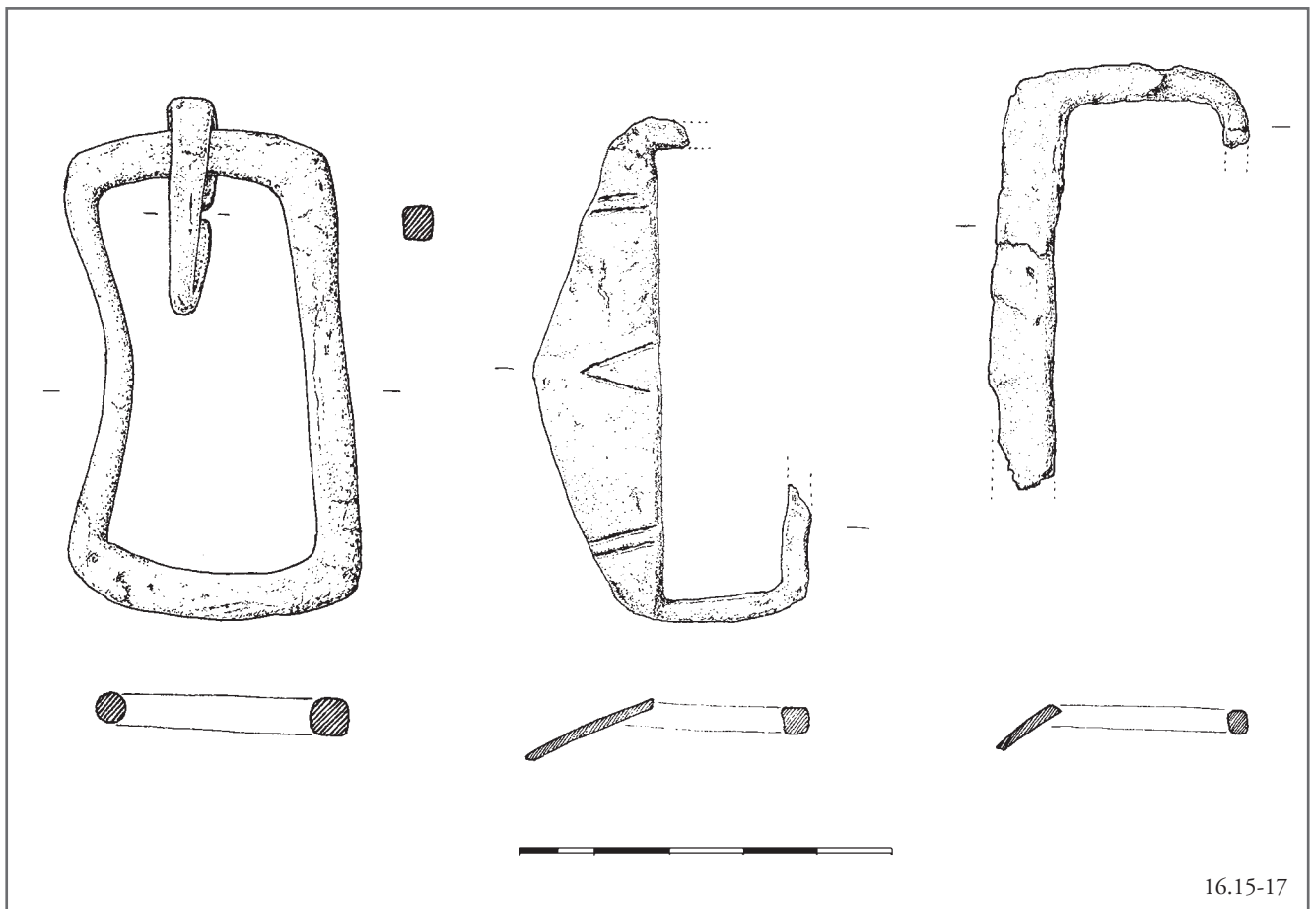
16.14

oštećena (korodirala). — Okvir: duž. 2,22 cm, vis. 2,16 cm; trn: duž. 2,35 cm, šir. baze 0,33 cm, pr. baze 0,48 cm; tež. 1,409 g

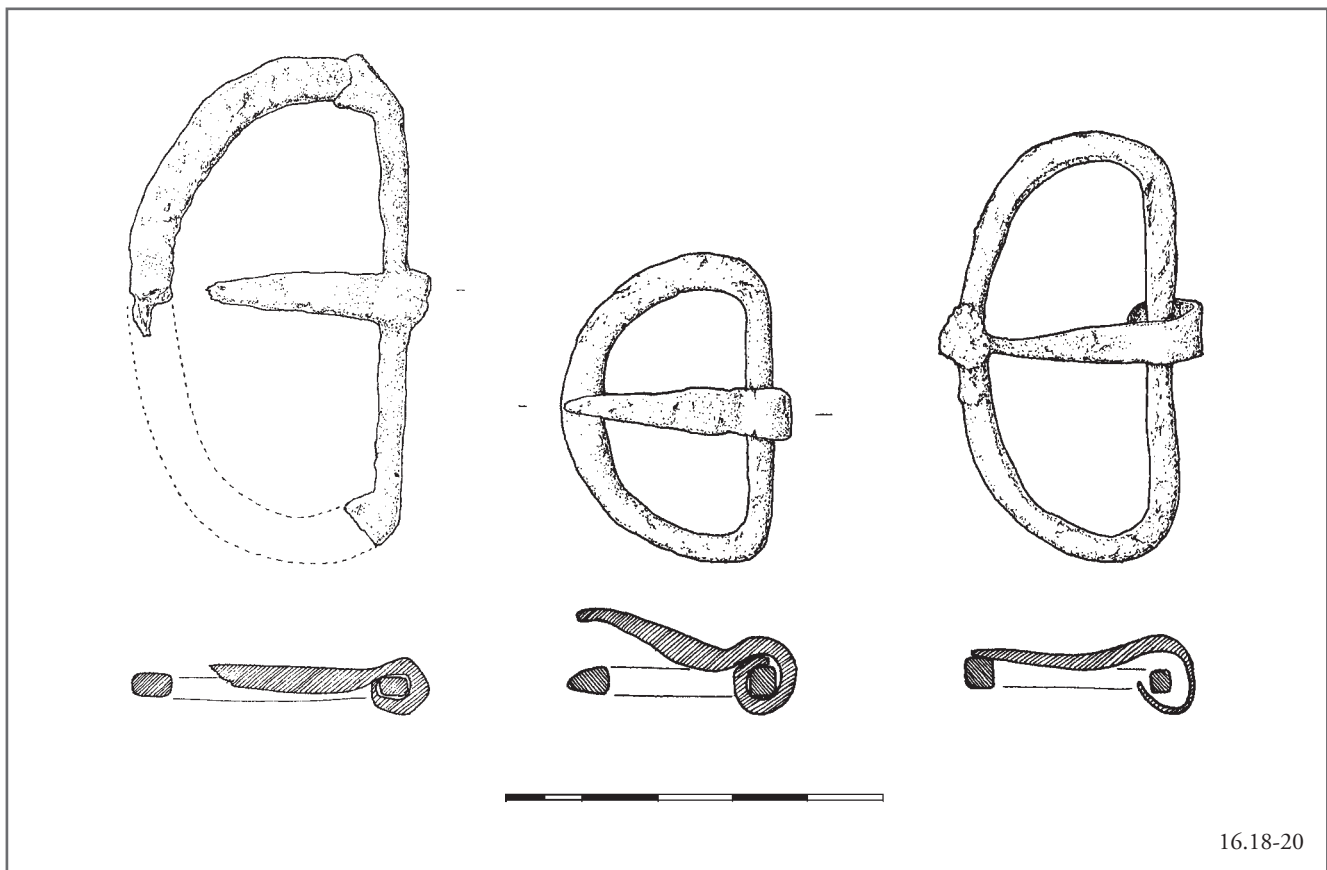
AMZ S-3967: gr. 151/m, uz loše sačuvan skelet

A-4 — *Jednodijelna / quasi pravokutni okvir* (3 kom.)

- 16.15 Jednodijelna predica s quasi pravokutnim okvirom, ravnom vanjskom prečkom, konkavnom unutarnjom prečkom i s pomičnim trnom, rubovi okvira zaobljeni, gornja, donja i vanjska prečka okvira četvrtastog presjeka, unutranja prečka okruglog presjeka; trn trakastog presjeka s trakasto raskucanom bazom savijenom u krugoliku otvorenu ušicu; oštećena (korodirala, unutarnja prečka uvijena, trn nepotpun, savijen prema unutra i zatečen na donjoj prečki okvira); oštećena (korodirala; trn savijen). — Okvir: duž. 4,00/3,5 cm, vis. 6,5 cm; trn: duž. 2,85 cm (savijen), šir. baze 0,59 cm, pr. baze 1,56 cm; tež. 21,922 g
AMZ S-3968: kv. J/10-11, u zemlji ist. od nogu gr. 19/ž

16.15-17

16.18-20

16.16 Ulomak jednodijelne quasi pravokutne predice s koso položenom trokutastom vanjskom prečkom trakastog presjeka i unutarnjom prečkom četvrtastog presjeka; ukras: na vanjskoj prečki urezani trouktnasti ukras u sredini i dvored uzdužnih linija na krajevima; tragovi pokositrenja; oštećena (korodirala; nepotpuna, trn i dio okvira nedostaju). — Okvir: 3,70 cm, vis. 6,83 cm; vanj. prečka: 1,87/0,34 cm; straž. prečka 0,40/0,40 cm; trn: —; tež. 9,644 gr
AMZ S-3969: kv. I/10-11, s vanj. strane l. butnu kost gr. 69/m, pored cigle

16.17 Ulomak jednodijelne predice s quasi pravokutnim okvirom, s koso položenom zaobljenom vanjskom prečkom trakastog presjeka, gornja i stražnja prečka četvrtastog presjeka; oštećena (korodirala; nepotpuna: trn i veći dio okvira nedostaju). — Okvir: duž. 3,60 cm, vis. ca 8,2 cm; vanj. prečka: vel. 1,2/0,30 cm; trn: —; tež. 6,724 g (ulomak)
AMZ S-3970: gr. 76/ž

B — Jednodijelna / D-okvir (3 kom)

16.18 Ulomak jednodijelne predice s D-okvirom i pomičnim trnom, okvir četvrtastog presjeka; trn trakastog presjeka, od baze prema vrhu sužen, baza trakasto raskucana i savijena u krugoliku otvorenu ušicu, vrh šiljat i povijen prema dolje; oštećena (korodirala; nepotpuna: dio okvira i trna nedostaju). — Okvir: duž. 3,50 cm, vis. 6,47 cm; trn: duž. 3,00 cm (nepotpun), šir. baze 0,68 cm, pr. baze 0,74 cm; tež. 7,578 g
AMZ S-3971: gr. 65/m

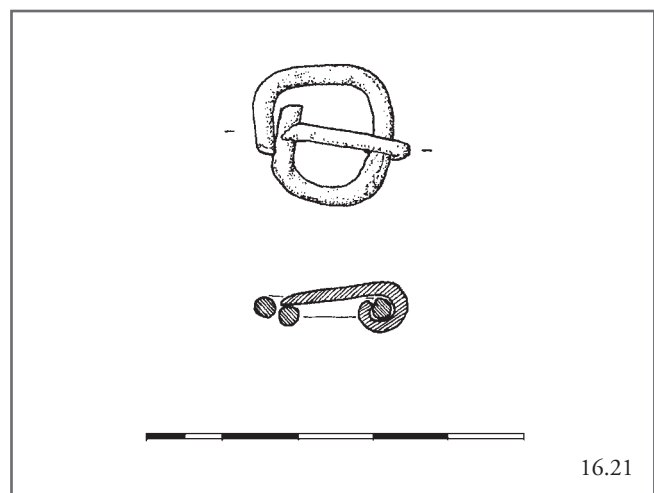
16.19 Jednodijelna predica s D-okvirom i pomičnim trnom, okvir četvrtastog presjeka, na vanjskoj prečki ležište trna raskucano i stanjeno; trn trakastog presjeka, od baze prema vrhu sužen, prelazi prek okvira, baza trakasto raskucana i savijena u krugoliku otvorenu ušicu, vrh šiljat i povijen prema dolje; oštećena (korodirala). — Okvir: duž. 2,9 cm,

vis. 4,13 cm; trn: duž. 3,20 cm, šir. baze 0,66 cm, pr. baze 1,07 cm; tež. 8,034 g
AMZ S-3972: gr. 50/dj, kod uklanjanja skeleta

16.20 Jednodijelna predica s D-okvirom i pomičnim trnom, okvir četvrtastog presjeka; trn trakastog presjeka, od baze prema vrhu sužen, prelazi preko okvira, baza trakasto raskucana i savijena u krugoliku otvorenu ušicu, vrh šiljat; oštećena (korodirala). — Okvir: duž. 2,96 cm, vis. 5,64 cm; trn: duž. 3,47 cm, šir. baze 0,54 cm, pr. baze 0,95 cm; tež. 11,172 g
AMZ S-3973: kv. F/8, u iskopu zemlje iznad gr. 66/dj

C — Jednodijelna / ovalni okvir

16.21 Jednodijelna otvorena predica s ovalnim okvirom i pomičnim trnom, okvir okruglog presjeka, rastavljenih i koso podrezanih krajeva; trn okruglog presjeka prelazi preko okvira, baza savijena u krugoliku otvorenu ušicu, vrh šiljat; oštećena (korodirala, izobličena; trn prelomljen).

16.21

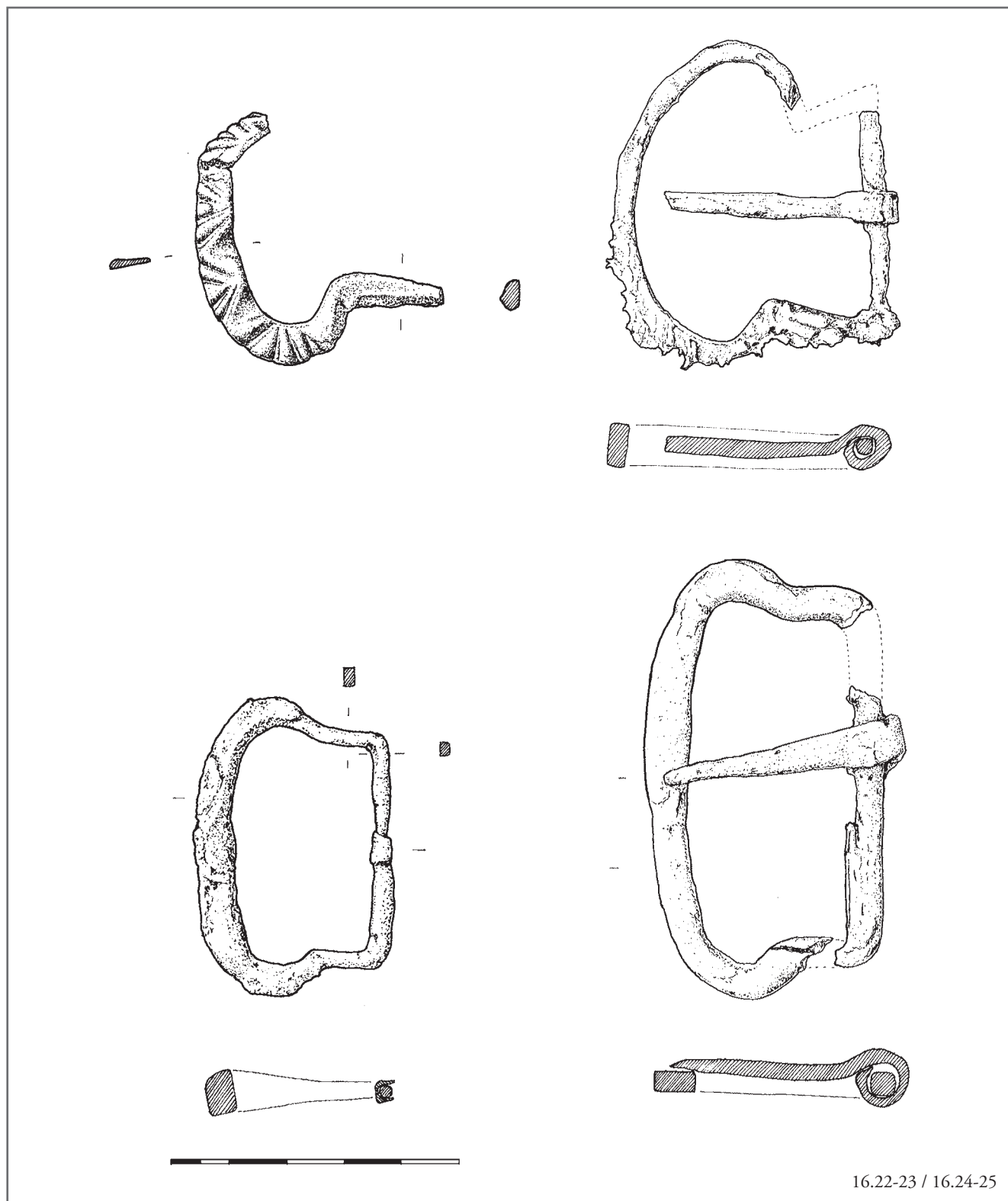
— Okvir: duž. 1,95 cm, vis. 1,95 cm (ca. 2,40 cm), pr. 0,30 cm; trn: duž. 1,30 cm; šir. baze 0,23 cm, pr. baze 0,74 cm; tež. 2,392 g
AMZ S-3974: gr. 6/ž-dj, kraj d. ramena

D — Jednodijelna / gljivičasti okvir (9 kom.)

16.22 Ulomak jednodijelne asimetrične predice s gljivičastim okvirom četvrtastog presjeka, vanjska prečka trakasto raskucana i ukrašena nizovima nasuprotno postavljenih trokuta, vanjski trokuti dvostruki urezani, unutrašnji trokuti jednostruki ukovani; oštećena, nepotpuna (okvir iskrivljen,

unutarnja i gornja prečka okvira odlomljene, trn nedostaje). — Vel. ulomka: duž. 4,56 cm, vis. 5,55 (3,32+2,23);⁷⁰ vanj. prečka: šir. 0,75 cm, deb. 0,28 cm; trn: — ; tež. 6,244 g
AMZ S-3975: kv. F/8, u iskopu zemlje sjev. uz lubanju gr. 1B/m

16.23 Jednodijelna asimetrična predica s gljivičastim okvirom, vanjska prečka četvrtastog presjeka, unutarnja prečka okruglog presjeka; baza trna trakasto raskucana; na okviru otisci tkanine; oštećena (korodirala; izobličene, nepotpuna: dio okvira i trna nedostaju). — Okvir: duž. 4,80 cm, vis.

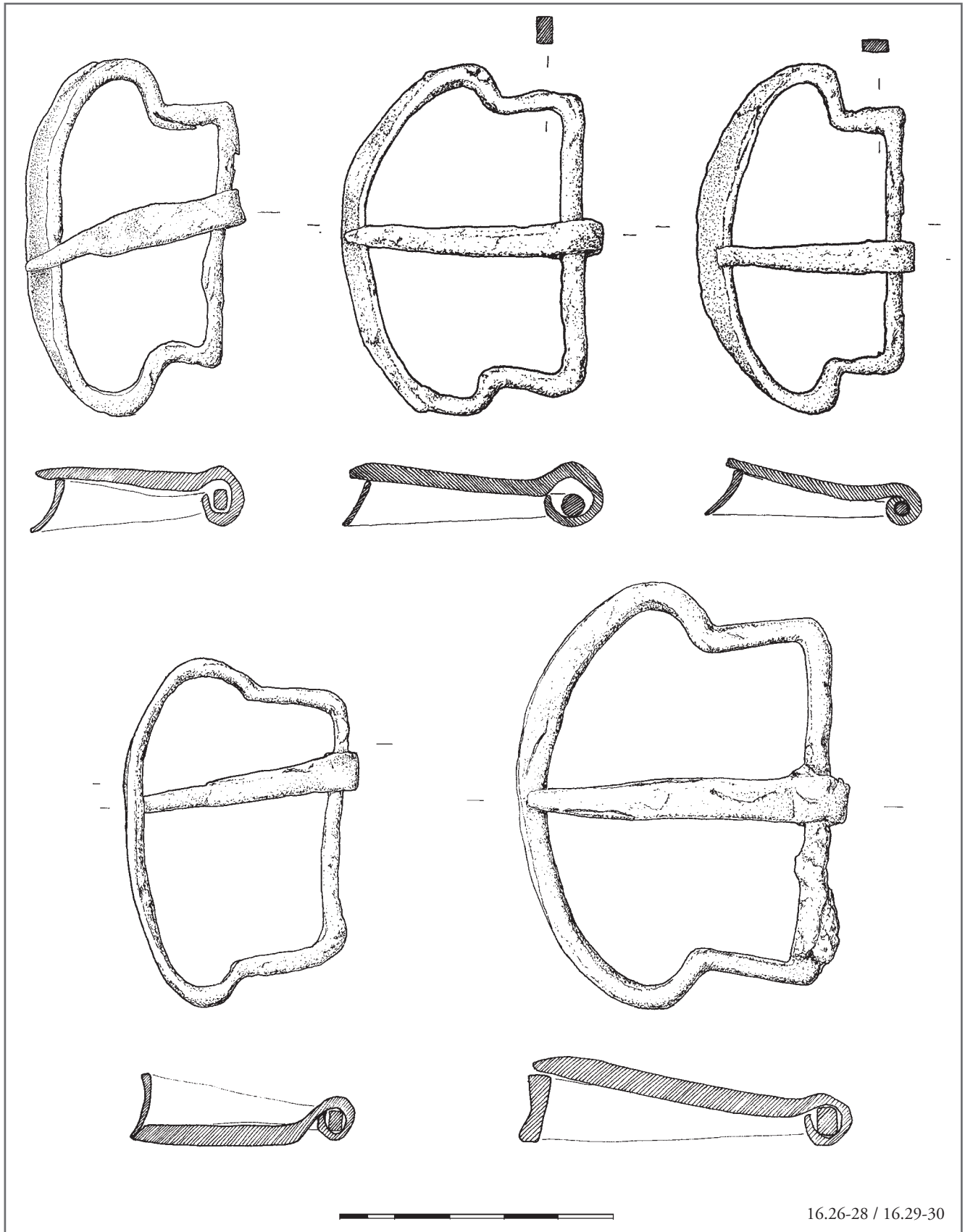
16.22-23 / 16.24-25

5,46 cm; trn: duž. — , šir. baze 0,54 cm, pr. baze 0,83 cm;
 tež. 13,263 g (otisci tkanine)
 AMZ S-3976: gr. 150/m, na kralježnici

trakasto raskucana; oštećena (korodirala, okvir dopunjen,
 trn nedostaje). — Okvir: duž. 3,64 cm, vis. 5,16 cm; vanj.
 prečka: vel. 0,93/0,62 cm; unutar. prečka: vis. 4,10 cm; trn:
 — ; tež. 13,241 g

16.24 Jednodijelna asimetrična predica s gljivičastim okvirom,
 vanjska prečka četvrtastog presjeka s unutarne gornje strane
 zaobljena, unutarnja prečka okruglog presjeka; baza trna

16.25 Ulomci jednodijelne asimetrične predice s gljivičastim

16.26-28 / 16.29-30

okvirom četvrtastog presjeka; trn trakastog presjeka, od baze prema vrhu sužen, prelazi preko okvira, baza trakasto raskucana i savijena u krugoliku otvorenu ušicu, vrh šiljat; oštećena (korodirala; prelomljena u dva dijela; nepotpuna: dio donje i unutarnje prečke nedostaju). — Duž. 4,10 cm, vis. 7,60 cm; vanj. prečka: deb. 0,94/0,65 cm; unutar. prečka: vis. 6,30 cm, deb. 0,75 cm; trn: duž. 4,28 cm; šir. baze 0,80 cm, pr. baze 1,14 cm; tež. 27,249 g (18,735+8,514)

AMZ S-3978: gr. 115/m, iznad zdjelice

- 16.26 Jednodijelna asimetrična predica s gljivičastim okvirom, koso položena konkavna vanjska prečka trakastog presjeka u sredini proširena, unutarnja prečka okruglog presjeka; trn trakastog presjeka, od baze prema vrhu sužen, prelazi preko okvira, baza trakasto raskucana i savijena u krugoliku otvorenu ušicu, vrh šiljat; oštećena (korodirala). — Okvir: duž. 4,06 cm, vis. 6,39 cm; vanj. prečka: vel. 1,05/0,30 cm; unutar. prečka: vis. 4,90 cm; trn: duž. 4,03 cm, šir. baze 0,66 cm, pr. baze 0,99 cm; tež. 12,412 g
AMZ S-3979: gr. 22/-, s l. strane rebara

- 16.27 Jednodijelna asimetrična predica s gljivičastim okvirom, koso položena konkavna vanjska prečka trakastog presjeka u sredini proširena, unutarnja prečka okruglog presjeka; trn trakastog presjeka, od baze prema vrhu sužen, prelazi preko okvira, baza trakasto raskucana i savijena u krugoliku otvorenu ušicu, vrh šiljat; oštećena (korodirala). — Okvir: duž. 4,48 cm, vis. 6,46 cm; vanj. prečka: vel. 0,88/0,27 cm; unutar. prečka: vis. 5,60 cm; trn: duž. 4,76 cm, šir. baze 0,63 cm, pr. baze 1,11 cm; tež. 16,949 g
AMZ S-3980: gr. 83/dj, uz zdjelicu

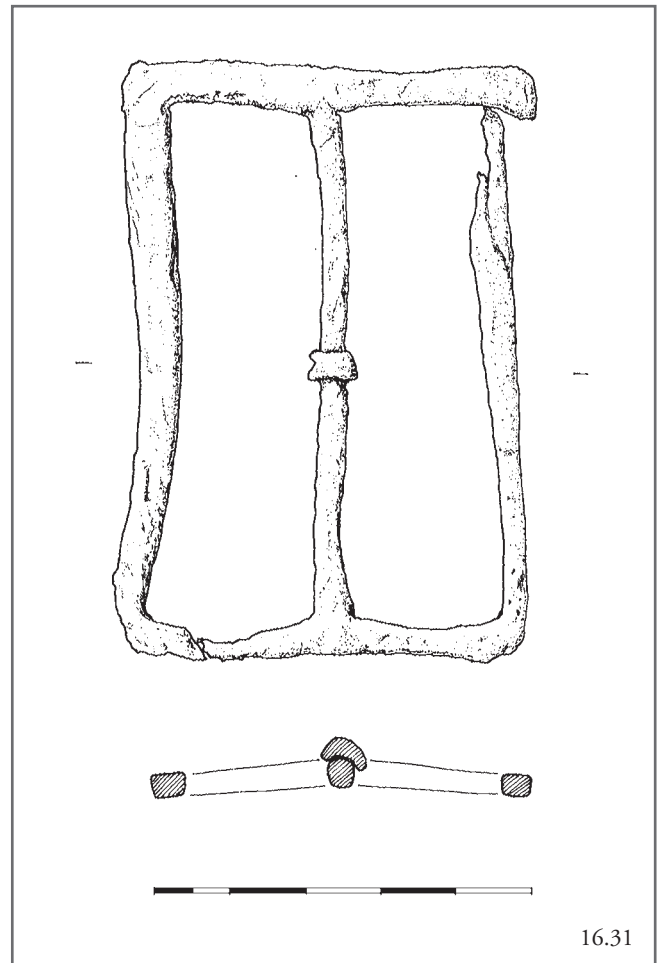
- 16.28 Jednodijelna asimetrična predica s gljivičastim okvirom, koso položena konkavna vanjska prečka trakastog presjeka u sredini proširena, unutarnja prečka okruglog presjeka; trn trakastog presjeka, od baze prema vrhu sužen, prelazi preko okvira, baza trakasto raskucana i savijena u krugoliku otvorenu ušicu, vrh šiljat; oštećena (korodirala). — Okvir: duž. 3,80 cm, vis. 6,44 cm; vanj. prečka: vel. 0,98/0,14 cm; unutar. prečka: vis. 4,90 cm; trn: duž. 3,76 cm, šir. baze 0,64 cm, pr. baze 0,83 cm; tež. 11,458 g
AMZ S-3981: gr. 160/ž, iznad lakta l. ruke

- 16.29 Jednodijelna asimetrična predica s gljivičastim okvirom, koso položena konkavna vanjska prečka trakastog presjeka u sredini proširena, unutarnja prečka četvrtastog presjeka zaobljenih rubova; trn trakastog presjeka, od baze prema vrhu sužen, prelazi preko okvira, baza trakasto raskucana i savijena u krugoliku otvorenu ušicu, vrh šiljat; oštećena (korodirala). — Okvir: duž. 3,94 cm, vis. 6,28 cm; vanj. prečka: vel. 1,38/0,24 cm; unutar. prečka: vis. 5,00 cm; trn: duž. 4,29 cm, šir. baze 0,68 cm, pr. baze 0,90 cm; tež. 14,911 gr
AMZ S-3982: kv. J/11, kod zaravnavanja profila *sonde 2* (rel. dub. 120 cm)

- 16.30 Jednodijelna asimetrična predica gljivičastim okvirom, koso položena konkavna užljebljena vanjska prečka trakastog presjeka u sredini proširena, unutarnja prečka okruglog presjeka zaobljenih rubova; trn trakastog presjeka, od baze prema vrhu sužen, prelazi preko okvira, baza trakasto raskucana i savijena u krugoliku otvorenu ušicu, vrh šiljat; oštećena (korodirala). — Okvir: duž. 5,79 cm, vis. 7,85 cm; vanj. prečka: vel. 1,34/ 0,72 cm; unutar. prečka: vis. 6,88 cm; trn: duž. 5,90 cm, šir. baze 1,04 cm, pr. baze 1,08 cm; tež. 46,464 g
AMZ S-3983: gr. 91/m, u zdjelici

E — Dvodijelna / pravokutni okvir

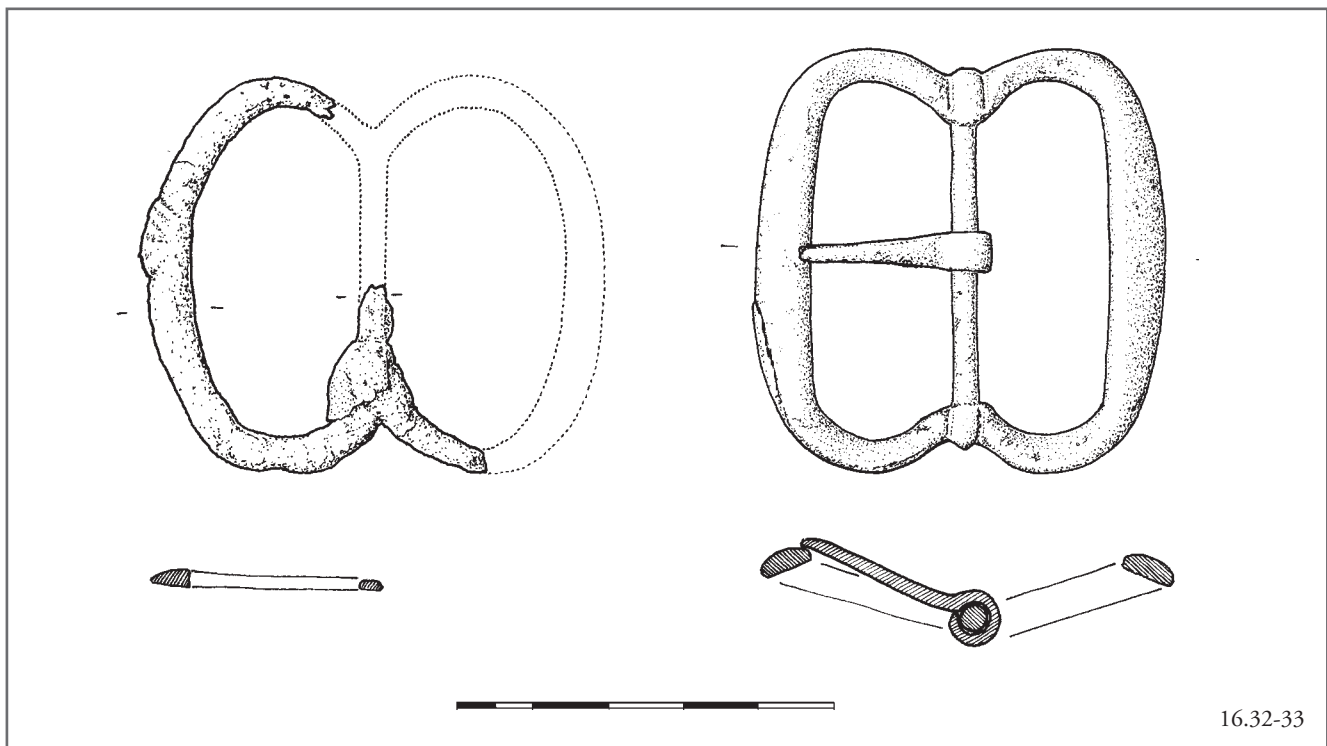
- 16.31 Dvodijelna pravokutna predica, vanjska i unutarnja prečka okvira četvrtastog presjeka; trn trakastog presjeka, od baze prema vrhu sužen, prelazi preko okvira, baza trakasto raskucana i savijena u krugoliku otvorenu ušicu, vrh šiljat; oštećena (korodirala; izobličena). — Okvir: duž. 5,51 cm, vis. 8,04 cm; trn: duž. 4,13 cm; šir. baze 0,40 cm, pr. baze —; tež. 19,436 g
AMZ S-3984: gr. 110/ž, u zdjelici

16.31

F — Dvodijelna / ovalni okvir = naočalasta predica (2 kom.)

- 16.32 Dvodijelna ovalna predica (naočalasta predica) ravnog okvira i s pločicom okova, prečke trakastog presjeka nejednake širine, na vanjskoj prečki ostaci asimetrično postavljene usne s usjekom za trn; oštećena (korodirala; nepotpuna: gornji dio prednje prečke, veći dio unutarnje prečke, trn i veći dio pločice okova nedostaju). — Okvir: duž. ulomka 4,82 cm; vis. 5,28 cm; vanjska prečka: šir. 0,615/0,47 cm; trn: duž. —; tež. 7,334 g
AMZ S-3985: kv. E/8-9, u zemlji ispod glave gr. 53/ž
- 16.33 Dvodijelna ovalna predica (naočalasta predica) kutno-prelomljenog okvira s pomičnim trnom na okrugloj središnjoj prečki, gornja i donja prečka okvira okruglog presjeka, vanjska i unutarnja prečka raskucane i polukružnog presjeka; trn trakastog presjeka, od baze prema vrhu sužen, baza trakasto raskucana i savijena u krugoliku otvorenu ušicu, vrh šiljat; oštećena (korodirala). — Okvir: duž. 5,40 cm, vis. 5,67 cm (remeni: šir. 3,84 cm); trn: duž. 2,73 cm, šir. baze 0,55 cm, pr. baze 0,77 cm; tež. 28,443 g
AMZ S-3986: gr. 126/ž, u zdjelici kraj prstena

16.32-33

G — Dvodijelna / asimetrični okvir (3 kom.)

- 16.34 Dvodijelna pređica s asimetričnim okvirom četvrtastog presjeka, vanjska niža polovina okvira trapezoidnog oblika s valjkom na dužoj prednjoj prečki, unutarnja viša polovina ovalna; trn trakastog presjeka, od baze prema vrhu sužen, prelazi preko okvira, baza trakasto raskucana i savijena u krugoliku otvorenu ušicu, vrh šiljat; oštećena (korodirala). — Okvir: duž. 6,47 cm, vis. 8,27 cm; vanj. prečka: vis. 5,64 cm; unutar. prečka: vis. 8,27 cm; trn: duž. 3,98 cm, šir. baze 0,85 cm, pr. baze 1,15 cm; tež. 51,168 g
AMZ S-3987: gr. 7/m, u zemlji uz zdjelicu skeleta
- 16.35 Ulomak dvodijelne asimetrične pređice četvrtastog presjeka sa središnjom prečkom isturenih krajeva i ostacima urezane pločice okova; vanjska polovina okvira ovalnog oblika, unutarnja polovina trapezoidna; trn trakastog presjeka, od baze prema vrhu sužen, baza trakasto raskucana i savijena u krugoliku otvorenu ušicu, vrh šiljat; oštećena (korodirala; nepotpuna: nedostaje donji dio okvira i veći dio okova) — Okvir: duž. 4,61 cm, vis. 5,40 cm; vanj. prečka: deb. 0,67/0,45 cm; sred. prečka deb. 0,77/0,30 cm; unutar. prečka: deb. 0,38/0,36 cm; trn: duž. 2,79 cm, šir. baze 0,67 cm, pr. baze 1,00 cm; tež. 10,221 g (s ostacima okova)
AMZ S-3988: gr. 54/ž, ispod zdjelice
- 16.36# Dvodijelna asimetrična pređica sa središnjom prečkom; vanjska polovina okvira ovalnog oblika (?), unutarnja polovina pravokutnog oblika; trn prema vrhu sužen; oštećena (korodirala; nepotpuna: dio vanjske polovice odlomljen).
PPN 477: kv. H/9, u zemlji kod gr. 40/m

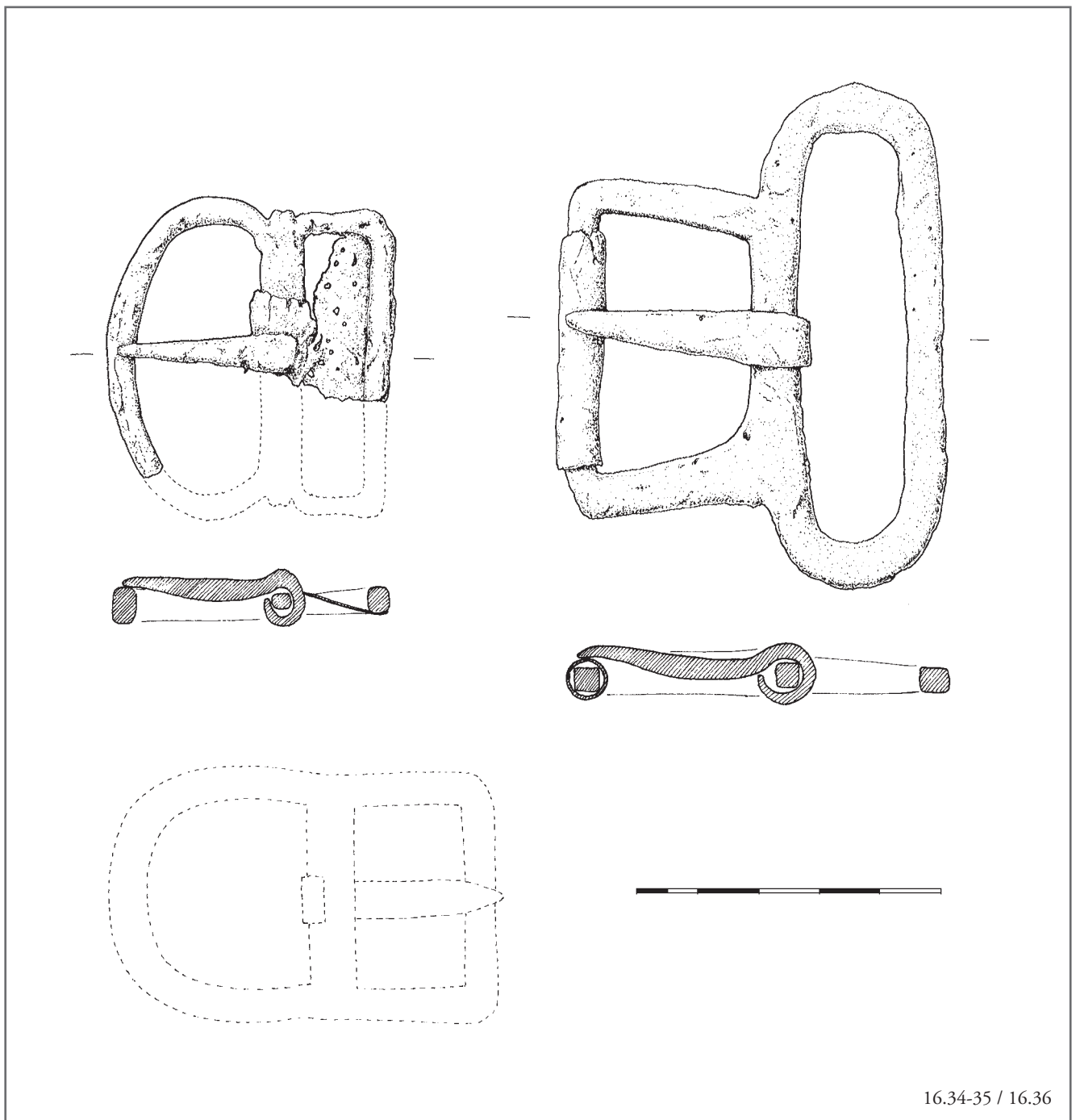
Nakon čavala, pređicama pripada mjesto najbrojnije pojedinačne skupine grobnih nalaza. Gotovo sve pređice, a njih je na Opatovini evidentirano malo manje od četrdeset komada, izrađene su od željeza i samo je rijetko koja izrađena od bronce [17.1].⁷¹ Uglavnom su to jednopetljuste zatvorene pređice s ravnim okvirom te znatno rjeđe dvopetljuste pređice s ravnim [16.31-32,34-35] ili kutno prelomljenim okvirom [16.33]. Jedne i druge su različitih tipoloških značajki, oblika i veličine i obično su neukrašene. Iako su sve pređice

više ili manje nagrizene korozijom, dosta ih je sačuvano u cijelosti ili uglavnom u cijelosti, tako da sadrže i okvir i trn i limeni valjak, ako je postojao i bio pričvršćen na vanjskoj prečki okvira. Pređice su, ako nisu slučajni nalazi iz poremećenih ili uništenih grobova, zatečene ponajviše u muškim, a nešto rjeđe u ženskim i dječjim grobovima,

Među jednopetljustim zatvorenim pređicama prevladavaju različiti tipovi i inačice pređica s četvrtastim okvirom [16.1-17], nešto su manje brojne asimetrične pređice s gljivičastim okvirom [16.22-30], a najmalobrojnije su pređice s D-okvirom [16.18.-20]. Jedina ovalna pređica ujedno je i jedini primjerak otvorene pređice otkriven tijekom arheoloških iskopavanja na Opatovini [16.21]. Među manje brojnim dvopetljustim pređicama znatno je veća raznolikost tipova pa se osim pređica sa simetričnim ovalnim i simetričnim četvrtastim okvirom [16.31-33] pojavljuju i pređice s asimetričnim trapezoidno-ovalnim [16.34] i ovalno-trapezoidnim okvirom [16.35]. Ostaci ili tragovi željeznog okova uočeni su jedino na dvjema dvopetljustim pređicama [16.32,35], dok je valjak, tj. cjevčica od tanke, valjkasto oblikovane limene trake na vanjskoj prečki okvira — omogućavala lakše i čvršće stezanje remena, ali je smatrana i modnim dodatkom — zastupljena gotovo isključivo na jednopetljustim četvrtastim pređicama [16.6-7, 9-10, 12] i samo izuzetno na jednoj velikoj masivnoj asimetričnoj dvopetljustoj pređici trapezoidno-ovalnog oblika [16.34].

Ukrašavanje okvira urezivanjem (češće) ili žljebljivanjem (rjeđe) javlja se ponajviše na okvirima četvrtastih pređica podjednako na onima s valjkom [16.6-7] kao i na onima bez valjka [16.1,16] ali i na jednoj djelomično sačuvanoj asimetričnoj pređici gljivičastog okvira [16.22]. Izbor ukrasnih motiva uobičajen je i poznat: dvored urezanih isprekidanih izlomljenih crta na prednjoj, gornjoj i donjoj prečki okvira (dvoredi cic-cak) [16.6], urezani trokut u sredini i dvored usporedno urezanih crta na krajevima prednje zakošene prečke okvira [16.16] te kombinacija nasuprotno užlijebljenih trokuta i isprekidanih koso urezanih crta na gornjoj i donjoj [16.7], odnosno prednjoj prečki okvira pređice [16.22].

Jednopetljuste pređice okruglog, ovalnog i D-okvira prevladavaju tijekom XIII. stoljeća i u XIV. stoljeću⁷² ali su u upotrebi bile i kasnije

16.34-35 / 16.36

no tada, međutim i znatno rijeđe. Među nalazima s Opatovine, najstariji oblik kasnosrednjovjekovne predice, jednopetljasta okrugla predivica nije zastupljena niti jednim jedinim primjerkom a predivice ovalnog i D-okvira malobrojne su i zasigurno su iz kasnijeg vremena: jedina predivica otvorenog, ovalnog i vrlo niskog okvira zatečena je u zemlji pored skeleta iz prve trećina XVI. stoljeća [16.21] dok su jednopetljaste predivice s D-okvirom zatečene — iako im je oblik nastao u prvoj polovini XIV. stoljeća — jedna kao slučajni nalaz u sloju ranijeg XV. stoljeća [16.20], a dvije kao grobni nalazi u jednom muškom i jednom dječjem grobu iz druge, odnosno posljednje trećine XV. stoljeća [16.18-19]. Prve dvije tipični su predstavnici D-predivica srednje visokih i visokih okvira (5,64-6,47 cm),⁷³ a samo jedna, ona zatečena u dječjem grobu, niža je od prethodnih dviju i pripada D-predivicama niskog okvira (vis. 3-4,5 cm).⁷⁴

Za razliku od prethodnih, jednopetljaste predivice jednostavnog četvrtastog okvira kudikamo su brojnije ali unatoč tomu moguće ih

je razvrstati u samo dvije temeljne skupine: prvoj skupini pripadaju manje brojne i relativno-kronološki starije predivice bez valjka [16.1-5], a drugoj nešto brojnijoj i relativno-kronološki mlađoj predivice s valjkom na vanjskoj prečki okvira [16.6-12]. Među predivicama bez valjka prevladavaju primjerci vrlo niskog okvira [16.2-5], a među onima s valjkom veće su razlike jer se nailazi na primjerke srednje visokog [16.6,12], niskog [16.7,9-11] i vrlo niskog okvira [16.8].⁷⁵ Obje skupine četvrtastih predivica zatečene su u grobovima iz XV. i prve polovine XVI. stoljeća i samo je jedan primjerak četvrtaste predivice s valjkom raniji od ostalih jer je zatečen u grobu ukopanom potkraj posljednje trećine XIV. stoljeća ili na prijelazu iz XIV. u XV. stoljeće [16.11].⁷⁶

Među inačicama pravokutnih predivice ističe se vrlo niska kitnjasta pravokutna predivica s vanjskom prečkom koso podrezanim rubova i izbočenim pravokutnim nosačem trna koja pripada ukopu iz prve polovice XIV. stoljeća [16.14], a zatim tri inačice visokih i vrlo visokih

quasi četvrtastih predica: masivna, srednje visoka predica s konkavnom unutarnjom prečkom kakvu obično imaju predice bubrežastog oblika [16.15],⁷⁷ nepotpuna, srednje visoka predica koso položene i trokutasto oblikovane vanjske prečke trakastog presjeka [16.16] te vrlo visoka, također nepotpuna predica koso položene i zaobljene prednje prečke trakastog presjeka [16.17].⁷⁸ Masivniji primjerak ovih quasi četvrtastih predica slučajni je nalaz zatečen u zemlji među ukopima iz prve polovine XVI. stoljeća [16.15], a preostale dvije predice potječu iz grobova druge polovine ili treće trećine XV. stoljeća [16.16-17].

Jednopenjljaste asimetrične predice gljivičastog okvira [16.22-30] — zasigurno vrlo popularane sredinom XV. stoljeća⁷⁹ — vrlo su čest grobni nalaz i nakon predica četvrtastoga okvira na Opatovini su najbrojnije. Većinom su to, s malobrojnim iznimkama, primjerci srednje visokog i visokog okvira, malokad niže su od 6 cm (2 kom.) i s visinom su koja se kreće u rasponu od 5,16 do 7,85 cm te u prosjeku iznosi oko 6,32 cm. Na Opatovini predice gljivičastog oblika pojavljuju se već od druge trećine XIV. stoljeća [16.23,25] ali ih, ako ne potječu iz poremećenih slojeva [16.22,24], najviše ima u grobovima iz druge i posljednje trećine XV. stoljeća [16.26-28,30]: na starijim predicama vanjska prečka gljivičastog okvira ima četvrtasti presjek [16.23-25], a na mlađim i obično višim predicama vanjska prečka okvira je koso položena i konkavno udubljena [16.26-30]. Jedina trakasto oblikovana vanjska prečka nepotpuno sačuvane predice ukrašene žljebljenjem i urezivanjem nije zatečena u grobu a potječe iz sloja prve polovine XVI. stoljeća [16.22]. Jednopenjljaste asimetrične predice gljivičastog okvira posebno su česte na kasnosrednjovjekovnim grobljima u Dalmaciji, gdje se nerijetko nailazi na primjerke opremljene ne s jednim već s dva ili čak tri trna,⁸⁰ a ima ih, ali zasada rjeđe, i među kasnosrednjovjekovnim nalazima u sjeverozapadnoj Hrvatskoj⁸¹ te u istočnoj Sloveniji.⁸²

U odnosu na jednopenjljaste predice, dvopenjljaste predice, unatoč slabijoj zastupljenosti i malobrojnosti, pokazuju značajnu raznolikost oblika, isključivo su srednje visokih [16.32-33,35] i vrlo visokih okvira [16.31,34] a većina ih je, uz tek jedan iznimak, zatečena u ženskim grobovima. Naočalasta predica kutno prelomljenog okvira je najstarija jer potječe iz groba druge polovine ili posljednje trećini XIV. stoljeća [16.33], nešto mlađa od ove s kraje XIV. ili početka XV. stoljeća je jedna vrlo visoka dvopenjljasta četverokutna predica [16.31],⁸³ dok drugoj, odnosno trećoj trećini XV. stoljeća pripada jedna naočalasta [16.32] te jedna trapezoidno-ovalna predica [16.35], obje s ostacima željeznog okvira djelomično sačuvanog na njihovim središnjim prečkama. Najmlađa, najosebujnija ali i najmasivnija je predice vrlo visokog ovalno-trapezoidnog okvira s valjkom na trapezoidno oblikovanom vanjskom dijelu okvira [16.34] koja je među dvopenjljastim predicama jedini primjerak zatečen u grobu pokojnika pokopanog potkraj XV. ili početkom XVI. stoljeća (gr. 7/m).

⁶⁹ Predice su zatvorene osim ako u opisu nije drukčije navedeno; dvodijelne predice su simetrične osim ako u opisu drukčije nije navedeno.

⁷⁰ Pretpostavljena vis. predice: ca. 6,5 cm.

⁷¹ Nalaz jednog brončanog jezička daje naslutiti da je i brončanih predica moglo biti više premda sadašnje stanje to baš i ne pokazuje, npr. [18.2].

⁷² WHITEHEAD 1996, 16.

⁷³ Da pojavu i upotrebu visokih predica s D-okvirom, kako se ponegdje tvrdi (npr. HOLL—PARÁDI 1982, 86-87), nije uvijek pratilo odgovarajuće proširenje remena uočljivo je i na nekim kamenim spomenicima, EGAN—PRITCHARD 2002, 56 Fig. 34.

⁷⁴ Prema visini predice valja podijeliti u pet skupina: 1. — vrlo niske (do 2,99 cm); 2. — niske (3,00-4,49 cm); 3. — srednje visoke (4,50-

5,99 cm); 4. — visoke (6,00-7,49 cm); 5. — vrlo visoke (7,50 cm i više).

⁷⁵ Osim razlika u veličini, i broj ukrašenih primjeraka također je na strani predica s valjkom [16.6-7].

⁷⁶ U hrvatskoj literaturi četvrtaste željezne predice s valjkom kao grobni ili pak naseobinski nalazi datirane su u XIV-XV. stoljeće, odnosno XV-XVI. stoljeće, npr. *Torčec-Cirkvišće*, gr. 10/m i 12/ž: SEKELJ-IVANČAN 2003, 14-15, 30 Sl. 25, 31 Sl. 27 (predice niskog i vrlo niskog okvira); *Orahovica-Ružica*, naseobinski nalaz: RADIĆ 2004, 91 br. 68 (predica visokog okvira). Sličan primjerak četvrtaste predice s valjkom s kasnosrednjovjekovnog groblja Ducové-Kostolec u Slovačkoj (gr. 807) datiran je u vrijeme oko sredine XV. stoljeća, RUTTKAY 1989, 363-364.

⁷⁷ Za sličan primjerak iz Mađarske, npr. *Muhi-pusztá*, slučajni nalaz (žup. Borsod-Abaúj-Zemplén): MICHNAI 1982, 125 br. 9, 126 Abb. 1:9.

⁷⁸ Slični primjerci predice potječu s nalazišta u Sloveniji (naseobinski nalazi), npr. *Celje-Stari grad*: GUŠTIN—BRESSAN—KOMPLET 2001, br. 504; *Drama-Otok (pri Dobravi)*: STARE 2004, 46 Tab. 1:22, 49.

⁷⁹ HOLL—PARÁDI 1982, 89 Abb. 39.

⁸⁰ *Biljane Donje-Begovača*, gr. 145 (2), 149 (1): JELOVINA—VRSALOVIĆ 1981, Tab. VII:145, VIII:149. *Bribir-Tjeme*, gr. 8 (2): ZEKAN 1987, 64. *Galovac-Crkvina*, izvan groba: BELOŠEVIĆ 1993, T. XXX:3; Kaštel Sućurac-Sv. Juraj od Putalja, gr. 273 (3): BURIĆ 2001, 284, Tab. XII: 15. *Knin-su.Spas*, gr. 384a (1), 517 (2), 669 (2), 688 (3), sluč. nalaz (3): JELOVINA 1976, LVI:6, T. LVIII:1, LVII:1; PETRINEC 1996, 33, 44, 58, 60, 122-123 (br. 105).

⁸¹ *Delekovec-Ščapovo*, grobni nalaz: ŠMALCELJ—KOLAR 1975, 132, Tab. LXV:4. *Torčec-Cirkvišće*, kasnosrednjovjekovno groblje, sluč. nalaz nakon uklanjanja humusa: SEKELJ-IVANČAN 2003, 9 n. 7, 34 Sl. 37.

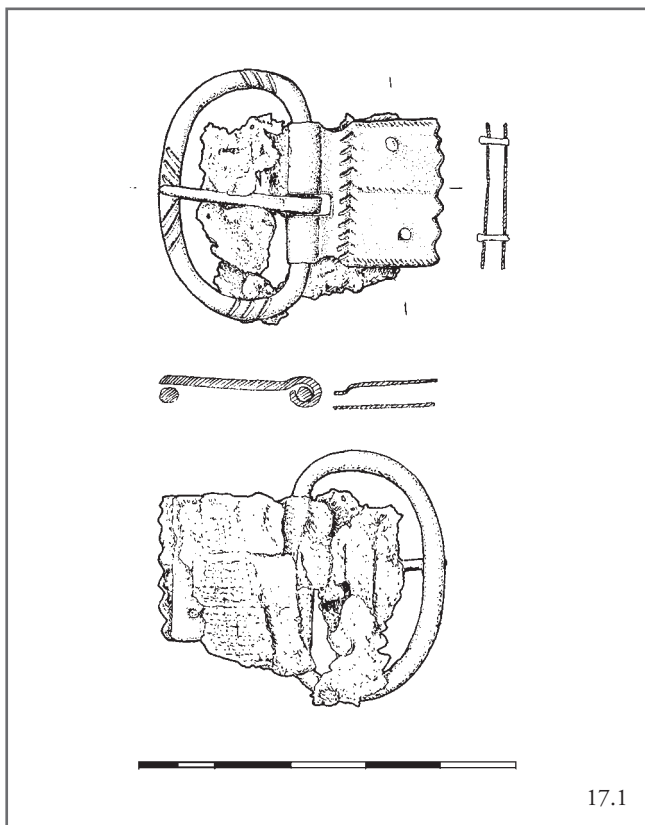
⁸² *Drama-Otok (pri Dobravi)*, naseobinski nalaz (obč. Krško): STARE 2002, 31 Tab. 3:2-3. — Poradi trakaste i koso položene vanjske prečke okvira primjercima s Opatovine [16.22,26-30] najslabije su gljivičaste predice iz nekih naseobinskih nalazišta u Mađarskoj, npr. *Muhi-pusztá*, slučajni nalazi (žup. Borsod-Abaúj-Zemplén): MICHNAI 1982, 126 Abb. 1:12, 14; *Sarvally*, obj. 25 i 26 (žup. Zala): HOLL—PARÁDI 1982, 86 Abb. 36:6-7.

⁸³ Za sličan primjerak srednje visokog okvira s nalazišta Drama-Otoka (pri Dobravi), naseobinski nalaz, v. STARE 2002, 20, 29 br. 22, 30 (Tab. 2:22).

17. Predica s pomičnom pločicom, dio pojasne garniture, bronca kasni srednji vijek; posljednja trećina XIV. stoljeća ili kraj XIV. i početak XV. stoljeće.

17.1 Jednodijelna predica s D-okvirom, pomičnim trnom i pomičnom pločicom okova; *okvir* okruglog presjeka ukrašen s dva para nasuprotno raspoređenih troreda koso urezanih crta (po jedan par na gornjem i donjem dijelu okvira i sa svake strane ležišta trna); *trn* s raskucanom bazom savijenom u krugoliku otvorenu (?) ušicu, prema vrhu sužen i okruglog presjeka završava šiljkom, ukrašen uzdužnim užljebljenim linijama; pločica okova četvrtasta, presavijena, oblo podrezana kod okvira i s pravokutnim prorezom za trn; unutarnji završetak pločice valovito izrezan (7); gornji i donji rub pločice ukrašeni gustim nizom kratkih kosih ureza povezanih poprečno nizom ureza u obliku riblje kosti; na stražnjoj strani s ostacima kože i tkanine. — Okvir: duž. 2,1 cm, vis. 3,35 cm; trn: duž. 2,1 cm; pločica: duž. 2,00 cm, vis. 2,00 cm, šir. cm; tež. 7,325 g (s ostacima kože i tkanine) AMZ S-3989; gr. 66/dj

Vrlo sličan raspored troreda koso urezanih linija na okviru predice nalazi se i na jednoj nešto većoj brončanoj predici s djelomično

17.1

očuvanim okovom nađenoj u Celju,⁸⁴ pa nije isključeno da su obje kao i primjerak s Opatovine izrađene u približno isto vrijeme i u istoj radionici tijekom druge polovine XIV. stoljeća.

Grob u kojem je kopča zatečena pripada ukopima treće trećine XIV. stoljeća ili kraja XIV. i početka XV. stoljeća.

⁸⁴ Za ovakav ali i još jedan vrlo sličan primjerak v., GUŠTIN—BRESSAN—KOMPLET 2001, 259, 286 br. 489-490.

18. Jezičac, dio pojasne garniture, bronca (2 kom.)

kasni srednji vijek; XIV-XVI. st.

A — Tiješteni, dio pojasne garniture

- 18.1 Dvodijelni jezičca pravokutnog oblika s prednjom ukrašenom i stražnjom glatkom pločicom, prednja strana od tiještenog brončanog lima ukrašena biljnim motivom, u gornjem dijelu uzdužno postavljeno pravokutno ukrasno polje; oštećen, nepotpun. — Duž. ulomka: 7,00 cm, šir. 2,5 cm; tež. 1,844 g (s ostacima kože i tkanine). AMZ S-3990: gr. 66/dj

B — Lijevani

- 18.2 Ulomak dvodijelnog jezičca od iskucanih limenih pločica pravokutnog oblika s dvije zakovice kod unutarnjih, koso podrezanih krajeva; oštećen (prednja pločica izobličena i bez jedne zakovice; stražnja pločica nedostaje). — Duž. 4,79 cm, šir. 3,25 cm; deb. 0,14 cm; tež. 5,903 g AMZ S-3991: kv. H/9, u zemlji iznad gr. 14/dj

Drugi primjerak otkriven je odmah nakon uklanjanja površinskih slojeva asfalta i šuta i bez grobnog je konteksta. Nepotpun je te je samo djelomično sačuvan ali je očito da je to jednostavan oblik jezičca sastavljen od dviju nasuprotno postavljenih limenih pločica [18.2]. Na vanjskom kraju pločice su vjerojatno bile spojene i učvršćene lemljenjem (?), a na unutarnjem kraju pločice i remen povezani su i učvršćeni dvjema zakovicama (jedna nedostaje).⁸⁵

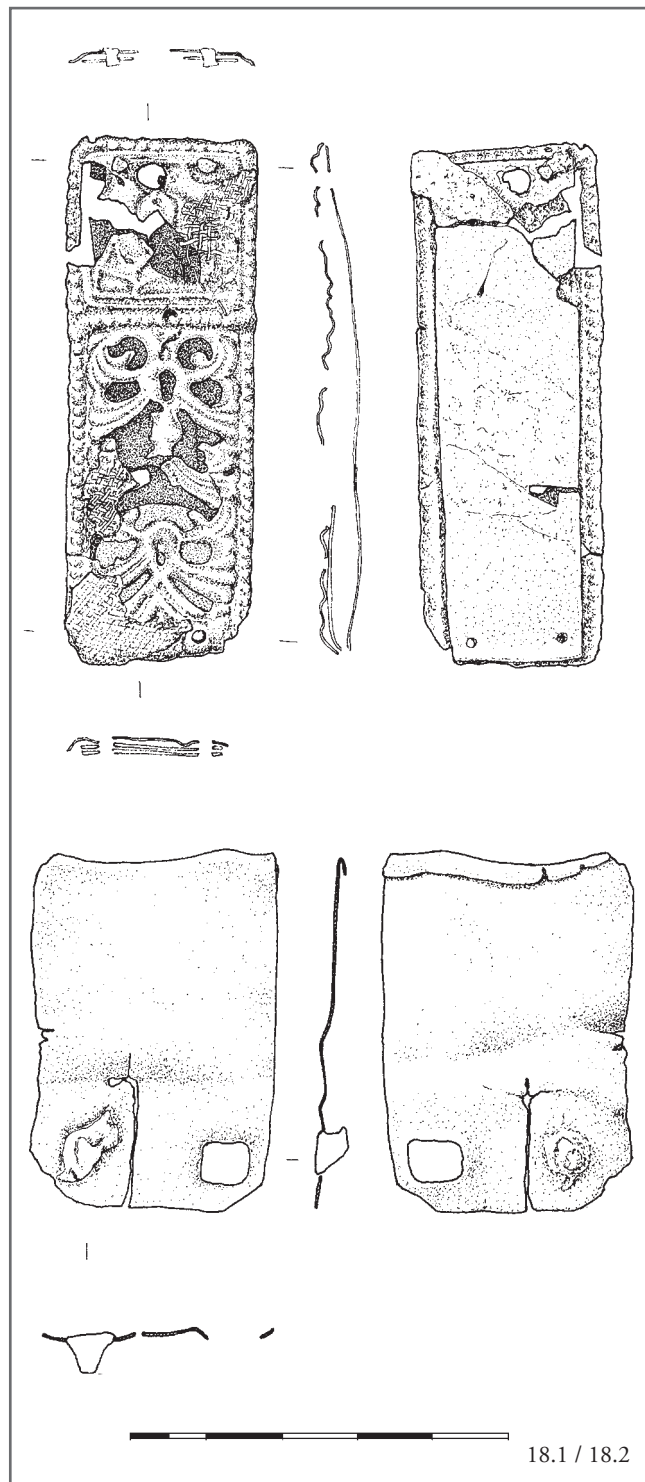
Stratigrafski položaj nalaza ne dopušta precizniju dataciju, ali je vrlo vjerojatno da je jezičac pripadao nekom od grobova ukopanih potkraj XV. ili tijekom prve polovine XVI. stoljeća.

⁸⁵ Za slične primjerke iz Londona datirane u XIV. i XV. st., v. EGAN—PRITCHARD 2002, 134-136.

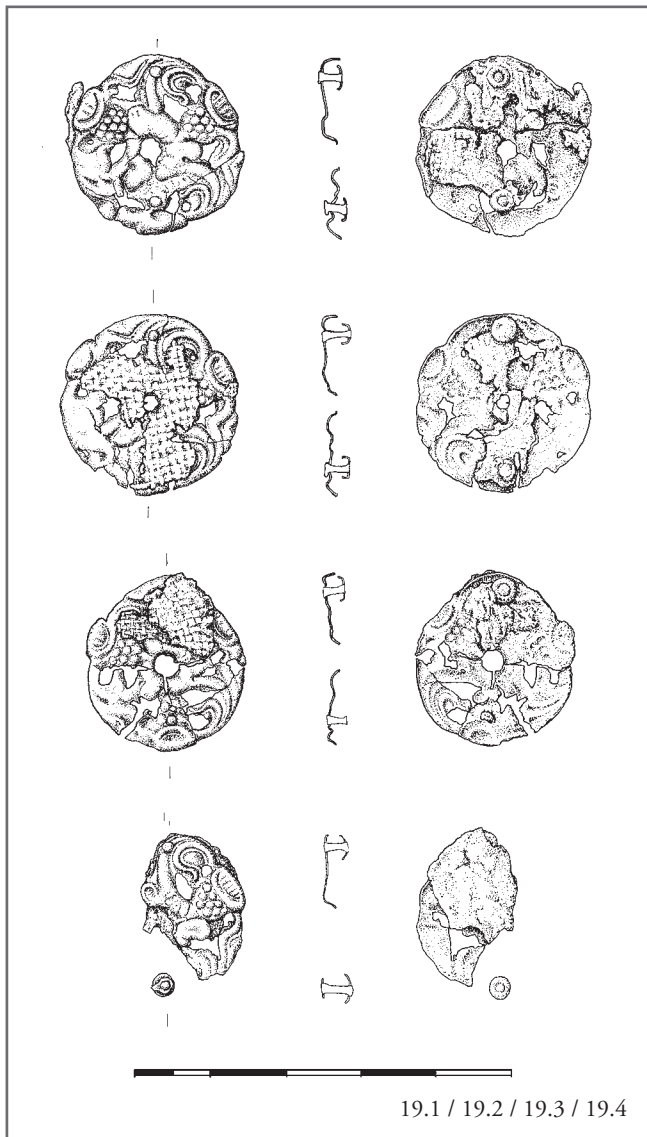
19. Okov pojasa, dio pojasne garniture, bronca (4 kom.)

kasni srednji vijek: druga polovina XIV. st.

- 19.1-4 Okrugli ukrasni okovi od tankog tiještenog brončanog lima s dvama okomito raspoređenim zakovicama na pozadini; ukras: isprepletana tijela fantastičnih životinja tijekom borbe; oštećeni (korodirali; nepotpuni). AMZ S-3992-5: gr. 66/dj

18.1 / 18.2

- (1) Pr. 2,50 cm; tež. —
 (2) Pr. 2,50 cm; tež. —
 (3) Pr. 2,50 cm; tež. —
 (4) Pr. 2,50 cm; tež. —

Okovi su dio pojasne garniture koju su sačinjavali zajedno s jedinom sačuvanom brončanom predicom s pomičnim okovom [17.1] i dugim brončanim pravokutnim tiještenim dvodijelnim jezičcem [18.1]. Svi su oni sastavni dio istog modnog stila koji se Europom počeo širiti nešto prije sredine XIV. stoljeća i u drugoj polovini XIV. stoljeća doživio svoj cvat i puni vrhunac.

20. Čavao, željezo (27 kom.)

kasni srednji vijek; XIV-XVI. st.

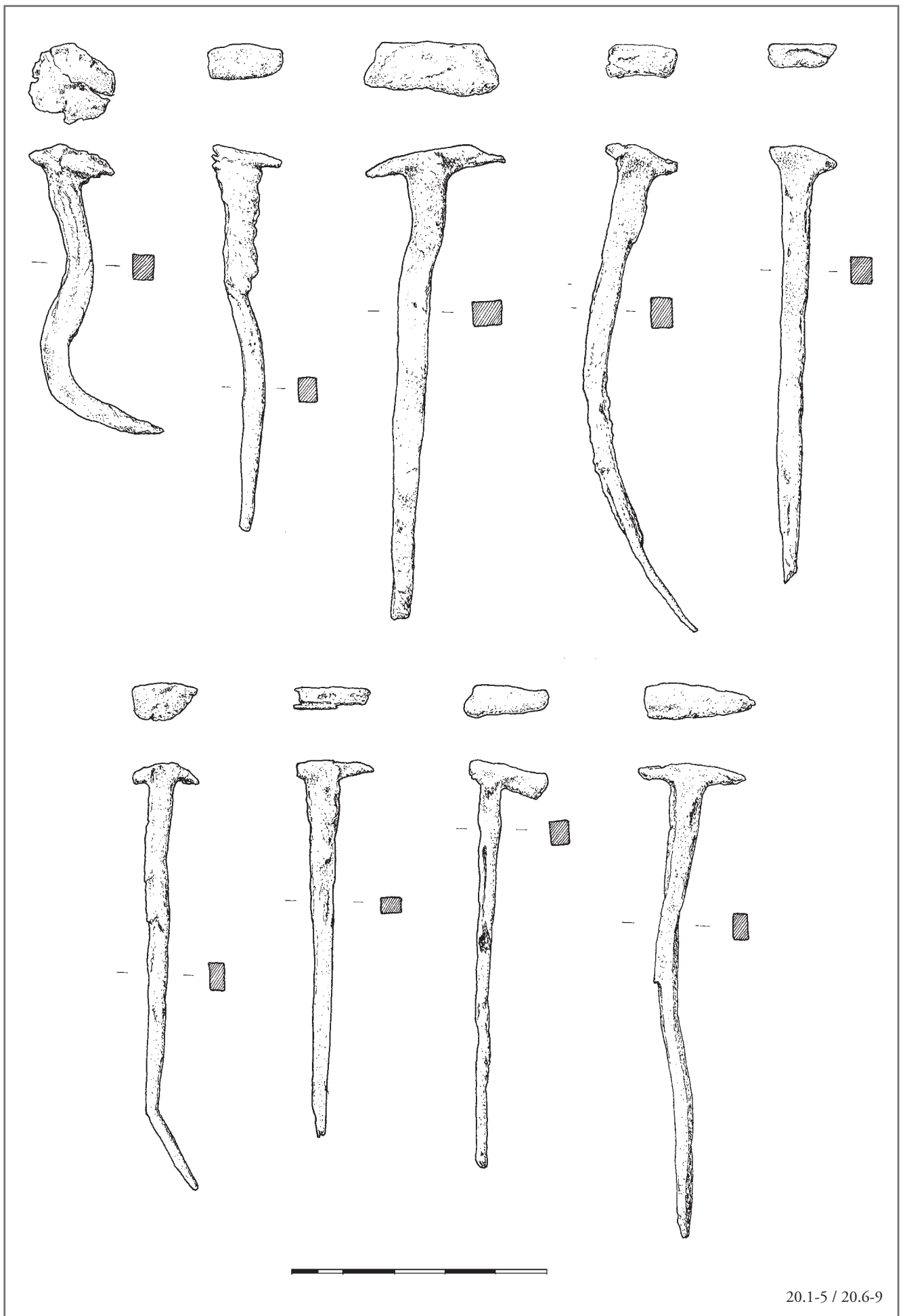
A-1 — Pravokutna glava / pravokutni presjek tijela (9 kom.)

- 20.1 Ulomak čavla s pravokutnom glavom i tijelom pravokutnog presjeka; glava gljivasta (?); oštećen (savijen; veći dio glave i donjeg dijela tijela nedostaju). — Duž. ulomka: 6,20 cm; vel.¹ 0,70/0,40 cm; vel.² 0,40/0,38 cm; glava: vel. 1,41/0,79/0,45 cm; tež. 6,231 g
 AMZ S-3996: gr. 2/m, na trbuhu kod l. kuka
- 20.2 Čavao s pravokutnom glavom i tijelom pravokutnog presjeka; ostaci drva na gornjem dijelu tijela; oštećen (korodirao; dio glave nedostaje, vrh tijela odlomljen). — Duž. 7,42 cm; vel.¹ 0,62/0,42 cm; vel.² 0,43/0,38 cm;

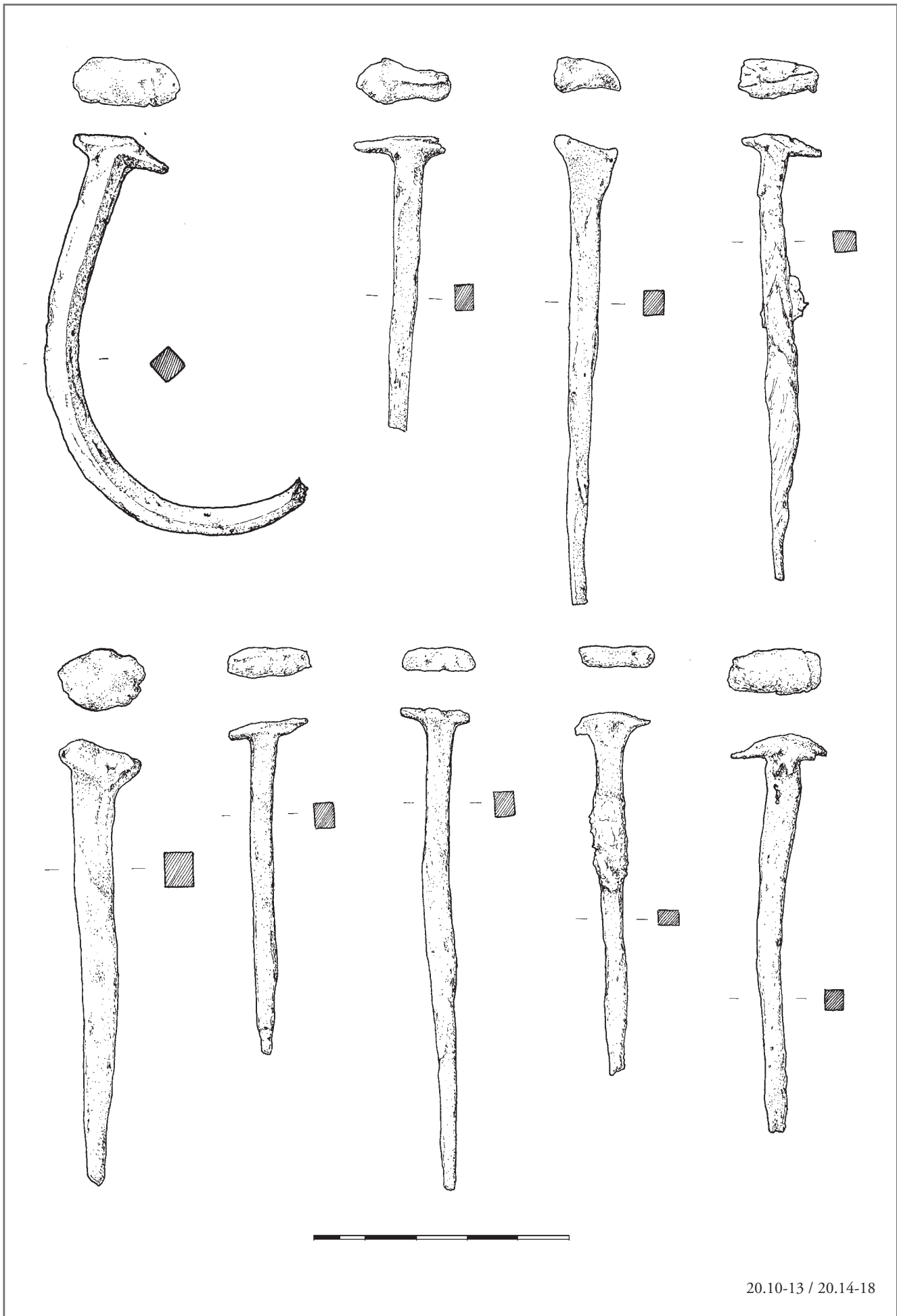
glava: vel. 0,143/0,88/0,33 cm; tež. 9,231 g (s ostacima drva)

AMZ S-3997: gr. 36/ž, ispod groba

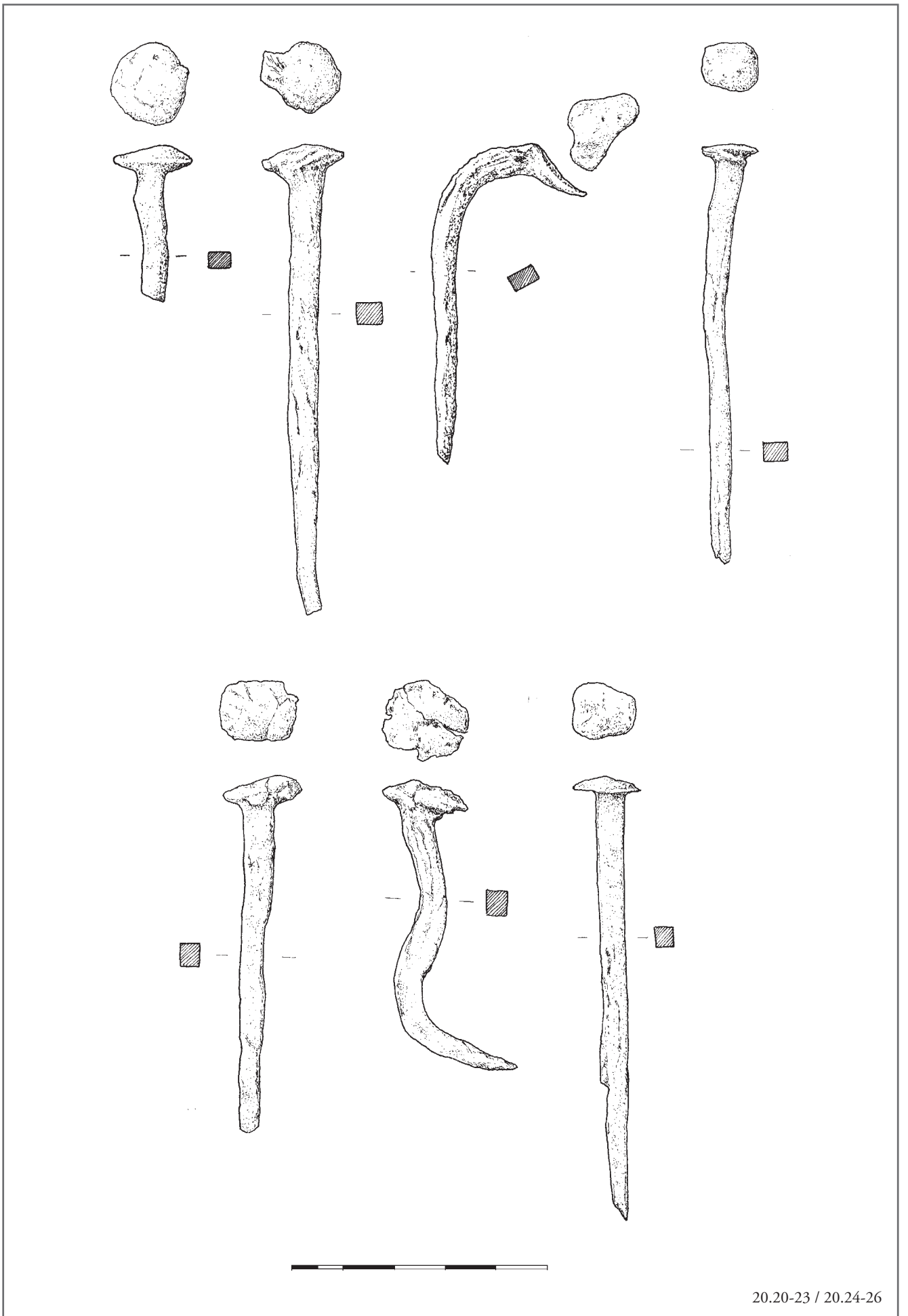
- 20.3 Čavao s pravokutnom glavom i tijelom pravokutnog presjeka; oštećen (korodirao; u gornjem dijelu savijen; dio glave nedostaje; vrh tijela odlomljen). — Duž. 9,23 cm; vel.¹ 0,73/0,48 cm; vel.² 0,39/0,31 cm; glava: vel. 2,72/1,12/0,52 cm; tež. 13,008 g
 AMZ S-3998: gr. 49/-
- 20.4 Čavao s pravokutnom glavom i tijelom pravokutnog presjeka; ostaci drva po tijelu čavla; oštećen (korodirao; savijen; glava nepotpuna). — Duž. 9,60 cm; vel.¹ 0,64/0,50 cm; vel.² 0,20 cm; glava: vel. 1,46/0,72/0,53 cm; tež. 10,145 g (s ostacima drva)
 AMZ S-3999: gr. 112/ž, kod d. noge (s vanjske strane)
- 20.5 Čavao s pravokutnom glavom i tijelom pravokutnog presjeka; oštećen (korodirao; glava nepotpuna, vrh tijela odlomljen). — Duž. 8,45 cm; vel.¹ 0,57/0,45 cm; vel.² 0,40/0,34 cm; glava: vel. 1,37/0,66 cm; tež. 8,465 g
 AMZ S-4000: gr. 127/m, uz noge kod l. stopala
- 20.6 Čavao s pravokutnom glavom i tijelom pravokutnog presjeka; oštećen (korodirao; u donjem dijelu savijen; glava nepotpuna, vrh odlomljen). — Duž. 8,53 cm; vel.¹ 0,66/0,47 cm; vel.² 0,22 cm; glava: vel. 1,32/0,79/0,37 cm; tež. 6,253 g
 AMZ S-4001: gr. 127/m, uz noge između stopala
- 20.7 Čavao s pravokutnom glavom i tijelom pravokutnog presjeka; oštećen (glava nepotpuna; vrh tijela odlomljen). — Duž. 7,38 cm; vel.¹ 0,69/0,46 cm; vel.² 0,30/0,25 cm; glava: vel. 1,53/0,50/0,48 cm; tež. 5,184 g
 AMZ S-4002: gr. 133/dj; l. od lubanje
- 20.8 Čavao s pravokutnom glavom i tijelom pravokutnog presjeka; oštećen (glava nepotpuna; vrh tijela odlomljen). — Duž. 8,00 cm; vel.¹ 0,66/0,43 cm; vel.² 0,38/0,27 cm; glava: vel. 1,74/0,70/0,50 cm; tež. 3,972 g
 AMZ S-4003: gr. 154/m, kod l. podlaktice
- 20.9 Čavao s pravokutnom glavom i tijelom pravokutnog presjeka; oštećen (korodirao; u gornjem dijelu savijen; glava nepotpuna, vrh tijela odlomljen). — Duž. 9,26 cm; vel.¹ 0,83/0,58 cm; vel.² 0,37/0,28 cm; glava: vel. 2,23/0,88/0,50 cm; tež. 8,772 g
 AMZ S-4004: kv. J/12, zapadno od gr. 130/dj
- A-2 — Pravokutna glava / četvrtasti presjek tijela (9 kom.)
- 20.10 Čavao s pravokutnom glavom i tijelom četvrtastog presjeka; oštećen (korodirao; savijen; dio glave nedostaje, vrh tijela odlomljen); — Duž. 10,47 cm; tijelo: vel.¹ 0,68/0,66, vel.² 0,37/0,36 cm; glava: vel. 2,04/0,96/0,48 cm; tež. 17,852 g
 AMZ S-4005: gr. 4/m, zapadnije uz grob
- 20.11 Čavao s pravokutnom glavom i tijelom četvrtastog presjeka; oštećen (korodirao; veći dio glave i donji dio tijela nedostaju). — Duž. ulomka: 5,70 cm; vel.¹ 0,63/0,57 cm; vel.² 0,43/0,37 cm; glava: 1,86/0,90/0,36 cm; tež. 6,002 g
 AMZ S-4006: gr. 1/m, kod l. ramena
- 20.12 Čavao s pravokutnom glavom i tijelom četvrtastog presjeka; oštećen (veći dio glave nedostaje; vrh tijela odlomljen). — Duž. 9,03 cm; vel.¹ 0,61/0,57 cm; vel.² 0,32 cm; glava: vel. 1,42/0,77/- cm; tež. 10,643 g
 AMZ S-4007: gr. 14/dj, uz d. nogu skeleta
- 20.13 Čavao s pravokutnom glavom i tijelom četvrtastog presjeka; na donjem dijelu tijela ostaci drveta i ljudske kosti; oštećen

20.1-5 / 20.6-9

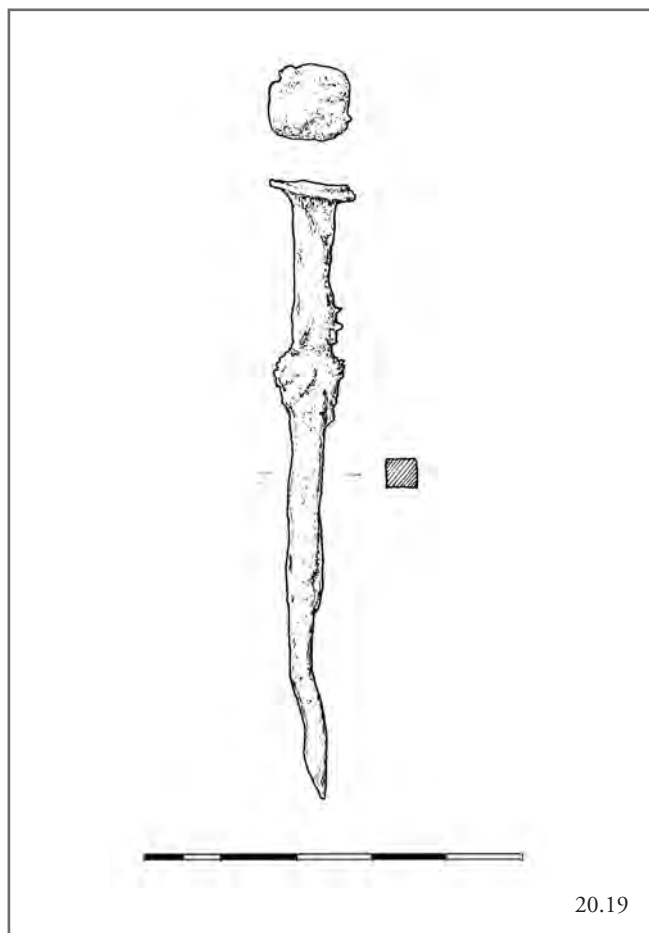

20.10-13 / 20.14-18

20.20-23 / 20.24-26

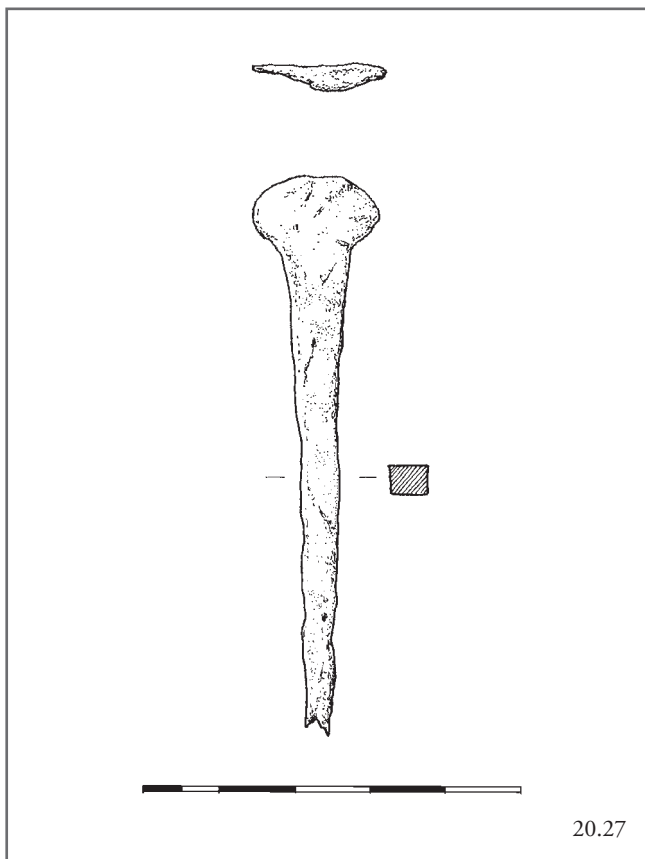
- (korodirao; dio glave nedostaje). — Duž. 8,73 cm; vel.¹ 0,51/0,45 cm; vel.² — ; glava: vel. 1,65/0,95/0,36 cm; tež. 7,076 g (s ostacima drvata i ljudske kosti)
AMZ S-4008: gr. 54/ž, iznad l. noge
- 20.14 Čavao s pravokutnom glavom i tijelom četvrtastog presjeka; oštećen (korodirao; dio glave nedostaje, vrh odlomljen). — Duž. 8,72 cm; vel.¹ 0,82/0,72 cm; vel.² 0,57/0,54 cm; glava: vel. 1,75/1,32/0,75 cm; tež. 13,546 g
AMZ S-4009: gr. 69/m, uz l. butnu kost
- 20.15 Čavao s pravokutnom glavom i tijelom četvrtastog presjeka; oštećen (korodirao; dio glave nedostaje, vrh odlomljen). — Duž. 6,45 cm; vel.¹ 0,58/0,55 cm; vel.² 0,43/0,37 cm; glava: vel. 1,65/1,71/0,38 cm; tež. 6,575 g
AMZ S-4010: gr. 82/ž, l. od glave.
- 20.16 Čavao s pravokutnom glavom i tijelom četvrtastog presjeka; oštećen (korodirao; savijen; dio glave nedostaje, vrh odlomljen). — Duž. 9,27 cm; vel.¹ 0,58/0,55 cm; vel.² 0,36/0,32 cm; glava: vel. 1,48/0,57/0,34 cm; tež. 10,657 g
AMZ S-4011: gr. 98/m, kod d. bedrene kosti (na ostacima daske)
- 20.17 Čavao s pravokutnom glavom i tijelom četvrtastog presjeka; oštećen (korodirao; glava nepotpuna; vrh tijela odlomljen). — Duž. 6,86 cm; vel.¹ 0,50/0,47 cm; vel.² 0,31/0,21 cm; glava: vel. 1,47/0,47/0,40 cm; tež. 7,451 g
AMZ S-4012: gr. 90/m, uz l. rame
- 20.18 Čavao s pravokutnom glavom i tijelom četvrtastog presjeka; oštećen (korodirao; glava nepotpuna; vrh tijela odlomljen). — Duž. 7,77 cm; vel.¹ 0,68 cm; vel.² 0,56-0,47 cm; glava: vel. 1,82/1,04/0,55 cm; tež. 0,505 g
AMZ S-4013: gr. 129/m; s d. strane glave

20.19

- B — Četvrtasta glava / četvrtasti presjek tijela
- 20.19 Čavao s četvrtastom glavom i tijelom četvrtastog presjeka; ostaci drva na gornjem dijelu tijela; oštećen (korodirao; glava nepotpuna, vrh tijela odlomljen). — Duž. 8,06 cm; vel.¹ 0,52 cm; vel.² 0,32 cm; glava: vel. 1,10/1,10/0,20 cm; tež. 6,581 g (s ostacima drva)
AMZ S-4014: gr. 165/m, pored d. noge skeleta (kod kuka).
- C — Okrugla glava / četvrtasti presjek tijela (7 kom.)
- 20.20 Ulomak čavla s okruglom glavom i tijelom četvrtastog presjeka; oštećen (veći dio tijela nedostaje) — Duž. ulomka: 3,00 cm; vel.¹ 0,50/0,47 cm; glava: pr. 1,65 cm, deb. 0,54 cm; tež. 3,997 g
AMZ S-4015: istočno od gr. 1/m
- 20.21 Čavao s okruglom glavom i tijelom četvrtastog presjeka; oštećen (korodirao; dio glave nedostaje; vrh tijela odlomljen). — Duž. 9,16 cm; vel.¹ 0,60/0,54 cm; vel.² 0,38/0,35 cm; glava: pr. 1,58 cm, deb. 0,37 cm; tež. 11,687 g
AMZ S-4016: gr. 13/ž, uz d. bedrenu kostu
- 20.22 Čavao s okruglom glavom i tijelom četvrtastog presjeka; oštećen (korodirao; savijen u gornjem dijelu; veći dio glave nedostaje, vrh tijela odlomljen). — Duž. 7,3 cm; vel.¹ 0,62/0,53 cm; vel.² 0,43/0,37 cm; glava: pr. 1,65 cm, deb. 0,39 cm; tež. 6,557 g
AMZ S-4017: gr. 21/m, uz donji dio l. pokoljenice
- 20.23 Čavao s okruglom glavom i tijelom četvrtastog presjeka; oštećen (korodirao; savijen; veći dio glave nedostaje; vrh tijela odlomljen). — Duž. 8,18 cm; vel.¹ 0,54/0,48 cm; vel.² 0,40/0,32 cm; glava: pr. 1,24/1,00 cm, deb. 0,28 cm; tež. 8,900 g
AMZ S-4018: gr. 18/m, uz d. rame
- 20.24 Čavao s okruglom glavom i tijelom četvrtastog presjeka; oštećen (korodirao; dio glave savijen prema dolje). — Duž. 7,00 cm; vel.¹ 0,73/0,70 cm; vel.² 0,44 cm; glava: pr. 1,59/1,27 cm, deb. 0,50 cm; tež. 9,842 g
AMZ S-4019: gr. 44/m, kod nogu
- 20.25 Čavao s okruglom glavom i tijelom četvrtastog presjeka; oštećen (korodirao; savijen) — Duž. 6,10 cm; vel.¹ 0,60/0,58 cm; vel.² 0,55/0,50 cm; glava: pr. 1,67/1,64 cm, deb. 0,58 cm; tež. 7,969 g
AMZ S-4020: gr. 66/dj, kod l. koljena
- 20.26 Čavao s okruglom glavom i tijelom četvrtastog presjeka; oštećen (korodirao; glava nepotpuna; vrh tijela odlomljen). — Duž. 8,69 cm; vel.¹ 0,54 cm; vel.² 0,34/0,30 cm; glava: pr. 1,38/1,29 cm; deb. 0,38 cm; tež. 9,081 g
AMZ S-4021: gr. 160/ž, d. od lubanje
- D — Lepezasta glava / četvrtasti presjek tijela
- 20.27 Čavao s lepezastom glavom i tijelom četvrtastog presjeka; oštećen (korodirao; vrh tijela odlomljen). — Duž. 8,38 cm; vel.¹ 0,80/0,55 cm; vel.² 0,40/0,38 cm; glava: duž. 1,71 cm, deb. 0,44 cm; tež. 7,489 g
AMZ S-4022: gr. 7/m, kod prstiju l. noge

Čavli su u većem broju korišteni pri izradbi lijesa pa stoga čine najbrojniju skupinu grobnih nalaza. Unatoč brojnosti — tijekom iskapanja registrirano ih je više od 400 komada — vrlo je malo cjelovitih ili bolje sačuvanih primjeraka. Tijelo čavala je ili pravokutnog ili četvrtastog presjeka a glave su im najčešće pravokutnog oblika [20.1-18], nešto su rjeđi primjerci s glavama okruglog oblika [20.20-

26], a glave čavala četvrtastog [20.19] i lepezastoga oblika su vrlo rijetke [20.27]. Dužina čavala obično se kreće u rasponu od oko 7 do oko 9,5 cm, a debljina tijela varira i rasponu od oko 0,25 do oko 0,70 cm. Masivnost i dužina nesumljivi su pokazatelji njihova korištenja za učvršćivanje debljih dasaka, a nemali broj iskrivljenih i savijenih čavala upućuje na upotrebu i korištenje dasaka izrađenih od tvrdog i masivnijeg drva.

Čavli se pojavljuju u grbovima gotovo svih razina ukapanja. Uobičajeni su i česti u grobovim ukopanima od oko sredine XIV. do sredine XVI. stoljeća (I-XIII. razina), dok se u grobovima prve polovine XIV. stoljeća pojavljuju vrlo rijetko ili ih čak uopće nema (grobovi XIV. i XV., odnosno XVI. i XVII. razine).

21. Novac, srebro (11 kom.)

kasni srednji vijek; 1427-1430. god. do prva polovine XVI. st.

21.1 Ugarska; Sigismund (1387-1437)
Dukat (1/10 denara); Nagybánya = Baia Mare (lat. *Rivulus Dominorum*, njem. Neustadt), Rumunjska; komornik Stephanus Remetei (?) za despota Stefana Lazarevića ili Đurđa Brankovića; 1427-1430. god.

Av Dvostruki križ, *n* — *R* polju lijevo i desno.

Rv Sv. Ladislav s helebardom u d. i kraljevskom jabukom u l. ruci (globus cruciger ?).

Tež. 0,238 g, 12x10,5 mm, os. 9.

Lit.: Pohl 123-11; Huszár 584.

AMZ S-4023: gr. 32/dj, u glavi skeleta

21.2 Falački grof za Aachen i Porajnje, zajedničko kovanje za Pfalz-Neumarkt; nasljedni knez Ludwig IV (1436-1449), falački grof Johann von Neumarkt, falački grof Otto I von Pfalz-Mosbach (1443-1460).
Pfennig; Amberg; 1448-1449. god.

Av U krugu štit s dva grba.

Rv U krugu slova *AM*; sve u četverokutu.

Tež. 0,38 g, 16 mm, os. 12. — Očuvanost: vrlo lijep.

Lit.: Götz 17.

AMZ S-4024: gr. 166/m, na pojasu s d. strane zdjelice (136,09 m)

21.3 Bavarska; plemićka loza Wittelsbacher; vojvoda Ernst I (1397-1438) i nećak mu Adolf.
Pfennig; München, 1435-1438.

Av U krugu slova *EA* (veća); sve u četverokutu.

Rv U krugu glave redovnika, nalijevo; sve u četverokutu.

Tež. 0,40 g, 16/15 mm, os. 12. — Očuvanost: vrlo lijep.

Lit.: W. 169a.

AMZ S-4025: gr. 166/m, na pojasu s d. strane zdjelice

21.4 Bavarska; plemićka loza Wittelsbacher; vojvoda Albert III (1438-1460).
Pfennig; München; 1438-1460.

Av U krugu slovo *A* između dva lista djeteline; sve u četverokutu.

Rv U krugu glave redovnika, nalijevo; sve u četverokutu.

Tež. 0,38 g, 15 mm, os. 12. — Očuvanost: dobar.

Lit.: W. 176.

AMZ S-4026: gr. 166/m, na pojasu s d. strane zdjelice

21.5-7 Bavarska; biskupija Augsburg; biskup Petar (1424-1469).
Pfennig; Augsburg; kovničar Franz Bäsinger, prva pol. 1441. god.

Av U krugu biskupova glava između biskupskog štapa i piramidalnog pečeta; sve u četverokutu.

Rv U polju slovo *B* (vis. 0,45 cm).

(6) Tež. 0,281 g, 13,3 mm, os. 9. — Očuvanost: dobar.

(7) Tež. 0,284 g, 14 mm, os. 10. — Očuvanost: dobar; oštećen (nepotpun).

(8) Tež. 0,239 g, 13,4/12,9 mm, os. 4. — Očuvanost: dobar; oštećen (nepotpun).

Lit.: Steinhilber 177.

AMZ S-4027-9: gr. 166/m, na pojasu s d. strane zdjelice (136,09 m)

21.8 Sveto Rimsko Carstvo; Austrija, vojvoda Ferdinand I (1512-1564).
Pfennig (jednostrani); Koruška/Kärnten, Graz, 1533. god. (?)

Av U četverokutu štit s dva polja za austrijske trake i koruški grb; iznad grbova godina: 1533.; dolje F.

Rv Prazan.

Tež. 0,103 g, 13,1 mm, os. -. — Očuvanost: slab; fragmentiran, probušen.

Lit.: *MzA* - (ad. 16); Markl - (dif. 1492).

AMZ S-4030: gr. 13/ž, kod vrata zajedno s perlama

21.9 Sveto rimsko carstvo; Austrija, vojvoda Ferdinand I (1512-1564).

Pfennig; Württemberg (?), Stuttgart, 1519-1522. nečitljiv; 16. st.

Av U krugu od perli štit s dva polja za austrijske trake i württenberški grb (jeljenje rogovlje u tri reda); iznad štita F].

Rv Prazan.

Tež. —. — Očuvanost: slab; oštećen (nepotpun, probušen, s ostacima vezice sa čvorom i perlama).

Lit.: *MzA* ?; Markl - (dif. 1941).

AMZ S-4031: gr. 13/ž, kod vrata zajedno s perlama

21.10-11 Nepoznato / Sveto Rimsko Carstvo (?)

Denar / Pfennig ?; nečitljivi; XV-XVI. st.

Tež. —.

Lit.: —.

AMZ S-4032-3: gr. 98/m, kod d. bedrene kosti (na ostacima daske)

Pouzdanost najstariji čitljivi u grobu zatečeni kasnosrednjovjekovni novac pripada kraju prve trećine XV. stoljeća [21.1-2], a najmlađi pronađeni novaca prijelazu prve u drugu trećinu XVI. stoljeća [21.9]. U ovaj, nepuna dva stoljeća dug vremenski okvir spada jedanaest kasnosrednjovjekovnih novaca od kojih su dva posve nečitljiva i korozijom nagrizena [21.10-11.]. Svi su otkriveni u grobovima — u ukupno četiri groba (gr. 13, 32, 98, 166) — iako neki od njih u grobove nisu dospjeli s namjerom već slučajno [21.10-11]. U samo jednom grobu zatečen je jedan novac [21.1] a u tri ili uz tri groba zatečena su dva (gr. 13/dj, 98/m) ili više novaca (gr. 166/m): dva novca otkrivena su ispod vrata zajedno s križolikim privjescima [15.1-3], druga dva novca [21.10-11] otkrivena su kod l. koljena na donjem dijelu pougljenjene daske lijesa u kojem je pokojnik pokopan (gr. 98/m), a šest novaca [21.2-7] s djelomično sačuvanim ostacima tkanine zatečeni su u predjelu pojasa jer su vjerojatno bili ušiveni u odjeću u kojoj je pokojnik sahranjen (gr. 166/m). Većina ovih novca dobre je očuvanosti i samo su primjerci kovani od lošijega srebra oštećeni (gr. 13/ž) ili su pak nagrizeni korozijom toliko da su posve nečitljivi (gr. 98/m).

U ovoj naizgled brojnoj ali zapravo maloj skupini grobnih nalaza (nalazi iz samo četiri groba) najstariji je ugarski srebrni dukat kovano u Nagybányi (1427-1430) u ime despota Stefana Lazarevića i Đurđa Brankovića krajem Žigmundove vladavine. Nađen u lubanji skeleta iz gr. 32/dj [21.1], koji pripada početku kasne fazi posjedanja groblja i izvrsno definira ukope druge četvrtine XV. stoljeća.⁸⁶ Za razliku od ovog, u gr. 166/m u predjelu pojasa, najvjerojatnije, ušiveni u odjeću jednog tek djelomično istraženog skeleta zatečena je skupina bavarskih feniga iz druge trećine XV. stoljeća kovanih u nekoliko tamošnjih gradskih (Amberg, München) i biskupskih središta (Augsburg) [21.2-7].⁸⁷ a kronološki posljednji u tom kasnosrednjovjekovnom monetarnom šarenilu nalazi se probušeni jednostrani fenig Ferdinanda I Habsburškoga (1512-1564) kovano u Grazu 1533. godine (?) koji je, budući da je probušeno i pretvoreno u privjesak, u gr. 13/ž dospio u nešto kasnije vrijeme, ali ne prije druge trećine ili oko sredine XVI. stoljeća [21.8].

⁸⁶ Srebrni ugarski dukat (10/denara) pojavio se u posljednjem desteljeću dugotrajne Žigmundove vladavine (1387-1437) kao jedna od rijetkih monetarnih inovacija njegova doba. Kada je 1427. godine uveden zamijenio je tzv. male denare (*parvus*) kojima je vrijednost bila uvelike iskvarena brojnim imitacijama, ali je već 1430. godine i sam zamijenjen kvalitetnijom srebrnom nominalom (*quarting*). Iako je bio u opticaju svega nekoliko godina kovano je u većini Žigmundovih ugarskih kovnica, posebice u onima na istoku i sjeveroistoku Ugarske, gdje je u Nagybányi, jednoj od nekoliko tamošnjih stalno aktivnih

kovnica (Hermannstadt, Schässburg, Felsőbánya), iskovan i ovaj zagrebački nalaz [21.1]. U vrijeme kada je kovano, Nagybánya se nalazila u posjedu srpskih despota (od 1411. god.), najprije Stefana Lazarevića a zatim Đurđa Brankovića, kojima ju je kao vazalno leno kralj Žigmund prepustio zajedno s drugim mjestima i gradovima u istočnoj Ugarskoj. Uprkos vlasti srbijanskih despota u Nagybányi, novac se ipak kovao prema ugarskom obrascu, s oznakom grada [n] i imenom komornika na aversu [*S = Stephanus Remetei*].

⁸⁷ U skupnim nalazima novca XV. stoljeća nađenog u Hrvatskoj novac bavarskih kovnica nije rijedak ni u unutrašnjosti (npr. *Podgora Krapinska*, tpq. 1456. god.: MIRNIK 1981, 121 br. 575; *Križpolje-Mali Kut*: MIRNIK 1981, 122 br. 577, 123 br. 583), a ni u Dalmaciji (npr. *Karin Gornji*, tpq. 1456. god.: MIRNIK 1981, 121 br. 573).

22. Zub psa, kost

kasni srednji vijek; druga polovina ili posljednja trećina XIV. st.

22.1 Očnjak (*dens canines*), mandibularni. Pas (*Canis familiaris* L.), odrasla jedinka, masa: 13-17 kg. — Vis. 31,63 mm, vis. krune 13,71 mm

AMZ S-4034: gr. 126/ž, uz rebra i d. nadlakticu

Mjere očuvanog očnjaka (*dens caninus*) donje čeljusti (*mandibula*) odraslog psa (*Canis familiaris*, L.) omogućile su određivanje mase životinje. Grupiranje vrijednosti masa i izmjera za očnjake pojedinih pasmina pasa pružila je raspon mase životinje od 13 do 19 kilograma.⁸⁸

Napomena: Treba imati u vidu kako je očnjak kod pasa jedan od varijabilnijih zuba, stoga je utvrđeni maseni raspon nešto širi.

(Z. HINČAK—D. MIHELIC)

⁸⁸ Treba imati u vidu kako je očnjak kod pasa jedan od varijabilnijih zuba, stoga je utvrđeni maseni raspon nešto širi.

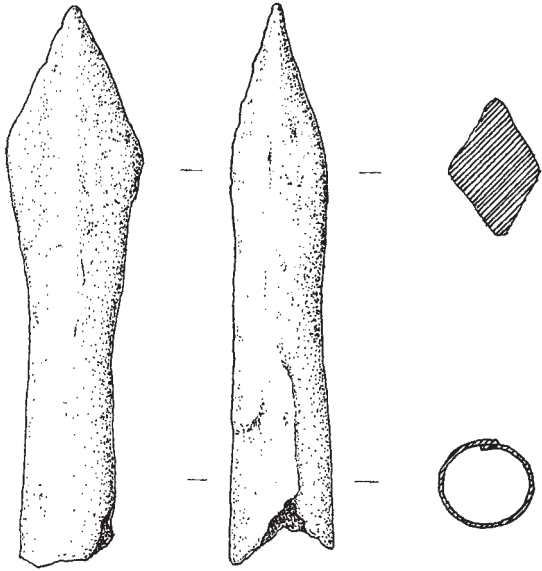
23. Vršak strelice samostrela, željezo

kasni srednji vijek; kraj XV. st. do prva polovina XVI. st.

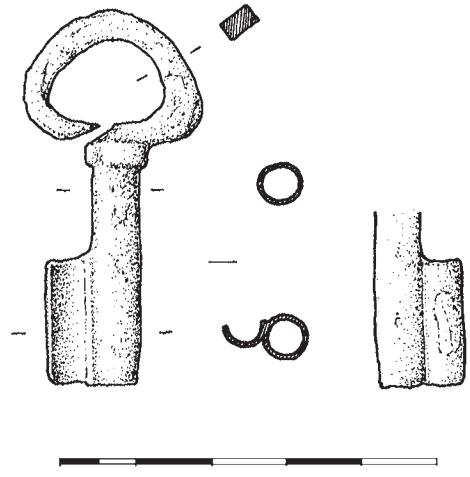
23.1 Ulomak vrška strelice samostrela rombičnog oblika s tuljcem za nasad, raspon u gornjoj polovici lista, presjek lista rombičan; oštećen, nepotpun (korodirao; tuljac nepotpun). — Duž. 7,33 cm; list: duž. 4,16 cm, šir. 2,97/1,41 cm; tuljac: pr.¹ 1,34 cm, pr.² 1,93 cm; tež. 35,821 g
AMZ S-4035: kv. G-H/8, u zemlji između nogu gr. 1/m i lubanje gr. 3C/m

Vršak strelice samostrela jedini je primjerak oružja otkriven na Opatovini. Pripadao je naoružanju pješaka i bio standardnim oružjem posebnih vojnih postrojbi od XII. stoljeća pa sve do oko 1500. godine, kada samostrelu popularnost naglo počela opadati zbog sve češće upotrebe znatno ubojitijega vatrenog oružja.⁸⁹ Vršak strelice s Opatovine, iako je nepotpun jer mu nedostaje donji dio tuljca, zacijelo pripada skupini srednjoteških primjeraka (35-50 gr.) datiranih u rasponu do XIV-XVI. st.⁹⁰

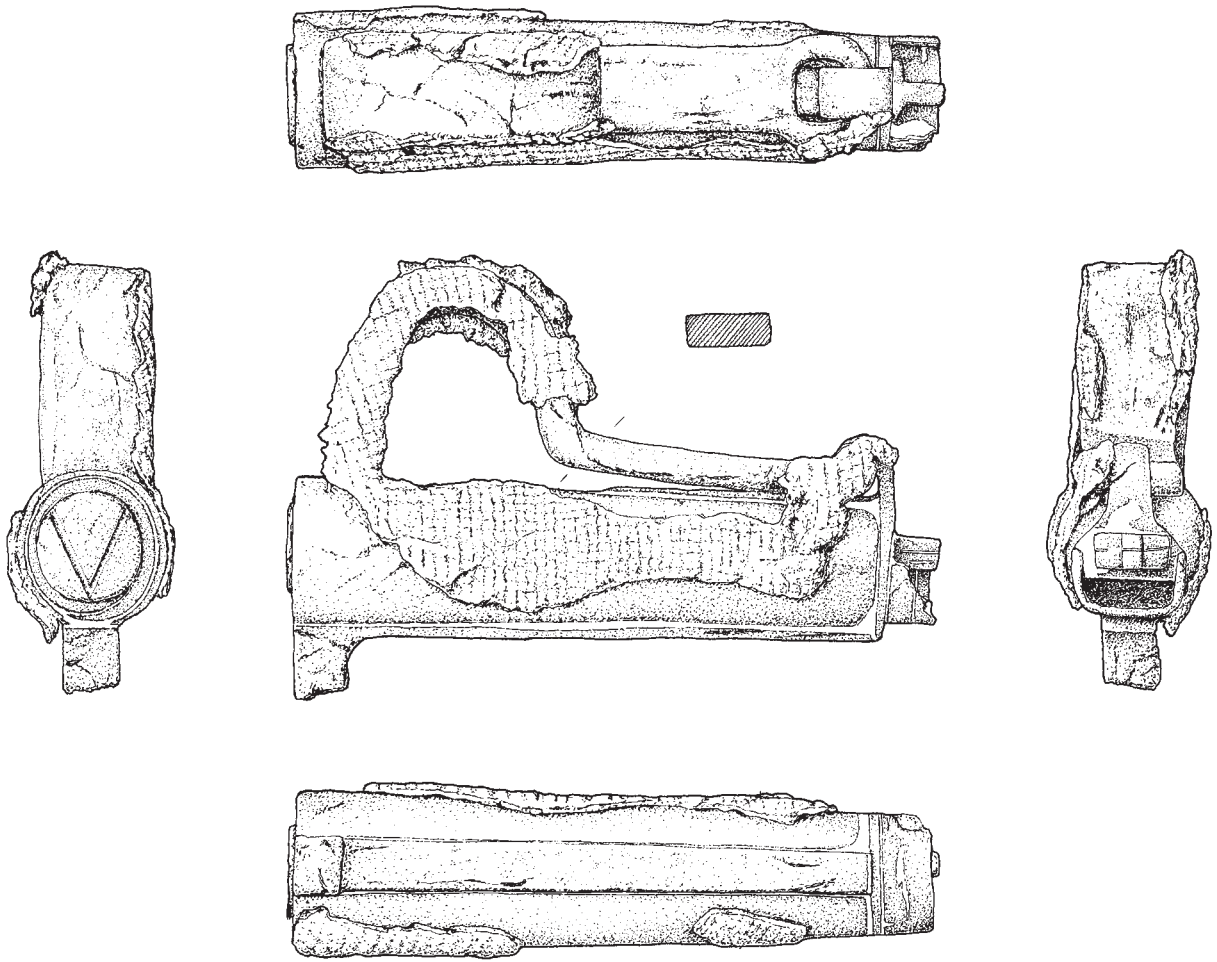
Vršak strelice zatečen je u zemlji među grobovima ukopanima tijekom prve polovine XVI. stoljeća te ne predstavlja grobni nalaz već nejasan odraz nekih osobitih okolnosti i događanja kojima je zahvaćen ovaj dio Opatovine potkraj XV. i u prvoj polovini XVI. stoljeća. Moglo bi se, također, pretpostaviti da je strelica upotrebljena i ranije u nekom od oružanih sukoba stanovnika Kaptola i stanovnika Gradeca već potkraj XIV. i početkom XVI. stoljeća — manje vjerojatno u nekom od onih učestalijih ali manje žestokih buknulih krajem XIV. stoljeća (1375, 1384, 1387, 1396-1397).⁹¹ a vjerojatnije u onom osobito uništavajućem i nasilnom u ljeto 1422. godine⁹² — ali se ipak čini izglednijim da je pripadala naoružanju vojnika koji su se na Kaptolu sukobili 1490. i 1491. godine u vrijeme nastojanja Maksimijana I

23.1

24.1

25.1

Habsburškog (1486-1519) da svrgne Vladislava II Jagelovića (1490-1516) i ovlada hrvatsko-ugarskim prestoljem.⁹³ Položaj nalaza među grobovima prve polovine XVI. stoljeća (ukopi razine I-III.) dozvoljava, međutim i mogućnost kasnijeg, možda ipak manje vjerojatnog, datiranja strelice u 1529. godinu, tj. u vrijeme građanskog rata i borbi pristaša Ivana Zapolje (1527-1540) i Ferdinanda I Habsburškog (1527-1564) koji je na zagrebačkom Kaptolu prouzročio dosta zla, oštetio štošta, pa ostavio zacijelo i poneki trag.

⁸⁹ U srednjovjekovnom naoružanju samostrel je bio poznat i u upotrebi već tijekom IX. st.

⁹⁰ PŘÍHODA 1932, 53; KERNN 1985, 53-56 (tip I). Za slične lovorolike vrškove strelica samostrela v. MEDVEDEV 1966, 94-95 (tip 8-1).

⁹¹ BUNTAK 1996, 124-127.

⁹² TKALČIĆ 1894, CLXXV-CLXXVII; KAMPUŠ-KARAMAN 1994, 66.

⁹³ KAMPUŠ-KARAMAN 1994, 81.

24. Ključ, željezo, bakrena slitina

kasni srednji vijek / rani novi vijek; XVI. st.

- 24.1 Ključ s D-ušicom pravokutnog presjeka, valjkastog tijela i s dugom polukružnom krestom na vrhu; spoj ušice i tijela prstenasto profiliran; dijelovi spajani bakrenom slitinom (u tragovima); oštećen (korodirao, ušica djelomično odvojena od tijela). — Duž. 4,96 cm, vis. 1,24 cm (tijelo+kresta); ušica: vel. 2,40/1,90 cm; tijelo: duž. 3,26 cm, pr. 0,66 cm; kresta: duž. 1,70 cm; tež. 9,879 g
AMZ S-4036: kv. G/7, u zemlji južno od gr. 15/dj

Ključ pripada jednostavnim izradevinama ove skupine arheološke građe. Malih je dimenzija i najvjerojatnije je služio za otvaranje ključanice (brave) kakvog manjeg visećeg lokota. Tipičan je nasebinski nalaz, a zatečen je u zemlji izvan grobnog konteksta u ukopnom sloju prve trećine XVI. stoljeća.⁹⁴

⁹⁴ Sličan nasebinski nalaz datiran je u prvu polovinu XVI. stoljeća *Sarvaly*, obj. 17 (žup. Zala), v. HOLL 1982, 53 (Abb. 11:5), 54.

25. Lokot, željezo, bakrena slitina

kasni srednji vijek / rani novi vijek; XVI. st.

- 25.1 Lokot valjkastog tijela sa srpolikim zaponom četvrtastog presjeka, na gornjoj plohi tijela na jednom kraju ušica za ovjes zapon, a na drugom kraju četvrtasti otvor za umetanje rešetkasto oblikovane omče zapon; na donjoj strani tijela četvrtasta zaštitna koso podrezana prečka u obliku slova L; na prednjoj strani tijela široki četvrtasti otvor za umetanje ključa, stražnja strana zatvorena glatkom pločicom zatvarača ukrašenom plitko urezanim slovom V; otisci od tkanine s obje strane lokota; oštećen (korodirao). — Duž. 8,71 cm, vis. 5,68 cm; tež. 110,18 g (s ostacima tkanine)
AMZ S-4037: gr. 6/ž-dj, među potkoljnicama ženskog skeleta

Lokot pripada jednostavnijoj inačici visećih lokota valjkasto oblikovanog tijela kakvi su diljem Europe korišteni od druge polovine XV. stoljeća pa sve do u kasno XVIII. stoljeće te ih ima i među kasnosrednjovjekovnim i ranonovovijekim nasebinskim nalazima u nama susjednim zemljama (Mađarska,⁹⁵ Slovenija,⁹⁶ Srbija⁹⁷ i dr.).⁹⁸ Raznovrsni su, iako naizgled slični i sastavljeni od više dijelova među kojima se osim valjakastog tijela i srpolikog zapon nalazi još i okrugla pločica zatvarača s dvjema ili trima tankim šipkama na unutarnjoj strani te obično nesačuvani trakasti ključ s rešetkastim zasunom.

Lokot je zatečen ispod male željezne prečice [16.2] među natkoljnicama ženskog skeleta kamo je dospio zajedno sa spremnikom

ili torbicom od (lanene ?) tkanine u kojoj se najvjerojatnije nalazio. Grob u kojem je zatečen pripadao je ukopnom sloju prve trećine XVI. stoljeća.

⁹⁵ *Sarvaly*, obj. 17 (žup. Zala): HOLL-PARÁDI 1975, 52, 53 Abb. 11:10, 111:2; *Gyirmót-Sebes* (žup. Győr-Sopron): MÜLLER, 1974, 67 br. 20, 69 Tab. III:5; *Vál* (žup. Fejér): HATHÁZI-KOVÁCS 1997, 217 Fig. 16:4, 220; *Visegrád* (žup. Pest): TEMESVÁRY 1961, 159 Sl. 50:4, 165, 180.

⁹⁶ *Drama-Otok pri Dobravi* (obč. Krško): STARE 2004, 52, 53 Tab. 5:8; *Celje* (obč. Celje): GUŠTIN—BRESSAN—KOMPLET 2001, 254-255, 277-278 br. 295, 302, 307, 309; *Celje-Knežji dvor* (obč. Celje): GUŠTIN—BRESSAN—KOMPLET 2001, 255, 277 br. 303.

⁹⁷ *Beograd-Beogradska tvrđava/Donji grad*, S-21: POPOVIĆ—BIKIĆ 2004, 168 Sl. 110:288, 196-197 br. 288.

⁹⁸ Za različite, većinom novovjeke inačice ovih lokota s nalazišta u Hrvatskoj, npr. VIDOVIĆ 1996, 100 T. 6:5, 148 (*Čakovec-Stari Grad*); ŠKILJAN 2002, 50 br. 125-127 (*nepoznato nalazište, Dalj i Križevci*), 51 br. 128 i 132 (*Krapina, Bizovac*), 52 br. 137-138 (*Moslavina, Križevci*), 53 br. 139-140 i 143 (*nepoznato*), 54 br. 148 (*Sisak*); RADIĆ 2004, 101 br. 97 (*Orahovica-Ružica*). — Za usporedbe prikladnije od spomenutih hrvatskih nalaza, v. također PANKHOFFER 1984, 56-57 (dva primjerka, gore posve lijevo).

26. Nož, željezo, bakrena slitina (2 kom)

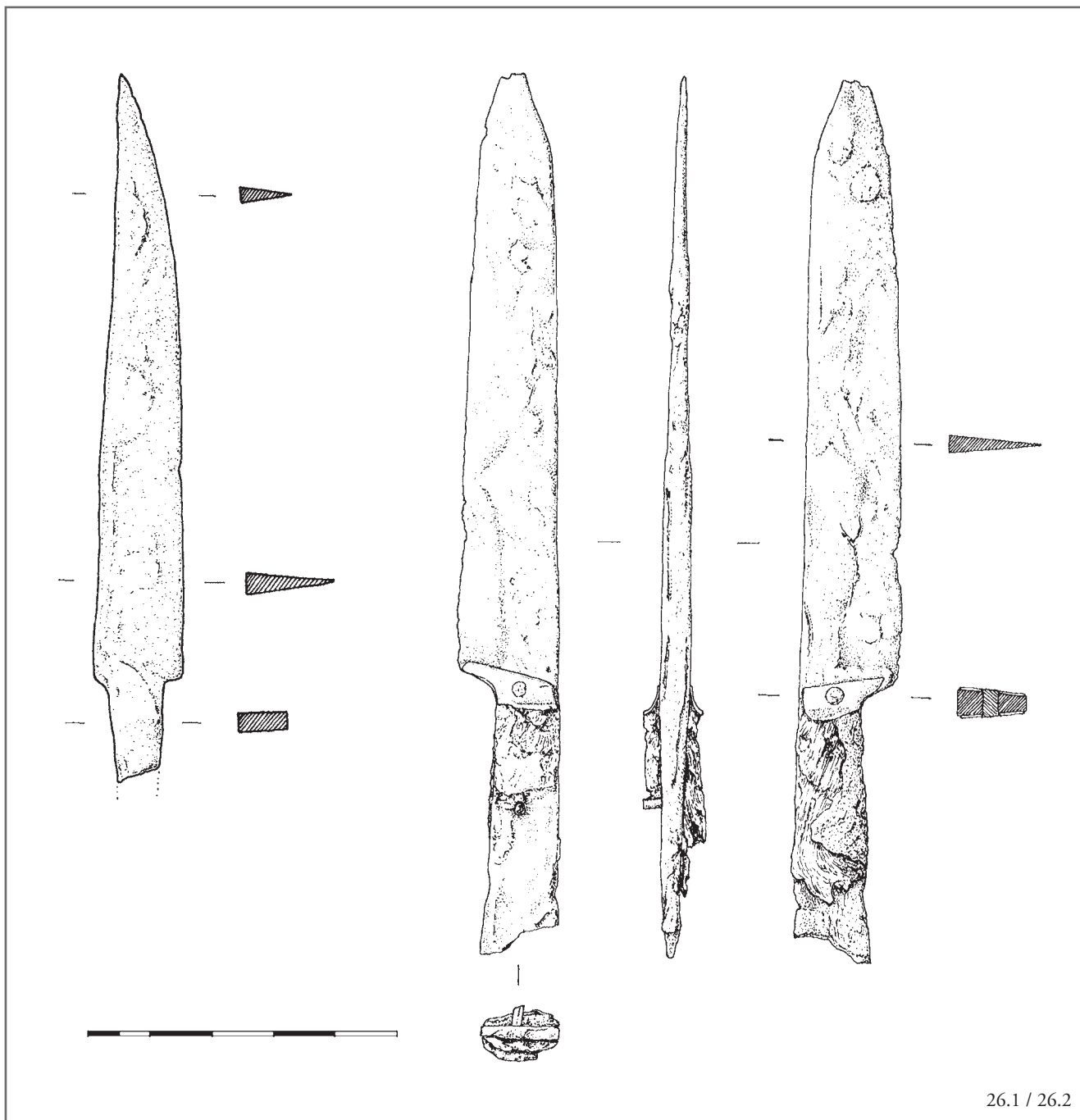
kasni srednji vijek / rani novi vijek; XV-XVI. st.

- A — *trn za naticanje*
- 26.1 Nož s trnom za naticanje, oštrica ravnih leđa sa sječivom od ramena prema vrhu suženom u šiljak, trn četvrtastog presjeka; oštećen (korodirao; veći dio trna nedostaje). — Duž. ulomka 11,38 cm; oštrica: duž. 9,75 cm, šir. 1,50 cm, deb. 0,43/0,11 cm; trn za naticanje (ulomak): duž. 1,63 cm, šir. 0,90/0,70 cm, deb. 0,38/0,33 cm; tež. ulomka 14,181 g
AMZ S-4038: kv. H/7 (?), "s ruba" sonde 2 (kod asfalta)

- B — *obložni trn*
- 26.2 Nož s obložnim trnom i ramenom pločicom, leđa i sječivo ravni i na vrhu zakošeni u šiljak, obložni trn uži od oštrice i prema kraju proširen, ramena pločica usvrščena zakovicom, trn četvrtastog presjeka sa zakovicom za učvršćivanje obložnih pločica drške (ostaci drva i limene presvlake); ramena pločica i zakovica drške od bakrene slitine; oštećen (korodirao; nepotpun: vrh odlomljen, veći dio drške nedostaje). — Duž. ulomka 14,27 cm; oštrica (ulomak): duž. 9,95 cm, šir. 1,74/1,25 cm, deb. 0,55/0,20 cm; obložni trn (ulomak): duž. —, šir. 1,17/1,37 cm, deb. 0,55/0,30 cm; zakovica: duž. — cm, pr. 0,20 cm; tež. ulomka 21,192 g (s ostacima drvene drške i limene presvlake)
AMZ S-4039: kv. H/12

Glavni dijelovi srednjovjekovnog noža su oštrica, trn i drška, ali se u kasnom srednjem vijeku noževe obično raspoznaje prema oblikovanju trna i dijeli u dvije skupine: noževe s trnom za naticanje [26.1] i noževe s obložnim trnom, tj. trnom za obložne pločice [26.2]. Prva od ovih dviju skupina je relativno-kronološki starija, poznata je još od ranog srednje vijeka i prevladavajuća je sve do ranog XV. stoljeća, dok se druga relativno-kronološki mlađa skupina javlja tek oko 1300. godine ili tijekom prve polovine XIV. stoljeća i od tada traje u kontinuitetu sve do današnjih dana.⁹⁹ Kod ovog potonjeg izgleda da je pri izradi oštrice korišten čelik i željezo tako da je čelična osnova sječiva sa stražnje strane presvučena slojem kovanog željeza.

Oba noža otkrivena su početkom iskopavanja u *sondi 2*, bez grobnog su konteksta i s malo popratnih podataka, ali su zatečeni: prvi u južnom dijelu *sonde 2* u vrijeme rada na ukopnom sloju sredine ili druge polovine XV. stoljeća [26.1], a drugi u sjevernom dijelu *sonde*

2 u vrijeme rada na ukopnom sloju početka ili prve polovine XVI. stoljeća [26.2].

⁹⁹ COWGILL 2000, 25-26.

27. Klin s petljastom glavom, željezo

rani novi vijek; XVII. st.

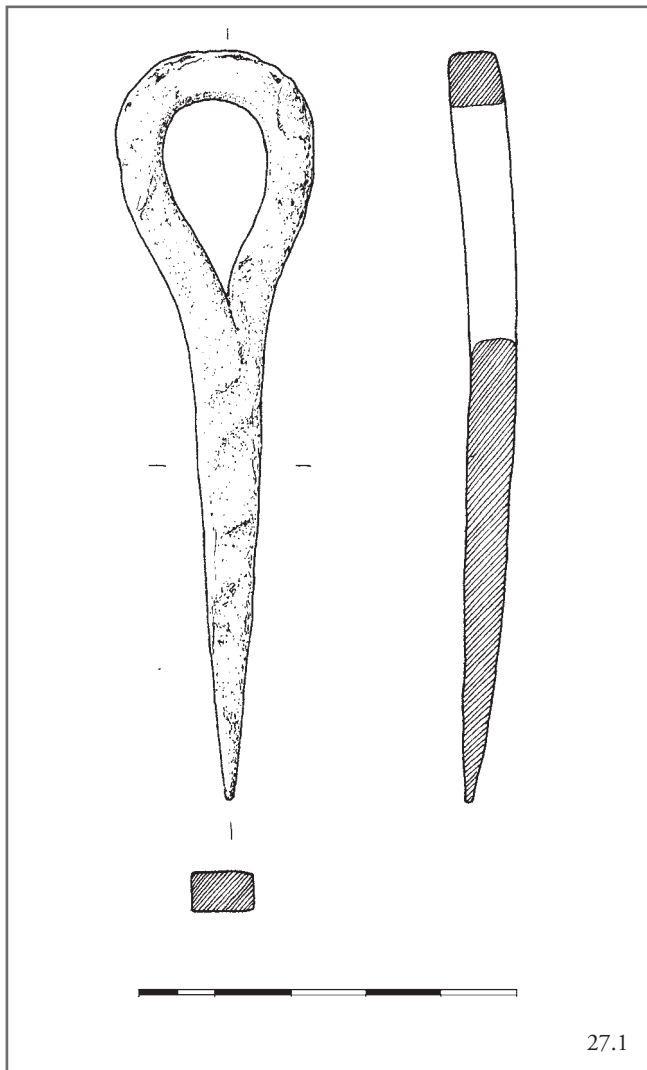
27.1 Klin s kapljičasto oblikovanom petljastom glavom, tijelo pravokutnog presjeka prema vrhu suženo prelazi u šiljak. — Duž. 9,80 cm; glava (ušica): duž. 3,5 cm, šir. 2,64 cm; tijelo: deb. 0,72/0,65 cm; tež. 22,426 g
AMZ S-4040: kv. H/7, sjeveroistočno od gr. 3B/m

S više mađarskih kasnosrednjovjekovnih i ranonovovjekovnih arheološki istraženih nalazišta XVI. i XVII. stoljeća potječu slični, obično nešto dulji klinovi s petljastom glavom (ca. 13-16 cm).¹⁰⁰ Svi su oni, gotovo u pravilu, nasebinski nalazi među kojima se među češćim

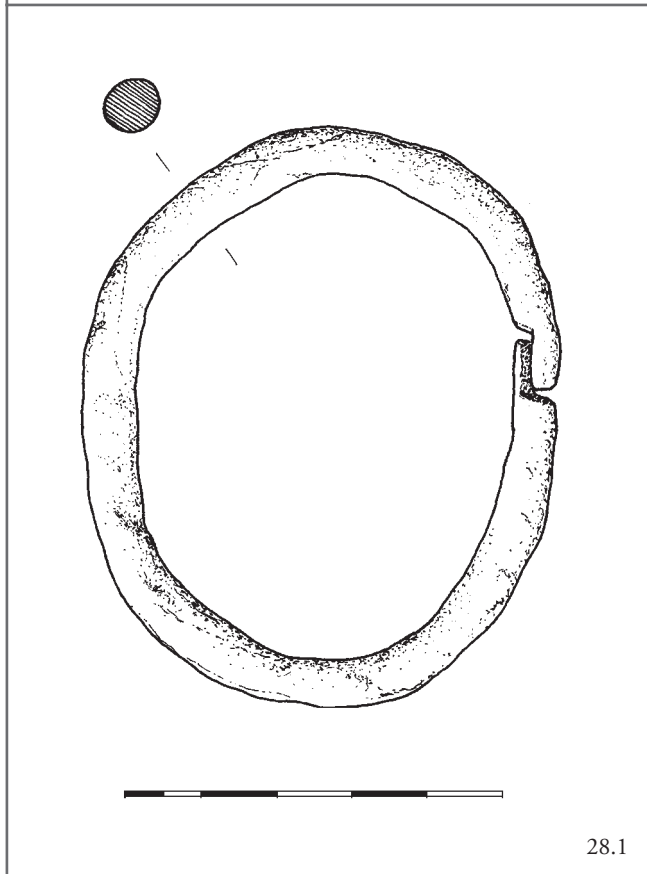
pojedinačnim nalazima ističe i poneki primjerak otkriven zajedno s većim brojem različitog kasnosrednjovjekovnog željeznog alata (npr. Budapest-Rácsocsaba u.).¹⁰¹

Pretpostaviti je da ovaj i još poneki nalaz [28.1] pripadaju vremenu proširenja franjevačke crkve do koje je došlo u drugoj polovini XVII. stoljeća.¹⁰²

¹⁰⁰ *Budapest-Rácsocsaba* (žup. Pest) i *Kecskemet, okolica* (žup. Bács-Kiskun): MÜLLER 1976, 264 sl. 1:2-3; *Nagyvázsony-Csepely* (žup. Veszprém): KOVALOVŠKI 1969, 247 sl. 35, nalaz potječe iz kasnosrednjovjekovnog naselja razorenog u XVI. st.; *Nyársapát* (žup. Pest): BENKŐ 1980, 412 Tab. 60:6 (slučajni nalaz); *Sátorhely-Ujstálló B* (žup. Baranya): PAPP 1963, 208 sl. 9. — Za eventualno slične klinove iz Muhi (žup. Borsod-Abaúj-Zemplén), v. MICHNAI 1982, 127-128 br. 13-14 (nalazi iz uništenog kasnosrednjovjekovnog naselja). Za kronološki neopredijeljeni primjerak iz Celja, v. GUŠTIN—BRESSAN—KOMPLET 2001, 252, 272 br. 214.

27.1

28.1

¹⁰¹ MÜLLER 1976, 268, 272, 278. Klin iz Rácoscsabe zanimljiv je zato što je nađen u skupini željeznog alata datiranog u drugu četvrtinu XVI. st., tj. u ranije godine vladavine Ferdinanda I i u vrijeme 15-godišnjeg rata (1526-1541. god.), kada je stradala i srednjovjekovna crkva kraj koje su predmeti svojevremeno pronađeni.

¹⁰² CVEKAN 1990, 41, 43.

28. Karika, željezo

rani novi vijek; XVII. st.

28.1 Karika ovalnog oblika, okruglog presjeka; oštećena (korodirala, napukla). — Vel. 7,64/6,23 cm; pr. 0,78/0,73 cm; tež. 46,064 g
AMZ S-4041: kv. G/8, zapadnije od gr. 1/m

29. Lula, keramika

novi vijek; druga polovina XIX. st.

29.1 Ulomak čašice, grebena i tuljca lule od fino pročišćene gline, crvenkaste do svijetle sivosmeđe boje, čašica ljiljanolikog oblika ukrašena ljestvičastim uzorkom, na stražnjoj stijenci čašice jedna odušna rupa; oštećena (gornji dio čašice i veći dio tuljca nedostaju). — Vel. ulomka: vis. 2,92 cm, duž. 2,68 cm, šir. 2,20 cm; tež. 10,206 g
AMZ S-4042: kv. H/9, u zemlji iznad grobova

Lule izradene od keramike jedan su od najčešće nalaženih ali i najistraživanijih predmeta arheologije novoga vijeka. Zajedno s pušenjem duhana na način američkih Indijanaca, keramičke lule pojavile su se u Europi u posljednjoj trećini XVI. stoljeća i sve do XIX. stoljeća bile su glavnim načinom ili oblikom korištenja i upotrebe duhana. Pretpostaviti je da se pušenje pa i lule skupa s njim u hrvatskim krajevima počinju širiti ponajprije u područjima koje su zaposjeli Turci i to, ako ne već potkraj XVI. stoljeća, onda zasigurno u ranom ili ranijem XVII. stoljeću. Već u tom najranijem razdoblju razlikuju se dva tipa keramičkih lula: lule od bijele gline s postoljem ili bez njega i s izduženom cijevčicom za udisanje karakteristične za zapadnu Europu (Engleska, Nizozemska, Francuska, Njemečka) i kratke lule od crvene gline sa zasebnom cjevčicom od trske ili drveta za umetanje u tuljac karakteristične za istočno Sredozemlje, sjevernu Afriku, Egipat, Tursku i Balkan.¹⁰³ Među ovima potonjima, na osnovu oblika čašice, razlikuju se i tri glavne skupine: lule sa čašicom zaobljenog oblika, lule sa čašicom diskoidnog oblika i lule sa čašicom u obliku ljiljanova cvijeta.

Ulomak otkriven na Opatovini srodan je baš tim kratkim lulama kadšto nazivanim i lulama "mediteranskog" tipa, a iako mu nedostaje veći dio čašice i gotovo čitav tuljac, očito je da pripada nekoj od brojnih inačica lula sa čašicom u obliku ljiljana. Poradi dosta širokog otvora za zrak sigurno je da spada među kasnije primjerke ove skupine keramičkih lula te ju treba smatrati proizvodom iz druge polovine XIX. stoljeća ili pak kasnijeg XIX. i ranijeg XX. stoljeće.¹⁰⁴

¹⁰³ ROBINSON 1983, 265, 267 Abb. 1; ROBINSON 1985, 154 Fig. 1.

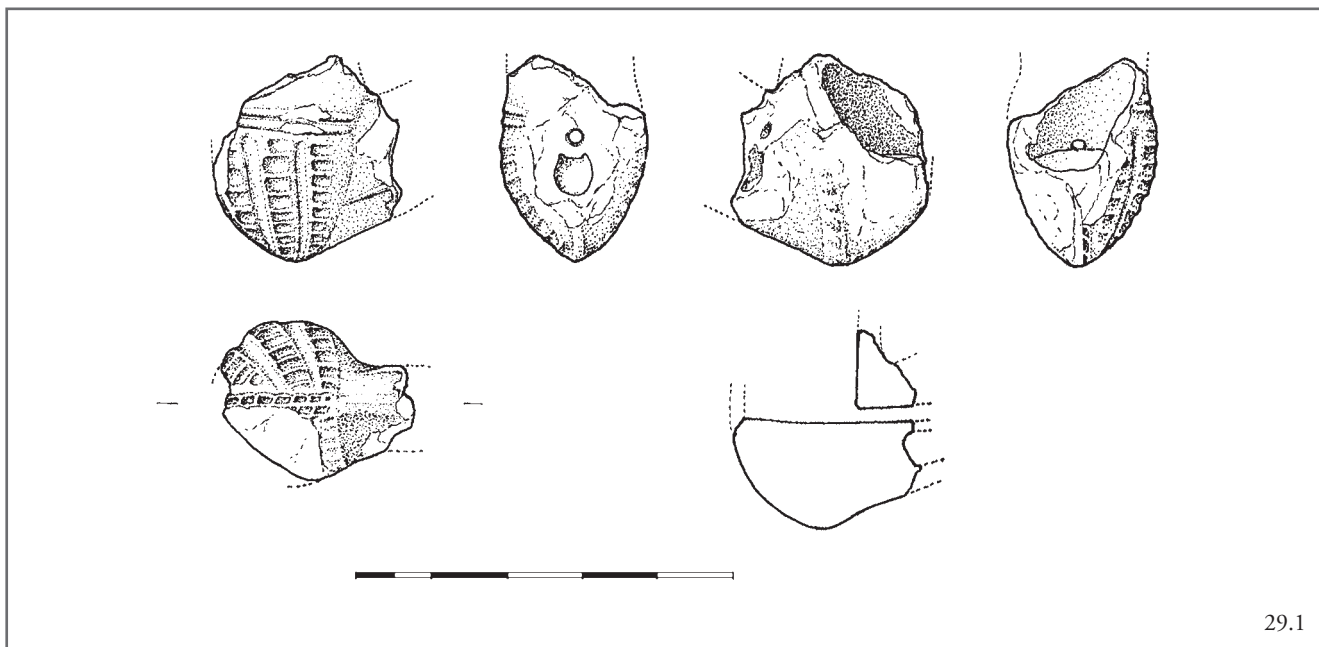
¹⁰⁴ ROBINSON 1985, 161, 163. — O nalazima lula iz Hrvatske zasada najviše, BEKIĆ 2000, 249-279.

30. Medalja s prikazom Majke Božje (tzv. Čudesna medalja), *alpacca*

novi vijek; druga polovina XIX. st.

30.1 Pločica okruglog oblika s okruglom ušicom za oves, u gornjem dijelu ušice natpis ALPACCA; na ušici alka lanca (ovalnog oblika, okruglog presjeka).

Av Marija okrenuta prema naprijed stoji na kugli okruženoj oblacima (12), nogama

gnječi glavu zmiје, ruke spuštene prema dolje izrajuju zrake svjetlosti, oko glave aureola s dvanaest zvijezda.

Rv Neukrašen.

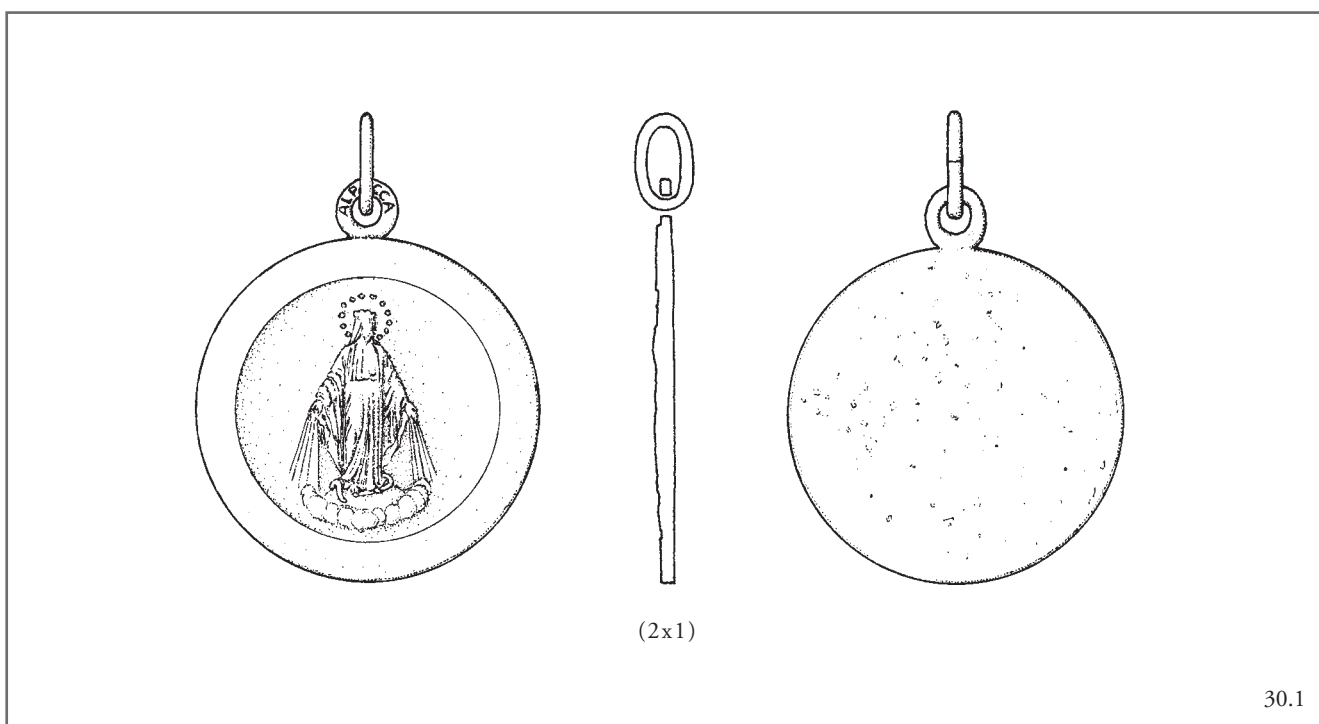
Tež. 4,127 g; pr. 22 mm, deb. 0,15 mm; vis. s ušicom ovjesa: 25,8 mm; ušica za ovjes: pr. 0,42 mm; karika lanca: duž. 0,73 mm, šir. 0,47 mm, pr. žice 0,12 mm
AMZ S-4043: sonda 1, rov uz istočni rub sonde

Medalja pripada skupini "Čudesnih medalja" s prikazom Blažene Djevice Marije koje su se nakon Marijina višekratnog ukazanja u Parizu 1830. godine, a s dozvolom Crkve, počele izrađivati 30.6.1832. godine¹⁰⁵ te su se nakon toga raširile cijelim svijetom. Isprava su nazivane medaljama Marijina Bezgrešnog začeca, ali su nakon samo sedam godina dobile ime pod kojima i danas postoje: "Čudesne medalje / Miraculeuse médailles / Miraculous Medals /

Wunderbaren Medaille". Primjerak s Opatovine umnogome odudara od ukrasnih normi uobičajenih za "Čudesne medalje" manje zbog svog okruglog oblika (rijedak) a više od svega jer na aversu nema ni traga od uobičajenoga natpisa "O Maria sine labe concepta ora pro nobis qui confugimus ad te" (na latinskom ili nekom od europskih jezika), dok je revers medalje gladak i bez ikakvog ukrasa, tj. bez Marijina monograma, križa, srca Isusova i Marijina te dvanaest zvijezda.

Natpis ALPACCA na ušici za ovjes pokazuje da je medalja izrađena od slitine bakra, nikla i cinka a baš ovakav grafija natpisa zaštitni je znak slitine izrađivane tijekom XIX. i početkom XX. stoljeća u firmi Berndorfer Metallwarenfabrik u Austrija (Berndorf AG).¹⁰⁶ Primjerak s Opatovine patvorina je nastala po uzoru na izrađevine spomenute austrijske firme.

Zagreb je 1880. godine pogodio jak potres te crkvi sv. Franje i samostanu nanio veliku štetu. Nakon potresa radovi na obnovi crkve

i samostana poduzimani su u nekoliko navrata 1885-1902. godine¹⁰⁷ i sva je prilika da je u tim okolnostima medalja izgubljena dospjevši u zemlju tijekom zemljanih ili građevinskih radova obavljanih uz zapadni portal crkve.

¹⁰⁵ KNEZ 2001, 21-22, 169-176 (br. 271-286), 270-271.

¹⁰⁶ *Alpaca* je naziv i izvorni zaštitni znak za nikl-srebro ili novo srebro, slitinu svijetle srebrnospive boje nastalu spajanjem bakra, nikla i cinka, čija je proizvodnja u Berndorfu otpočela 1844. godine.

¹⁰⁷ O obnovi samostana nakon potresa 1880. god., v. MIRKOVIĆ 1987, 132-133.

31. Šrapnel, željezo

novi vijek; 22. veljače 1944. god.

31.1 Grumen nepravilnog oblika, oštih rubova. — Duž. 6,1 cm, šir. 4,5 cm, deb. 1,93 cm; tež. 88,182 g
AMZ S-4044: *sonda 1*, rov uz istočni rub sonde

Sjećanja na prvo savezničko bombardiranje Zagreba 22. veljače 1944. godine gotovo da su posve izbljedadli i izgleda da postoje i žive još jedino na stranicama onovremnih novinskih kronika, u

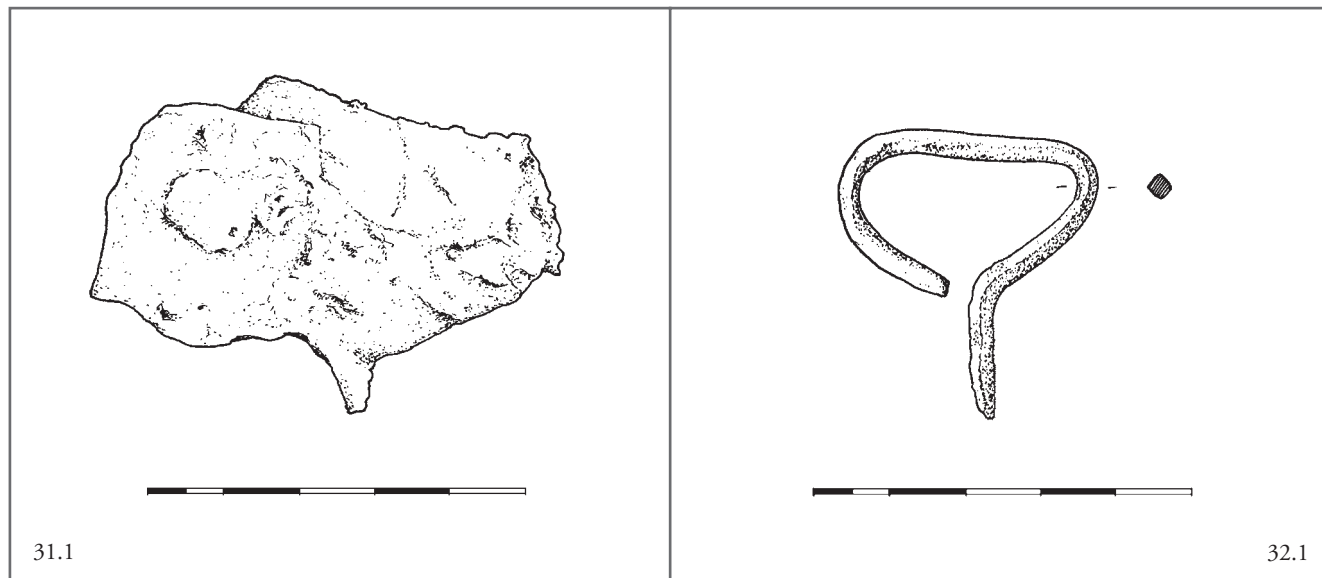
arhivskim spisima i bilješkama ili pak u povijesnoj literaturi koja se bavi zbivanjima u Zagrebu i Hrvatskoj tijekom Drugog Svjetskog rata. Događaj je to, koji je tog pokladnog utorka u prijepodnevnim satima (oko 11 h) podjednako snažno potresao periferiju kao i samo središte Zagreba, uznemirio mnoge Zagrepčane, neke od njih usmrtio i ranio te pričinio znatnu materijalnu štetu. Od 216 bombi koje su iz 12 savezničkih zrakopolova bačene na Zagreb samo su neke pale na Kapotol, dvije od njih oko crkve sv. Franje baš u vrijeme služenja sv. Mise, izazvavši veliku materijalnu štetu ali ne i ljudske žrtve.

Šrapnel otkriven početkom arheoloških iskopavanja pred crkvom sv. Franje jedinstven je po svemu onom što predstavlja, čemu pripada i o čemu govori. Istom vremenu i trenutku pripadaju i neki drugi nalazi [31.2].

32. Otvarač za konzervu, željezo

novi vijek; prva polovina XX. st.

32.1 Šipka četvrtastog presjeka s trokutasto oblikovanom otvorenom ušicom; ušica prema završetku proširena i zadebljala; oštećen, nepotpun (korodirala; veći dio tijela nedostaje). — Duž. ulomka: 3,82 cm; tež. 4,204 g
AMZ S-4045: kv. H/7, u zemlji uz d. koljeno gr. 2/m, gore

Construction

2005

2005

12/12/05

8. BIBLIOGRAFIJA

a) Popis kratica

A	Austria (= Austrija)	hrsg.	herausgegeben (= ured.)	sluč.	slučajni
AMZ	Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb	Huszár	v. HUSZÁR 1979	Sr	Srbija (= Serbia)
aps. dubina	apsolutna dubina	Jr.	junior (= mlađi)	Steinhilber	v. STEINHILBER 1955
ArhInstBgd	Arheološki institut, Beograd	k.br.	kućni broj	st.	stoljeće
br.	broj	kv.	kvadrant (= blok)	str.	stranica
cap.	caput (= poglavlje)	L.B.	Lidija Bakarić	s.v.	<i>sub voce</i>
c.f.	<i>citatum fecit</i> (= navod prema)	M.	MESZTERÁHZY 1991	sv.	svezak (= Volume)
Cz	Češka (= Bohemia)	m ²	metar kvadratni	Sz.	v. SZÓKE 1992
cm	centimetar	MGZ	Muzej Grada Zagreba, Zagreb	T. / Tab.	tabla
doc.	documentum (= isprava)	n.	nota (= bilješka)	Taf.	Tafel
dr.sc.	doktor znanosti	nm	nad more (= nadmorska visina)	tpq.	<i>terminus post quem</i> (= rok poslije kojeg)
ed.	edited (= ured.)	N.N.	nepoznati autor	Ul.	Ulica / ulica
fasc.	omotnica	NS	Nova serija	ured.	uredio / uredili
franc.	francuski	njem.	njemački	v.	vidi
G.	v. GIESLER 1971	npr.	na primjer	Vol.	Volume
god.	godina	obj.	objekt	žup.	županija
Götz	v. GÖTZ 1992	Obr.	obraz (= slika)	-	dubina (= apsolutna dubina)
Gr./gr.	grob	okr.	okres (= okrug)	*	članci i publikacije bez sažetka na stranom jeziku
H	Hungary (= Mađarska)	obč./opć	občina / općina	/c	child
HAZU	Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb	Pohl	v. POHL 1982	/dj	dječji
HPM	Hrvatski povijesni muzej, Zagreb	poč.	početak	/f	female
Hl.	Heilige (= Sveti)	pol.	polovina	/m	muški (= male)
Hr	Hrvatska (= Croatia)	pos. izd.	posebna izdanja	/ž	ženski
		rel. dubina	relativna dubina		
		Sk	Slovakia (= Slovačka)		
		Sl.	slika		

b) Kratice časopisa i serija

<i>ActaArchHung</i>	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest	<i>CommArchHung</i>	Communicaciones Archaeologicae Hungaricae, Budapest
<i>AnalCroChrist</i>	Analecta Croatica Christiana, Zagreb	<i>DDMÉ</i>	A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, Debrecen
<i>Antaeus</i>	Antaeus, Budapest	<i>DelaSAZU</i>	Dela Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Ljubljana
<i>ArchAust</i>	Archaeologia Austriaca, Wien	<i>DolgSzeged</i>	Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből, Szeged
<i>ArchÉrt</i>	Archaeologiai Értesítő, Budapest	<i>EMÉ</i>	Az Egri Múzeum Évkönyve, Eger
<i>ArchHist</i>	Archaeologia historica, Brno	<i>FolArch</i>	Folia Arcaeologica, Budapest
<i>ArchHistSlov</i>	Archaeologia Historica Slovenica, Ljubljana	<i>GlasnikSAD</i>	Glasnik srpskog arheološkog društva, Beograd
<i>Argo</i>	Argo, Ljubljana	<i>GodZSKHr</i>	Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske, Zagreb
<i>ArhPregled</i>	Arheološki pregled, Beograd	<i>GZM</i>	Glasnik zemaljskog muzeja, Sarajevo.
<i>ARR</i>	Arheološki radovi i rasprava, Zagreb	<i>Hesperia</i>	Hesperia, Athens.
<i>AthMitt</i>	Mitteilungen des deutschen archäologischen Instituts, Athenische Abteilung, Berlin	<i>HistZb</i>	Historijski zbornik, Zagreb
<i>BalKözl</i>	Balácai Közlemények, Veszprém	<i>HOMÉ</i>	A Herman Ottó múzeum Évkönyve, Miskolc
<i>BAR</i>	British Archaeological Reports, International Series, Oxford	<i>HrvSmotra</i>	Hrvatska smotra, Zagreb
<i>CD</i>	v. SMIČIKLAS [CD]	<i>ISNZg</i>	Iz starog i novog Zagreba, Zagreb
<i>CommArchHung</i>	Communicaciones Archaeologicae Hungaricae, Budapest		
<i>CNA</i>	v. KOCH [CNA]		
<i>CNI</i>	<i>Corpus Nummorum Italicorum, Vol. VII:</i>		

<i>IzdAGZ</i>	Izdanja Arhiva grada Zagreba, Zagreb	<i>RGA</i>	Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, Berlin-New York
<i>IzdHAD</i>	Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, Zagreb	<i>RVM</i>	Rad vojvodanskih muzeja, Novi Sad
<i>IzdMGZ</i>	Izdanja Muzeja grada Zagreba, Zagreb	<i>SbNMP</i>	Sborník Národního Muzea v Praze (Rada A — Historie), Prag
<i>JAMÉ</i>	Josa Andrés Múzeum Évkönyve, Nyíregyháza	<i>SHP</i>	Starohrvatska prosvjeta, Zagreb
<i>JNG</i>	Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte, Kallmünz	<i>SlovArch</i>	Slovanská archeologia, Bratislava
<i>JPMÉ</i>	A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, Pécs	<i>SSRH</i>	v. SZENTPÉTERY [SSRH]
<i>MakPrimorje</i>	Makarsko primorje, Makarska	<i>StarineJAZU</i>	Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb
<i>MCZ (= PSGZ)</i>	v. TKALČIĆ [MCZ]	<i>StudCom</i>	Studia Comitatus, Szentendre.
<i>MGH SS</i>	Monumenta Germaniae Historica. Scriptores (in folio)	<i>StudMonInstPovUmj</i>	Studije i monografije Instituta za povijest umjetnosti, Zagreb
<i>MHASKatMon</i>	Muzej hrvatskih arheoloških spomenika — Katalozi i monografije, Split	<i>Sudeta</i>	Sudeta, Liberec
<i>MIA</i>	Materiali i issledovanija po arheologii SSSR, Moskva	<i>ŠtudZvesti</i>	Študijné zvesti, Nitra
<i>Monumentorum Tutela</i>	Monumentorum Tutela - Ochrana pamiatok, Bratislava.	<i>VAMZ</i>	Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, Zagreb
<i>MÖAG</i>	Mitteilungen der österreichischen Gesellschaft für Ur-und Frühgeschichte, Wien	<i>VHAD</i>	Vjesnik hrvatskog arheološkog društva, Zagreb
<i>Muzeji</i>	Muzeji, Beograd	<i>Viri</i>	Viri — Gradivo za materialno kulturo Slovencev, Ljubljana
<i>MzA</i>	v. MILLER zu AICHOLZ [MzA]	<i>VHAD</i>	Vjesnik hrvatskog arheološkog društva, Zagreb
<i>ObvHAD</i>	Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva, Zagreb	<i>VMKH</i>	Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske, Zagreb
<i>OpArch</i>	Opuscula Arcaheologica, Zagreb	<i>VMMK</i>	A vészpremi megyei múzeumok közleményei, Veszprém
<i>NarStarina</i>	Narodna starina, Zagreb	<i>Vrulje</i>	Vrulje, Zadar
<i>Podravina</i>	Podravina, Koprivnica	<i>VTT</i>	Veszprémi történelmi tár, Veszprém
<i>PodZb</i>	Podravski zbornik, Koprivnica	<i>VZA</i>	Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga Zemaljskog arkiva, Zagreb
<i>Prilozi</i>	Prilozi, Zagreb	<i>ZbZagori</i>	Zbornik o Zagori, Split
<i>Prostor</i>	Prostor, Zagreb	<i>ZgodČas</i>	Zgodovinski časopis, Ljubljana
<i>PZ</i>	Prähistorische Zeitschrift, Berlin	<i>W.</i>	v. BEIERLEIN—K. Conservatorium des Münzkabinetts 1901 [W.]
<i>RadJAZU</i>	Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb		
<i>RadoviFilFakZd</i>	Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti, Zadar		

c) Literatura

ARBUTINA, Dražen			religioznom životu Gradeca [Die Pfarre St. Marco im Gesellschaftlichen religiösen und Kulturleben von Gradec], u/in: <i>Zagrebački Gradec 1242-1850.</i> (ured. I. Kampuš), Zagreb, 129-136 [njem. 136].
1996	Razvoj kaptolskog vrta Ribnjak u Zagrebu i panovi za uređenje perivoja [The Development of Ribnjak Garden in Kaptol, Zagreb, and Designs of the Park, <i>Prostor</i> 4/2, 1996, 253-269 [engl. 269].	BÁLINT, Alajos	
ARIÈS, Philippe		1938	A kaszperi középkori tempolm és temető [Das Gräberfeld und die Kirche von Kaszaper aus dem Mittelalter], <i>DolgSzeged</i> XV, 1938, 184-190 [njem. 184-190].
1975	<i>Western Attitudes toward Death from the Middle Ages to the Present</i> , Baltimore.	BAJALOVIĆ-BIRTAČEVIĆ, Marija	
BADURINA, Anđelko		1960	<i>Srednjovekovna nekropola u Mirijevo [La nécropole médiévale dans la village de Mirijevo]</i> , Muzej grada Beograda, Pos. izd. 1, Beograd.
1990	Uloga franjevačkih samostana u urbanizaciji dubrovačkog područja [Die Rolle der Franziskanerklöster in der Urbanisierung des Gebietes von Dubrovnik], <i>StudMonInstPovUmj</i> 6 (= AnalCroChrist XXVII), Zagreb.	BARLÈ, Janko	
BALABAN, Josip		1902	<i>O zdravstvu starog Zagreba [Health in Old Zagreb]</i> , Zagreb.*
1994	Župa Sv. Marka u društvenom, kulturnom i		

- 1913 Nekadašnja ubožnica sv. Elizabete u Zagrebu [The former almshouse of St. Elizabeth in Zagreb], *VZA XV*, 1913, 72-74.*
- BEIERLEIN J.P.—K. Conservatorium des Münzkabinetes [W]
1901 *Die Medaillen und Münzen des Gesammthausen Wittelsbach*, München.
- BEKIĆ, Luka
2000 Uvod u problematiku glinenih lula na području Hrvatske [Introduction into the question of clay pipes on the territory of Croatia], *VAMZ XXXII-XXXIII* (1999-2000), 2000, 249-279 [engl. 271-272].
- BELICZA, Biserka
1994 Zdravstvene prilike i zdravstvena zaštita u Gradecu do 16. stoljeća [Die hygienischen und gesundheitlichen Bedingungen von Gradec im 16. Jahrhundert], u/in: *Zagrebački Gradec 1242-1850.*, Zagreb 1994, 143-148 [njem. 148].
- BELOŠEVIĆ, Janko
1992 O rezultati istraživanja lokaliteta "Crkvina" u selu Galovcu kod Zadra u 1990. godini [The results of the investigation on the site "Crkvina" in the village of Galovac near Zadar in 1990], *RadoviFilFakZd* 30/17 (1990/1991), 1992, 79-91 [engl. 92], T. I-XXXIII.
1993 Ishod pete, završne kampanje istraživanja lokaliteta Crkvina u selu Galovcu kod Zadra [The results of the fifth and final excavation on the locality Crkvina in the village of Galovac near Zadar], *RadoviFilFakZd* 31/18 (1991/1992), 1993, 121-142 [engl. 142], T. I-L.
- BENKŐ, Elek
1980 A középkori Nyársapát [Das mittelalterliche Dorf Nyársapát] *StudCom* 9, 1980, 315-424 [njem. 423-424].
- BEŠLAGIĆ, Šefik—BASLER, Đuro
1964 *Grborezi — srednjovjekovna nekropola [Die mittelalterliche Nekropole in Grborezi bei Livno]*, Sarajevo.
- BLINSKI, Paul
1996 *Medieval Death: Ritual and Representation*, London.
- BOHÁČOVÁ, Ivana
1998 Zum Befestigungssystem der Přemyslidenburgen (am Beispiel der archäologischen Untersuchungen in der Prager Burg und in Stará Boleslav), u/in: *Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa*, Tagung Nitra 7.-10. Oktober 1996, Hrsg. Joachim Henning, Alexander T. Ruttikay, Bonn, 37-47.
- BOJČIĆ, Zvonko
1984 Pregled istraživanja i rasprostranjenosti rano-srednjovjekovnih arheoloških nalaza u istočnoj Slavoniji i Baranji [Ergebnisse frühmittelalterlicher archäologischer Forschungen in Ostslawonien und Baranja], u/in: *Arheološka istraživanja u istočnoj Slavoniji i Baranji / Archäologische Forschungen in Ostslawonien und Baranja*, Znanstveni skup/Tagung, Vukovar, 6-10. X. 1981, IzdHAD 9, Zagreb 1984, 211-221 [njem. 222].
- BOŽEK, Sanja
1997 Arheološka istraživanja na groblju kod crkve Sv. Stjepana u Brelima [Archaeological excavations on the graveyard near the St. Stephen church in Brela], *MakPrimorje* 3, 1997, 103-115 [engl. 115].
- BRUNŠMID, Josip
1898 Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije II [Archaeological notes from Dalmatia and Pannonia II], *VHAD III*, 1898, 150-205.*
1904 Najstariji hrvatski novci [The earliest Croatian coins] *VHAD VII* (1903/4), 1904, 182-190.*
- BŘEZINOVÁ, Gertrúda
2004 K aktualizácii včasnostredovekého osídlenia pod Martinským vrchom v Nitre, u/in: *Zborník na počesť Dariny Biálekovej*, Archaeologica Slovaca Monographiae VII, Nitra 2004, 53-56.*
- BUDAK, Neven
1992 "Budući da smo htjeli u Zagrebu na brdu Gradecu sagraditi slobodni grad..." ["Da wir in Zagreb, auf dem Hügel eine freie Stadt errichten wollten"/] "As we wanted to build a free City in Zagreb on the Hill of Gradec", u/in: *Zlatna Bula 1242-1292.*, Katalog izložbe/Exhibition catalogue, Zagreb 1992, 21-32 [njem./eng. 32].
1994 Prva stoljeća Hrvatske [The First Centuries of Croatia], Zagreb.*
- BUNTAK, Franjo
1936 Župna crkva Sv. Marije u Zagrebu [Die Pfarrkirche der Heiligen Maria in Zagreb], *VHAD XVII*, 1936, 37-109 [njem. 106-109].
1996 *Povijest Zagreba [The History of Zagreb]*, priredio/ed. M. Švob, Zagreb.*
- BURIĆ, Tonči
2001 Putalj u srednjem vijeku [Putalj in the Middle Ages], u/in: BURIĆ—ČAČE—FADIĆ 2001, 151-322 [engl. 297-306].
- BURIĆ, Tonči—ČAČE, Slobodan—FADIĆ, Ivo
2001 *Sv Juraj od Putalja [St. George of Putalj]*, MHASKatMon12, Split.
- BUTURAC, Josip
1984 Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine [Volkszählungen der Pharren des Bistums Zagreb 1334 und 1551], *StarineJAZU* 59, 1984, 43-108 [njem. 108]
- BYNUM, Caroline Walker
1995 *The Resurrection of the Body in Western Christianity, 200-1336*, New York.
- CIGLENEČKI, Slavko
2000 *Tinje nad Loko pri Žusmu — Poznoantična in zgodnjerednjeveška naselbina [Tinje oberhalb von Loka pri Žusmu — Spätantike und frühmittelalterliche Siedlung]*, Opera Inistuti Archaeologici Sloveniae 4, Ljubljana.
- CNI VII-1
1915 *Corpus Nummorum Italicorum, Vol. VII: Veneto (Venezia I: Dalle origini a Marino Grimani)*, Roma.

- COWGILL, Jane
2000 Manufacturing techniques, u/in: COWGILL—De NEEGAARD—GRIFFITHS 2000, 8-39.
- COWGILL, Jane—De NEEGAARD, Margarete—GRIFFITHS, Nick
2000 *Knives and Scabbards*, Medieval Finds from Excavations in London 1, London.²
- CVEKAN, Paškval
1990 *Kaptolski Franjevci [The Franciscans of Kaptol]*, Zagreb.*
- ČILINSKÁ, Zlata
1973 *Frühmittelalterliches Gräberfeld in Želovce*, Archaeologica Slovaca — Catalogi V, Bratislava.
- ČREMOŠNIK, Irma
1951 Nalazi nakita u srednjovjekovnoj zbirci Zemaljskog muzeja u Sarajevu [Parure dans la collection du moyen Âge au Musée National de Sarajevo], *GZM VI*, 1951, 241-270 [franc. 270].
- ĆOROVIĆ-LJUBINKOVIĆ, Mirjana
1970 Nalazi u Korintu i slavenska arheologija X-XII veka [Les trouvailles archéologique de Corinth et l'archéologique Slave du Xe-XIIe siècle, u/in: I międzynarodowy kongres archeologii słowiańskiej/ Ier Congrès international d'archéologie slave, Warszawa 14-18 IX 1965, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970, 454-467 [franc. 463-467].
- DANIELL, Christopher
1998 *Death and Burial in Medieval England: 1066-1550*, London-New York.
- DAMJANOVIĆ, Damjan
1975 *Sveti Franjo u Zagrebu - na Kaptolu [St. Francis in Zagreb - at Kaptol]*, Zagreb.*
- Death and Dying in the Middle Ages*
1999 *Death and Dying in the Middle Ages*, ed. Edelgard E. DuBruck—Barbara I. Gusick, Studies in Humanities Vol. 45, New York.
- DEMO, Željko
1984 Castrum Keukaproncha/Kuwar — počeci istraživanja [Castrum Keukaproncha/Kuwar — The first investigations: an archaeological and historical study], *PodZb* 84, 1984, pp. 320-360 [engl. 358-360].
- DEMO, Željko—MARKOVIĆ, Zorko
2002 Otkriveno srednjovjekovno groblje na Kaptolu [The discovery of a medieval cemetery at Kaptol], *Glas Koncila* 23 (1459), nedjelja, 09.06.2002., 30.*
2002a Što su otkrila iskopavanja na Opatovini [What was discovered at the excavations at Opatovina], *Glas Koncila* 32-33 (1468-1469), 11-18.08.2002., 29.*
- DOBRONIĆ, Lelja
1959 *Stare numeracije kuća u Zagrebu [The former numeration of houses in Zagreb]*, IzdMGZ 2, Zagreb.*
1986 *Zagrebački Kaptol i Gornji Grad nekad i danas [Zagreb Kaptol and Gornji Grad in the Past and Now]*, Zagreb.
1988 *Zagrebačka biskupska tvrđa [The Episcopal Fort of Zagreb/Die zagreber Bischofsfestung/La fortezza vescovile di Zagabria]*, Zagreb.
1991 *Biskupski i kaptolski Zagreb [Episcopal and Kaptol Zagreb]*, Zagreb.*
1992 *Slobodni i kraljevski grad Zagreb [The Free and Royal City of Zagreb]*, Zagreb.*
2003 *Stari "vijenac" sela oko Zagreba [The Old "Circle" of Villages around Zagreb]*, Zagreb.*
- DORN, Antun
1978 Kliško groblje, Klis, Vukovar — srednjovjekovna nekropola [Kliško groblje, Klis près Vukovar], *ArhPregled* 20, 1978, 130-133 [franc. 200], T. LXXV:3-LXXVI:1-2.
- EGAN, Geoff—PRITCHARD, Frances
2002 *Dress Accessories c. 1150-c. 1450*, Medieval Finds from Excavations in London 3, London.
- EISNER, Jan
1952 Devínska Nová Ves — Slavenské pohřebiště [Begräbnisstätte aus dem VII. und VIII. Jahrhundert in Devínska Nová Ves bei Bratislava in der Slowakei], Bratislava.
- FABER, Aleksandra
1990 Zagreb između prehistorije i srednjeg vijeka [Zagreb between prehistory and the Middle Ages], *Prilozi* 5/6 (1988-1989), 1990, 5-24 [engl. 20].
- FEBRE, Lucine—MARTIN, Henri-Jean
1997 *The Coming of the Book: The Impact of Printing 1450-1800*, London.
- FEHÉR, Geza Jr.
1955 Az 1949. évi Mohács-Csele-patak mentőásatás [Die Rettungsgrabung von Mohács—Csele-patak im Jahre 1949], *ArchÉrt* 82/2, 1955, 212-228, Taf. XXXVI-L [njem. 227-229].
- FIEDLER, Uwe—PASSLICK, Matthias—RICHTER, Andreas
1993 Beiträge zur Formenentwicklung der awarenzeitlichen Grabkeramik, *ArchAust* 77, 1993, 243-275.
- FILIPEC, Krešimir
1996 Istraživanje srednjovjekovnog groblja u Đelekovcu 1995. i 1996. godine [Excavation of the mediaeval cemetery at Đakovo in 1995 and 1996], *OpArch* 20, 1996, 189-197 [engl. 194-195].
- FISCHBACH, Otto
1897 Újabb leletek hohlenbergről és Krunglból, *ArchÉrt* XVII, 1897, 133-147.
- FROLÍK, Jan—BAVERMANOVÁ, Milena
2000 Die prager Burg, u/ in: *Stuttgart* 2000, 376-378.
- LE GOFF, Jacques
1986 *The Birth of Purgatory*, Chicago.
- GÁDOR, Judit—NOVÁKI, Gyula
1980 Az abaújtári földvár sánca [Rampart of the Abaújtár earthen fort] *HOMÉ* IX, 1980, 43-77 [engl. 76-77].
- GARAM, Éva Sz.
1972 Avar temető Andacs [Avar cemetery at Andocs], *FolArch* XXIII, 1972, 129-181 [engl. 182].
1981 VIII-IX. századi telepnyom Tiszafüred határában

- [Siedlungsspur aus dem 8.-9. Jh in der Gemerkung von Tiszafüred], *CommArchHung* 1981, 137-147 [njem. 147].
- GEDAI, István
1965 A hajdúszoboszlói frisachi éremlelet [Der Friesacher Münzfund von Hajdúszoboszló], *DDMÉ* 1962-1964, 1965, 357-369 [njem. 369].
- GIESLER, Jochen
1981 *Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur (Ein Beitrag zur Archäologie des 10. und 11. Jahrhunderts im Karpatenbecken)*, PZ 56/1.
- GOLDSTEIN, Ivo
1995 *Hrvatski rani srednji vijek [The Croatian Early Middle Ages]*, Zagreb.*
- GONZAGA, Franciscus
1587 *De Origine Seraphicae Religionis Franciscanae Eiusque Progressibus, de Regularis Observantiae Institutione, Forma Administrationis ac Legibus Admirabilique Eius Propagatione*, Roma (Venezia, 1603²).
- GOTTFRIED, Robert S.
1985 *The Black Death: Natural and Human Disaster in Medieval Europe*, New York.
- GÖTZ, Erich
1992 *Die Münzprägung in der Oberpfalz*, Nürnberg.
- GRÄSLUND, Anne-Sofie
2004 Dogs in graves — a question of symbolism ?, u/in: *Pecus. Man and Animal in Antiquity*, Proceedings of the Conference at the Swedish Institute in Rome (September 9-12, 2002), 2004, 171-180.
- GUNJAČA, Stjepan
1960 *Tiniensia Archaeologica - Historica - Topografica II*, SHP 7, 1960, 7-142, Tab. I-XIV [engl. 134-142].
- GUŠTIN, Mitja—BRESSAN, Fabrizio—KOMPLET, Bojana
2001 Kovinske najdbe iz Celja [Oggetti metallici provenienti da Celje], u/in: *Srednjeveško Celje [Medieval Celje]*, ArchHistSlov 3, 239-287.
- ERDELYI István—SZIMONOVA, Erika
1987 Ausgrabungen in der Gemerkung von Vásárosnamény-Gergelyugornya (Vorbericht), *ActaArchHung* XXXIX/3-4, 1987, 287-312.
- HABUNEK-MORAVAC, Štefica
1960 Prilog proučavanju srednjovjekovnih kaptolskih utvrda [Une contribution à l'étude des fortification médiévales à Kaptol], *ISNZg* II, 1960, 85-99 [franc. 99], sl. 23-28.
- HADLEY, D.M
2001 *Death in Medieval England: An Archaeology*, Stroud.
- HANULIAK, Milan
1994 *Malé Kosihy I*, pohrebisko z 10.-11. storočia (archeologicko-historické vyhodnotenie) [Gräberfeld aus dem 10.-11. Jh. in Malé Kosihy], *Materia- lia Archaeologica Slovaca* XII, Nitra.
- HANULIAK, Milan—KUZMA, Ivan
1983 Výsledky výskumu včasnostredovekého osídlenia v Mužla-Čenkove [Die Untersuchungen der frühmittelalterlichen Besiedlung in Mužla-Čenkove], *ArchHist* 8 (1982), 1983, 385-387 [njem. 386-387].
- HATHÁZI, Gábor—KOVÁCS, Gyöngyi
1997 A post-medieval assemblage from Vál, *Acta- ArchHung* XLIX/1-3, 1997, 195-225.
- HERKOVA, Zlatko
1957 *Ime grada Zagreba u prošlosti [The name of the city of Zagreb in the past]*, IzdAGZ II, Zagreb.
- HERRMANN, Joachim
1986 Wegbereiter einer neuen Welt - der Welt der Staaten und Völker des europäischen Mittelalters, u/in: *Welt der Slawen* (Hrsg. J. Herrmann), Leipzig-Jena-Berlin 1986, 45-56.
- HOLL, Imre—PARÁDI, Nándor
1982 *Das Mittelalterliche Dorf Sarvally*, *Fontes Archaeologici Hungariae*, Budapest.
- HOŠKO, Franjo Emanule
2000 *Franjevci u kontinentalnoj Hrvatskoj [Franziskaner in kontinentalen Kroatien durch Jahrhunderte]*, AnalCroChrist XXXII, Zagreb.
- HORVAT, Rudolf
1942 *Prošlost grada Zagreba [The Past of the City of Zagreb]*, Zagreb.*
- HORVÁTH, Béla
1970 A tiszaoörvényi párta és pártaöv [Kopfschmuck und Prunkgürtel von Tiszaoörvény], *FolArch* XXI, 1970, 157-168 [njem. 168].
- HUSZÁR, Lajos
1979 *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis Heute*, Battenberg.
- IVANIŠEVIĆ, Vujadin
2001 *Novčarstvo srednjovekovne Srbije [Serbian Medieval Coinage]*, Beograd.
- JAKŠIĆ, Nikola
1996 Kasnosrednjovjekovno groblje kod crkve Sv. Spasa u Vrh Rici [Late Mediaeval Cemetery near the church of St. Saviour at Vrh Rika], *SHP* 23, 1996, 139-172 [engl. 172].
- JANKOVIĆ, Milica
2003 Kaluderske livade srednjovekovno groblje kod Jakova [Kaluderske livade — Medieval cemetery near Jakovo], *GlasnikSAD* 19, 2003, 73-120, Tab. I-II [engl. 118-120].
- JELOVINA, Dušan
1976 *Starohrvatske nekropole na području između rijeka Zrmanje i Cetine [Alt-kroatischer Gräberfelder im Gebiet zwischen den Flüssen Zrmanja und Cetina]*, Split.
- JELOVINA, Dušan—VRSALOVIĆ, Dasen
1981 Srednjovjekovno groblje na "Begovači" u selu Biljanima Donjima kod Zadra [Das mittelalterliche Gräberfeld von "Begovača" im Dorfe Biljani Donji bei Zadar], *SHP* 11, 1981, 55-136, Tab. I-LI [njem. 135-136].

- KAMPUŠ, Ivan
1985 Stari Zagreb [Old Zagreb], u/in: *Sveta Marija na Dolcu [St. Mary at Dolac]*, Male monografije 13, Zagreb, 7-33.
- KAMPUŠ, Ivan—KARAMAN, Igor
1994 *Tisučjetni Zagreb [Millennial Zagreb]*, Zagreb.*
- KELLER, Erwin-BIERBRAUER, Völker
1965 Beiträge zum awarenzeitlichen Gräberfeld von Devínska Nová Ves, *SlovArch* XIII/2, 1965, 377-397.
- KLAIĆ, Nada
1975 *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku [The History of the Croats in the Early Middle Ages]*, Zagreb.*
1982 *Zagreb u srednjem vijeku [Zagreb in the Middle Ages]*, Zagreb.*
- KLAIĆ, Vjekoslav
1934 *Zagreb od 1091-1913 [Zagreb from 1091 to 1913]*, Zagreb*.²
- KLEMENC, Josip
1938 *Archaeologische Karte von Jugoslawien: Blatt Zagreb*, Beograd.
1939 Prehistorijski i ranohistorijski spomenici na području grada Zagreba [Prehistoric and early historical monuments in the area of Zagreb], *NarStarina* 35, 1939, 1-14 [njem. 13-14].
- KNEZ, Darko
2001 *Svetinjice iz zbirke Narodnega muzej Slovenije [Pilgrimage Badges from the Collections of the National Museum of Slovenia]*, Viri 3, Ljubljana.
- KOCH, Bernhard
CNA *Corpus Nummorum Austriacorum (CNA), Band I: Mittelalter*, Wien 1994.
- KOLČIN, B.,A
1959 Željezoobrativajušće remeslo Novgoroda Velikogo, u/in: Trudy novgorodskoj arheologičeskoj ekspediciji (Tom II) /Radovi novogorodske arheološke ekspedicije], *MIA* 65, 7-119.
- KOROŠEC, Josip
1950 Staroslovansko grobišče na Ptujem Gradu [The Old Slavic Burial Place on the Castle-hill of Ptuj], *DelaSAZU* 1, Ljubljana.
- KOS, Peter
1994 Denarništvo na prostoru današnje Slovenije v času od 12. do 14. stoletja [Monetary activity in the region of Slovenia in the period from the 12th to 14th centuries], *ZgodČas* 48/3, 1994, 307-317.
- KOVÁCS, Béla
1973 Nagytálya középkori tempomának feltárása [Mise à découvert e l'église médiévale de Nagytálya], *EMÉ* 10, 1973, 119-158 [franc. 143].
- KOVAČEVIĆ, Jovan
1949 Slovenske i srpske starine u Vinči kraj Beograda i manastir Vinča [Slavic and Serbian antiquities from Vinča near Belgrade and the monastery of Vinča], *Muzeji* 3-4, 1949, 114-128.*
- KOVALOVSKZI, Julia
1969 Ásatások Csepelyen [Ausgrabungen in Csepely / Fouilles à Csepely], *VMMK* 8, 1969, 235-252 [251-252].
- 1980 *Településásatások Tiszaeszlár-Bashalom (bronzkor, III-IV. és XI-XIII. század) [Siedlungsausgrabungen in Tiszaeszlár-Bashalom (Bronzezeit, 3.-4. und 11.-13. Jahrhundert)*, *Fontes Archaeologici Hungariae*, Budapest.
- KRENN, Martin
1985 Mittelalterliche Armbrustbolzen, *MUAG* 35, 1985, 47-56.
- KRŠNJAVI, Izidor
1926 *Božji sirotan [A Poor Man of God]*, Jeronimska knjižnica br. 225, Zagreb.*
- LACKOVITS, Emőke S.
1989 16-17. századi kéttornyulaki párták és párhuzamaik [Jungfernkranze aus Kéttornyak im 16.-17. Jahrhundert und ihre Parallelen, *VTT* I/1, 1989, 31-44 [njem. 43-44].
- LADOVIĆ, Josip
1957 O stambenoj arhitekturi Opatovine [Die Wohnhausarchitektur in der "Opatovina"], *ISNZ* I, 1957, 162-164 [njem. 164].
- LASZOWSKI, Emilij
1994 *Stari i novi Zagreb [Old and New Zagreb]*, pretisakl reprint (izd. iz 1925. god.), Zagreb.*
- MARGETIĆ, Luju
1986 Bilješke o starijoj povijesti Zagreba [Notes sur l'histoire ancienne de Zagreb], *HistZb* XXXIX/1, 1986, 243-252 [franc. 252].
- MARKL, Moriz:
1896 *Die Münzen, Medaillen und Prägungen mit Namen und Titel Ferdinand I.* Prag.
- MARKOVIĆ, Stjepan
2002 *Hrvatske mineralne sirovine [Croatian Mineral Resources]*, Zagreb.*
- MAŠIĆ, Boris
2001 *Izvjescje o provednim arheološkim istražnim radovima na gradilištu novog svećeničkog mirovnog doma na lokaciji Kaptol 8 u Zagrebu*, Izvještaj: Ur.br.IP-136-BM/1, Zagreb 2001.
- MEDVEDEV, Aleksander Filipovič
1966 *Ručnoe metalnoe oružje (luk i strel'a, samostrel) VIII-XIV vv.*, Arheologija SSSR E1—36, Moskva.
- MESTERHÁZY, Károly
1983 Településásatás Veresgyház-Ivacson [Siedlungsausgrabund in Veresgyház-Ivancs, *CommArchHung* 1983, 133-162 [njem. 160-162].
1991 Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10-11. századi magyar sírletekben II. [Gegenstände byantinischen und balkanischen Ursprunges in den ungarischen Gräberfeldern des 10-11. Jh.], *FolArch* XLII, 1991, 145-174 [njem. 175-177].
- METCALF, D.M.
1979 *Coinage in South-Eastern Europe 820-1396*, London.
- MICHNAI, Attila
1982 Középkori tárgyak a régi muhiról [Mittelalterliche

- Gegenstände aus dem alten Muhi], *CommArchHung* 1982, 125-152 [njem. 152].
- MIKLÓS, Zsuzsa
1991 Árpád-kori földvári, középkori templom és temető Kerepes (Kerepestarcsa)-Kálvárián [Die árpádenzeitliche kleine Burg, die mittelalterliche Kirche und Friedhof auf dem Kalvarienberg in Kerepes (Kerepestarcsa)], *StudCom* 22, 1991, 347-369 [njem. 357-358].
- MILETIĆ, Nada
1956 Nekropola u selu Mihaljvićima kod Rajlovca [Das Gräberfeld in Mihaljevići bei Rajlovac], *GZM* IX, 1956, 9-39, Tab. I-XII [njem. 37-39].
1982 Izvještaj o iskopavanjima srednjovekovnih nekropola u Buškom Blatu [Résultats des recherches sur les nécropoles médiévales à Buško Blato], *GZM* 37, 1982, 123-165 [franc. 146-148].
- MILLER zu AICHOLZ,
MzA Österreichische Münzprägungen 1519-1918, Wien 1920.
- MILOŠEVIĆ, Ante
1991 *Stećci i Vlasi — Stećci i vlaške migracije 14. i 15. stoljeća u Dalmaciji i jugozapadnoj Bosni* [Stećcaks (Standing Tomstones) and Migrations of the Vlasi (Autochthonous Population) in Dalmatia and Southwestern Bosnia in the 14th and 15th Centuries], Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Splitu, pos. izd. 2, Split.
- MIRKOVIĆ, Marija
1987 Zagrebačka franjevačka crkva na Kaptolu i njezino kulturnopovijesno značenje [Die Franziskanerkirche in der Zagreber Kapitelstadt in ihre kulturgeschichtliche Bedeutung], *GodZSKHr* 13, 1987, 115-135 [njem. 134-135].
- MIRNIK, Ivan
1981 *Coin Hoards in Yugoslavia*, BAR 95.
1989 Bakačeva kula, godina 1901., [The Bakač Tower, Zagreb a.d. 1901], *GodZSKHr* 14-15 (1988-1989), 1989, 11-41 [engl. 41].
- MITHAY, Sándor
1985 A Győr-Gabonavásártéri XVI-XVII. századi temető [Der Friedhof Győr-Gabonavásártér aus dem 16-17. Jh] *CommArchHung* 1985, 185-198 [njem. 197-198].
- MOHOROVIČIĆ, Andre
1952 Analiza historijsko-urbanističkog razvoja grada Zagreba [An analysis of the historical and urban development of the city of Zagreb], *RadJAZU* 287, 1952, 27-51, Sl. 1-126.*
- MOJZSIS, Dóra
1984 XVI-XVII. századi női fejdíszek a nagylózsi leletanyagból [Weiblicher Kopfschmuck aus dem Fundmaterial von Nagylózs, 16-17. Jahrhundert], *FolArch* XXV, 1984, 185-212 [njem. 211-212].
- MOSLAVAC, Slavica
2001 *Tradicijska oglavlja i nakit (Turopolja, brvatske Posavine, Moslavine i novljanskog kraja)* [Traditional head wear and jewellery (Turopolje, Croatian Posavina, Moslavina and Novska region)], Kutina.*¹
- MRGIĆ, Katica
1995 *Nakit, ukrašavanje, oglavlja* [Jewellery, Ornaments, Headwear], Katalog izložbe/exhibition catalogue, Sisak.
- MÜLLER, Róbert
1974 Vaseszközök gyirmót-sebes-tagról, *Arrabona* 16, 1974, 63-73.*
1976 A rákoscsabi és balatonalmádi vaseszköz lelet új kelteezése [Die Neue Datierung der Eisengerätfunde von Rákoscaba und Balatoalmádi], *ArchÉrt* 103/2, 263-278 [njem. 278].
- NAGY, Erzsébet
1990 A Pécs-Nagyárpád, Boros utcai avarkori temető 1985-1987. Évi ásátása [Die Freilegung der in Pécs-Nagyárpád, in der Borosstrasse liegenden Friedhofes aus der Avarzeit] *JPMÉ* 34, 1990, 93-128 [engl. 111].
- NEDOMA, Robert
2000 Hund und Hundegräber: Sprachliches, Altertums-kundliches, *RGA²* XV, 2000, 212-217.
- OREB, Franko—ZEKAN, Mate
1979 Zaštitno iskopavanje srednjovekovne nekropole oko crkve Sv. Petra u Muću Gornjem [Protective excavation of mediaeval necropolis in Muć Gornji], *GodZSKHr* 4-5 (1978-1979), 1979, 215-224 [engl. 225].
- PÁL, Reiner
2002 Balatonfüzfő-Máma, középkor-és újkori temetőrészlet [Balatonfüzfő-Máma, section of medieval and modern period cemetery, *VMMK* 22, 2002, 111-128 [engl. 117].
- PÁLOCZI-HORVÁTH, András
1984 A rakacaszendi református templom régészeti kutatása [Archaeological research of the Calvinist church at Rakacaszend] *CommArchHung* 1984, 109-145 [engl. 143-145].
- PANKHOFER, Heinrich
1984 *Schüssel und Schloss. Schönheit, Form und Technik im Wandel der Zeiten*, München⁴.
- PAP, Katalin Ildikó
2002 Téglás és téglakeretes temetkezések a délkelet-alföldön [Gräber mit Ziegeln und Ziegelrahmen in der südöstlichen Tiefebene], *CommArchHung* 2002, 177-194 [njem. 193-194].
- PAPP, László
1963 Ujabb kutatásaok a mohácsi csatatéren [Neure Ausgrabungen auf dem Schalfeld von Mohács], *JPMÉ* 1962, 1963, 199-221 [rus. 220; njem. 221].
- PARÁDI, Nándor
1958 Középkori cserépfedők [Mittelalterliche irdene Deckel], *FolArch* X, 1958, 155-160 [njem. 160].
1963 Magyarországi pénleletes középkori cserépedények

¹ Isti tekst ali s ponekom crno-bijelom fotografijom otisnut u: Tradicijska oglavlja i nakit Turopolja, hrvatske Posavine, Moslavine i novljanskog kraja [Traditional head wear and jewellery from Turopolje, Croatian Posavina, Moslavina and Novska region], *VMKH* 1 2002, 22-33 [engl. 33].

- (XI-XVII. század) [Münzfunde hortende mittelalterliche Gefäße in Ungarn (11-17.Jh), *ArchÉrt* 90/2, 1963, 205-251 [rus. 249; njem. 249-251].
- 1967 A Hács-Béndekpusztai árpád-kori edényégetőkemence [Le four de potier de l'époque arpadienne de Hács-Béndekpuszta], *ArchÉrt* 94/1, 1967, 20-38 [franc. 37-38].
- 1973 Az Esztergom-Széchenyi téri ásátás [Ausgrabungen in Esztergom, Széchenyi-Platz], *ArchÉrt* 102/2, 1973, 232-249 [njem. 248-249].
- 1975 Pénzekkel keltezett XIII. századi ékszerek. A Nyáregyháza-Pusztapótharaszti kincslelet [Münzdatierte Schmuckstücke aus dem 13. Jahrhundert der Schatzfund von Nyáregyháza-Pysztapótharasz], *FolArch* XXVI, 1975, 119-161 [njem. 158-161].
- PAVLOVIĆ, S.
1969 Vojlovica, Pančevo — srednjovekovna nekropola [Vojlovica à Pančevo en Banat, près Beograd], *ArhPregled* 11, 1969, 229-231 [franc. 266].
- PERJÉS, B. Judit—BÓCZNÉ-ÚJVÁRI, Maria
1991 A Kereps-Kálvária domb, 3. sír szervez eredetű leleteinek restaurálása [Restoration of finds of organic origin from Kerepes-Kálvária domb, grave 3, *StudCom* 22, 1991, 371-387 [engl. 375].
- PETRICIOLI, Sofija
1970 Sitni predmeti [Miscellaneous small objects], *Vrulje* I/1, 1970, 47-49 [engl. 77-78].
- PETRINEC, Maja
1996 Kasnosrednjovekovno grbolje kod crkve Sv. Spasa u Vrh Rici (Katalog) [Late Mediaeval cemetery near the church of St Saviour at Vrh Rika (Catalogue)], *SHP* 23, 1996, 7-138 [engl. 138].
- POHL, Artur
1982 *Münzzeichen und Meisterzeichen auf ungarischen Münzen des Mittelalters 1300-1540*, Graz-Budapest.
- POPOVIĆ, Marko—BIKIĆ, Vesna
2004 Komplex srednjovekovne mitropolije u Beogradu — Istraživanja u Donjem gradu beogradske tvrđave [The Complex of the Medieval Metropolitan Church in Belgrade — Excavation of the *Lower Town of the Belgrade Fortress*], *ArhInsBgd*, pos. izd. 41, Beograd.
- PŘÍHODA, Rudolf
1932 Zur Typologie und Chronologie mittelalterlicher Pfeilspitzen und Armbrustbolzeneisen, *Sudeta* 7-8 (1931-1932), 1932, 43-67.
- PULIĆ, Nikola
1991 *Sakralni Zagreb [Sacral Zagreb]*, Zagreb.*
- RADIĆ, Mladen
2004 Katalog [Catalogue], u/in: RADIĆ—BOJČIĆ 2004, 54-304.
- RADIĆ, Mladen—BOJČIĆ, Zvonko
2004 *Srednjovekovni grad Ružica [The Medieval Castle of Ružica]*, Katalog izložbe/Exhibition catalogue, Osijek.
- RADOMĚRSKÝ, Pavel—RICHTER, Miroslav
1974 Korpus české středověké keramiky datované mincemi [Korpus mittelalterlicher Münzdatierter Keramik aus Böhmen], *SbNMP* XXVIII/2-4, 1974, 57-171 [rus. 160-165; njem. 166-171].
- REJHOLZOVÁ, Mária
1995 *Pohrebisko v Čakajovciach (9.-12. storočie) [Das Gräbelfeld von Čakajovice (9.-12. Jahrhundert)]*, *Archaeologia Slovaca Monographiae — Fontes* XV, Nitra.
- RENGJEO, Ivan
1936 *Prvi hrvatski novci [The First Croatian Coinage]*, Sarajevo.*
- RITOÓK, Ágnes
2002 Középkori leletegyüttes a balácai római kori villa III. épületének területén [Medieval features in the area of the building no. III of the Roman villa of Baláca], *Balközl* VII, 2002, 223-245 [engl. 236].
- ROBINSON, Rebecca C.W.
1983 Clay tobacco pipes from the Kerameikos, *AthMitt* 98, 1983, 265-285, Taf. 52-56.
1985 Tobacco pipes of Corinth and the Athenian agora, *Hesperia* 54/2, 1985, 149-203, Pl. 33-64.
- RUTTKAY, Alexander
1989 Prvky gotickej módy v odeva a ozdobách dedinského obyvateľstva na území Slovenska (Horizont hrobov za 14.-15. stor. v Ducovov, obec Moravany nad Váchom) [Elemente der gotische Mode in Kleidung und Schmuck bei der ländlichen Bevölkerung auf dem Gebiet der Slowakei (Grabhorizont aus dem 14.-15. Jh. in Ducové, Gemende Moravany nad Váhom)], *ArchHist* 14, 1989, 355-378 [njem. 377-378].
- SEKELJ-IVANČAN, Tajana
1999 Slučajni nalaz lubanje Canis Familiaris položene u srednjovekovnu keramičku posudu s lokaliteta Torčec-Crkvišće kraj Koprivnice [Zufallsfund eines Schädels von Canis Familiaris in einem mittelalterlichen Keramik Gefäß Torčec-Cirkvišće bei Koprivnica], *Prilozi* 15-16 (1998-1999), 1999, 61-79 [njem. 78-79].
- SEKELJ-IVANČAN, Tajana—TKALČEC, Tatjana
2000 Slučajni nalaz ognjišta na lokalitetu Borovljani-Srednje brdo kraj Koprivnice i slični srednjovekovni nalazi evidentirani na području sjeverne Hrvatske [Zufallsfund eines Herdes am Standort Borovljani-Srednje brdo bei Koprivnica und ähnliche mittelalterliche Funde, nachgewiesen auf dem Gebiet von Nordkroatien], *Prilozi* 17, 2000, 67-88 [njem. 88].
2003 Arheološko nalazište Torčec-Cirkvišće [Archaeological site Torčec-Cirkvišće], *Podravina* 4/2, 2003, 5-36 [engl. 30].
- SEKELJ IVANČAN, Tajana—TKAČEC, Tatjana—SLOVENEK, Dragutin—LUGOVIĆ, Boško
2005 Analiza keramike s ranosrednjovekovnog naselja na položaju Ledine kod Torčeca [Analyse der Keramik aus der frühmittelalterlichen Siedlung am Standort Ledine bei Torčec], *Prilozi* 22, 2005, 141-186 [njem. 141-186].
- SIMONI, Katica
1984 Zagreb i okolica u ranom srednjem vijeku [Zagreb und Umgebung im Frühmittelalter],

- u/in: "Arheološka istraživanja u Zagrebu i okolici /Archaeological Research in Zagreb and the Vicinity", Znanstveni skup/Tagung — Zagreb 14.-16.XI.1978., IzdHAD 6, 155-168 [njem/ 167-168].
- 2004 *Stenjevec — starohrvatsko groblje [Stenjevec — An Early Croatian Cemetery]*, Katalog izložbe/Exhibition catalogue, Zagreb.
- SIMONYI, Erica
2003 Elsőzetes jelentés a Felsőzsolca-Várdombi ásatásról (1992-2001) [Report on the excavations at Felsőzsolca-Várdomb (1992-2001)], *HOMÉ* XLII, 2003, 109-133 [engl. 132-133].
- SMIČIKLAS, Tadija
CD *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae [= Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije]*, Zagreb: III (1905); IV (1906); XIII (1915); XVII (1981).
- SOKOL, Vladimir
1986 Područje sjeverozapadne Hrvatske u razdoblju između 400. i 800. godine (velika seoba naroda) [Das nordwestliche Kroatien in der Zeitperiode zwischen den Jahren 400-800 (Die Zeit der grossen Völkerwanderungszeit)], u/in: "40 godina arheoloških istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj [40 Jahre archäologischer Untersuchungen auf dem Gebiet des nordwestlichen Kroatien]", Zagreb, 54-60.
1987 *Bribir u srednjem vijeku [Bribir in the Middle Ages]*, Katalog izložbe/Exhibition catalogue, Split.
- STAHL, Alan M.
2000 *Zecca — The Mint of Venice in the Middle Ages*, Baltimore-London-New York.
- STANA, Čenek
1972 Velkomoravské hradiště Staré Zámky v Líšně [Die grossmährische Burgstätte Staré Zámky bei Líšeň/ L'évolution architecturale de Staré Zámky v Líšně, cité fortifiée de l'époque de la Grande Moravie], *Monumentorum Tutela* 8, 1972, 109-171 [rus. 159-162; njem. 163-166; franc. 167-171].
- STARE, Vida
2002 Kovinski predmeti z jugovzhodnega dela naselja na Otoku pri Dobravi (Gutenwert) [Metal objects from the eastern area of the settlement Otok pri Dobravi (Gutenwert)], *Argo* 45/1-2, 2002, 18-43 [engl. 42-43].
2004 Kovinske in keramične ostaline iz stanovanjskega in obrtničkega predela na sredini naselja na Otoku pri Dobravi (Gutenwert) [Metal and ceramic remains from the residential and crafts areas in the centre of the settlement of Otok pri Dobravi (Gutenwert)], *Argo* 47/2, 2004, 39-73 [engl. 69-73].
- STANOJEV, Nebojša
1989 *Nekropole X-XV veka u Vojvodini [Cemeteries of the 10th-15th Centuries in Vojvodina]*, Arheološko društvo Vojvodine 1, Novi Sad.
- STEINHILBER, Dirk
1955 Geld-und Münzgeschichte Augsburgs im Mittelalter, *JNG* 5-6 (1954-1955), 1955, 5-142, Tab. I-IX.
- STROCCHIA Sharon T.
1992 *Death and Ritual in Renaissance Florence*, Baltimore.
Stuttgart
2000 *Europas Mitte um 1000: Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie*, Bd. 1, Alfried Wiczorek/ Hans-Martin Hinz (Hrsg.).
- SZABO, Gjuro
1990 *Stari Zagreb [Old Zagreb]*, Zagreb.*
- SZÁBO, Kálmán
1955 Honfoglaláskori pártok [Devičie golovnije uborji perioda zanjatija rodinji], *FolArch* VII, 1955, 123-125 [rus. 240].
- SZENTPÉTERY, E.
1937 *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regnumque stirpsis Arpadianae gestarum*, Budapest: I (1937).
- SZILÁGYI, Lóránd
1961 *Árpádkori törvények*, Budapest.
- SZŐKE, Béla Miklós
1992 Die Beziehungen zwischen dem oberen Donaul und Westungarn, u/in: *Awarenforschungen Bd. 2*, Archaeologia Austriaca Monographien, Bd. II = Studien zur Archäologie der Awaren 4, Wien, 841-968.
1996 Die prämonstratenserpropstei von Alsórajk-Kastélydomb, *Antaeus* 23, 1996, 251-305, Taf. 105-156.
- ŠAFARIK, Olga—ŠUMAN, Mirko
1954 Hinga — srednjovekovna nekropola kod Subotica [The medieval necropolis Hinga near Subotica], *RVM* 3, 1954, 5-55 [engl. 53-55].
- ŠEMROV, Andrej
2003 Kovnica Kostanjevica (Landstrass - Landestrost) v obdobju visokega srednjega veka [Die Münzen Kostanjevica (Landstrass - Landestrost) im Hochmittelalter], u/in: "Vekov lek — Kostanjevica na Krki 1252-2002", Zbornik ob 750 obletnici prve listinske omembe mesta, Kostanjevica na Krki, 181-191 [njem. 190-191].
- ŠEPER, Mirko
1944 Dva neobjavljena starohrvatska nalaza iz posavske Hrvatske [Two unpublished early Croatian finds from the Croatian Sava basin], *HrvSmotra* XII/5, 1944, 200-209, Tab. I-II.*
- ŠIMIĆ, Jasna
2001 Četvrti nastavak istraživanja u Čepinu-Ovčara/Tursko groblje [Fourth round of excavations in Čepin-Ovčara/Tursko groblje], *ObvHAD* XXXIII/1, 2001, 48-54 [engl. 53-54].
2004 Istraživanje u Čepinu-Ovčara/Tursko groblje u godini 2002 i 2003. [Excavations at Čepin-Ovčara/Tursko groblje 2002 and 2003], *ObvHAD* XXXVI/2, 2004, 55-61 [engl. 60-61].
- ŠLAUS, Mario
2002 *Rezultati antropološke analize ljudskog osteološkog materijala s nalazišta Zagreb-Sv. Franjo (Opatovina)*

- [The results of anthropological human osteological material from the site of Zagreb-Sv. Franjo (Opatovina)], Stručni izveštaj EP - 62 -10/02, Zagreb 2002, 109 str.*
- 2006 Antropološka analiza kasnosrednjovjekovnog groblja kraj crkve svetog Franje na Opatovini u Zagrebu [The anthropological analysis of the late medieval cemetery by the Church of St. Francis at Opatovina in Zagreb], *ARR* 15 (u tisku/in press).
- ŠKILJAN, Maja
2002 *Metallica — Predmeti od neplemenitih metala: zbirka predmeta iz svakodnevnog života [Metallica — Objects of non-precious metals: a collection of objects from everyday life]*, HPM - Katalog muzejskih zbirki XXXVI.
- Š[MALCELJ], M[arija]
1986 s.v. Đelekovec - Ščapovo, Koprivnica, u/in: *40 godina arheoloških istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj [40 Jahre archäologischer Untersuchungen auf dem Gebiet des Nordwestlichen Kroatien]*, Katalog izložbe/Ausstellung Katalog, Koprivnica, 132 br. 6, 139 Sl. 84.
- ŠMALCELJ, Marija—KOLAR, Sonja [s.v. Šmajer, E.—Kolar, S.]
1985 Đelekovec kod Koprivnice — bjelobrdska nekropola [Đelekovec près Koprivnica], *ArhPregled* 17, 1985, 130-133 [franc. 182], Tab. LXIII-LXV.
- TAKÁCS, Miklós
1996 Formschatz und Chronologie der Tongefäße des 10.-14. Jahrhunderts der Kleinen Tiefebene, *ActaArchHung* XLVIII/1-3, 1996, 135-195.
- TEMESVÁRY, Ferenc
1961 Kulcstípusok és zár-mechanizmusok fejlődés a XV. században [Entwicklung der Schlüsseltypen und Schlossmechanismen vom XV. Jahrhundert], *FolArch* XIII, 1961, 151-171 [njem. 177-181], Taf. XXVI-XXVIII.
- THALLER, Lujó
1929 Zagrebački hospitali u Srednjemu vijeku [Die Zagreber Hospitale in Mittelalter], u/in: *Šišićev zbornik/Mélanges Šišić*, ured. G. Novak, Zagreb, 315-320 [njem. 320].
- TKALČIĆ, Ivan Krstitelj
1889 *Slob. kralj. glavni grad Zagreb do svršetka XIV. vieka [The Free Royal Capital City of Zagreb to the End of the 14th Century]*, Zagreb.*
- MCZ
Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabriae metropolis regni Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae [= Povjestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba prijestolnice Kraljevine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske], Zagreb: sv. I (1889); II (1894); III (1896); XII (1929).
- TOČIĆ, Anton—SEDLÁK, Karol
1993 Výskum na Šindolke v Nitre v roku 1968 osídlenie v dobe laténskej a vo včasnóm stredoveku [Grabung in der Lage Šindolka in Nitra im J. 1968. Besiedlung in der Latènzeit und im Frühmittelalter], *ŠtudZvesti* 29, 1993, 47-82 [76-82].
- TOMIČIĆ, Željko
1985 Skupni nalaza ranosrednjovjekovnog novca 12. i 13. stoljeća iz Čakovca [A hoard of early medieval coins of the 12th and 13th centuries from Čakovec], *ObvHAD* XVII/1, 1985, 27-28.*
- TOMIČIĆ, Željko—VIDOVIĆ, Josip
1985 *Rezultati arheoloških istraživanja u Međimurju 1974-1985. [The results of archaeological excavations in Međimurje 1974-1985]*, Katalog izložbe/Exhibition catalogue, Čakovec.*
- TÖRÖK, Gyula
1962 *Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert*, *ArchHung* XXXIX, Budapest.
- TOVARNIK, Vlasta
1985 Die frühmittelalterlichen Gräberfelder von Gusen und Auhof bei Perg in Oberösterreich. Teil 1: Gusen, *ArchAust* 69, 1985, 165-250.
1986 Die frühmittelalterlichen Gräberfelder von Gusen und Auhof bei Perg in Oberösterreich. Teil 2: Auhof bei Perg, *ArchAust* 70, 1986, 413-483.
- VALENTIĆ, Mirko—PRISTER, Lada
2002 *Zbirka kamenih spomenika [Collection of Stone Monuments]*, Katalog muzejskih zbirki XXXVI, Zagreb.
- VENDTOVÁ, Viera
1969 Slovanské osídlenie Pobedima a okolia [Die slawische Besiedlung von Pobedim und Umgebung], *SlovArch* XVII-1, 1969, 119-232 [njem. 224-232].
- VIDOVIĆ, Josip
1996 Stoljeća čakovečke utvrde [Centuries of the Čakovec fort], u/in: *Ljudje ob Muri / Népek a Mura mentén / Völker an der Mur / Ljudi uz Muru*, (Lendava 1997, 10-12 maj 1995), Murska Sobota—Zalaegerszeg 1996, 143-162 [engl. 150].
1998 Sveta Jelena, Šenkovec 1990-1996 [Sv. Jelena-Šenkovec 1990-1996], u/in: *Népek a Mura mentén / Völker an der Mur / Ljudje ob Muri*, (Nagykaniza 1997, 15-17 május), Zalaegerszeg 1998, 61-78 [njem. 72].
- VIGNATIOVÁ, Jana
1992 *Břeclav-Pohansko II. - Slovanské osídlení jižního přehrady [Břeclav-Pohansko II. Die slawische Besiedlung der südlichen Vöburg]*, Brno.
- VINSKI, Zdenko
1952 Naušnice zvjezdolikog tipa u Arheološkom muzeju u Zagrebu s posebnim obzirom na nosioce srebrnog nakita Čadavica [Ohrgehänge mit sternförmigen Ansatzstück und ihre Beziehung zu den Trägern des Silberfundes von Čadavica in Kroatien], *SHP* 2, 1952, 29-56 [njem. 53-56].
1960 Ranosrednjovjekovni arheološki nalazi u Zagrebu i njegovoj okolini [Die frühmittelalterlichen Bodenfunde in der Stadt Zagreb und deren Umgebung], *Iz starog i novog Zagreba* II, Zagreb 1960, 47-65, tab. 11-18 [njem. 64-65].
- VINSKI-GASPARINI, Ksenija
1958 Noviji arheološki nalazi s područja Zagreba [Neuere

- archaeologische Funde aus Zagreb], u/in: *Tkalčićev zbornik II*, Zagreb, 35-48, sl. 1-8 [njem. 47-48].
- VINSKI-GASPARINI, Ksenija—ERCEGOVIĆ, Slavenka
 1958 Ranosrednjovjekovno groblje u Brodskom Drenovcu [Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Brodski Drenovac], *VAMZ I*, 1958, 129-161 [njem. 159-161], Tab. I-XXVII.
- VÖRÖS, István
 1990 Kutyaáldozatok és kutyatemetkések a középkori Magyarországon I. [Dog sacrifices and burials in medieval Hungary I], *FolArch XLI*, 1990, 117-145 [engl. 142-145].
 1995 Késő középkori kutyatemetés Cegléd-Nyúl-fülehalom [Late medieval dog burial from the Nyúl-füle near Cegléd], *CommArchHung* 1994-1995, 1995, 217-223 [engl. 223].
 2001 A Felső-Tisza-vidék honfoglalás kori lovastemetkezései I. Szabolcs-Nyírség [Burials with horses from the Age of Hungarian Conquest in the Upper Tisza region I. Szabolcs-Nyírség], *JAMÉ XLIII*, 2001, 569-601 [engl. 601].
- VUKIČEVIĆ-SAMARŽIJA, Diana
 2000 Srednjovjekovna umjetnost [Medieval art], u/in: *Mir i dobro — Umjetničko i kulturno nasljeđe hrvatske franjevačke provincije Ćirila i Metoda (O proslavi stote obljetnice utemeljenja) [Peace and Goodwill -- the Artistic and Cultural Heritage of the Croatian Franciscan Province of Cyril and Methodius]*, Katalog izložbe/Exhibition catalogue, Galerija Klovićevi dvori, 12. siječnja-23 travnja 2000, Zagreb, 346-353.
- WALDMÜLLER, Lothar
 1987 *Die Synoden in Dalmatien, Kroatien und Ungarn: von der Völkerwanderung bis zum Ende der Arpaden (1311)*, Paderborn-München-Wien-Zürich.
- WHITEHEAD, Ross
 1996 *Buckles 1250-1800*, Chemsford.
- WIECK, Roger S.
 1999 *The Death Desired: Book of Hours and the Medieval Funeral*, u/in: *Death and Dying in the Middle Ages*, 431-476.
 2001 *Time Sanctified: The Book of Hours in Medieval Art and Life*, New York-Baltimore.
- WOLF, Mária
 1999 Árpád-kori település Hejőkeresztúr határában [Ansiedlung in der Feld für Hejőkeresztúr aus der Arpaden-Zeit], u/in: *A népvádorlások fiatal kutatói 8. találkozásának előadásai (Veszprém, 1997. november 28-30.)*, Veszprém, 166-178 [njem. 172].
- Zagreb
 1925 *Katalog kulturno-historijske izložbe grada Zagreba prigodom 1000-godišnjice Hrvatskog kraljevstva 925.-1925.* [Catalogue of the Cultural-Historical Exhibition of the City of Zagreb on the Occasion of the 1000th Anniversary of the Croatian Kingdom, 925-1925], Katalog izložbe/Exhibition catalogue (Umjetnički paviljon, oktobar 1925/Art Pavillion, October 1925), Zagreb.*
 1995 *Zagreb prije Zagreba [Zagreb before Zagreb]*, Katalog izložbe/Exhibition catalogue (Muzej grada Zagreba, prosinac 1994.-veljača 1995./Zagreb Municipal Museum, Zagreb, December 1974-February 1995), Zagreb.
- ZEKAN, Mate
 1987 Srednjovjekovne nekropole [Medieval cemeteries], u/in: *Split* 1987, 43-65 [engl. 124-126].*
 2004 Ranonovovijeko groblje u Sutini-Šolići [The early medieval cemetery at Sutina-Šolića], *ZbZagori* 7, 2004, 161-182.*
- ZIEGLER, Philipp
 1998 *The Black Death*, London.

Chromolithy

"Linn" "

2005

12/20/12

9. OPATOVINA

traces of the past lost in the present

The results of the archaeological excavations in front of the church of St. Francis in Zagreb in 2002

1. INTRODUCTION

Opatovina is the term used for the western part of the Kaptol quarter of Zagreb. It acquired its name (meaning “abbey land”) from the medieval settlement that evolved by the former Cistercian monastery and church of St. Mary on what is now the Dolac marketplace. This today non-existing medieval *Vicus monasterii* or *Vicus abbacie*, as it was called,¹ acquired a considerable extension in the second half of the 15th century, when in 1476 to the north of it the civil settlement of Kaptol was founded and built in a planned manner in the following years. The newly created Kaptol-Cistercian Opatovina extended along the western walls of Kaptol and in the northern section it was called Gornja (or Upper) Opatovina (Kaptol), while in the south it turned to the east, joined with Kaptol and the square by the cathedral, and was called Donja (or Lower) Opatovina (Cistercian), from which the former name Dolec and the present day Dolac were derived. In the 17th and 18th centuries, Opatovina became a settlement of craftsmen, but was also subject to numerous and highly destructive fires in which it was often badly damaged (1645, 1674, 1706, and 1731).² Despite this, the principles of the original urban spatial regulation, the architectural ambience, and the street front are still visible today,³ although showing quite a few marks of the teeth of time and damage from other sources. With the remodeling of Dolac and the construction of the marketplace in 1926–1930, Opatovina lost forever its southern section, acquiring an appearance that was revitalized only with the occasional new element in the mid 20th century (Kerempuh Square, Opatovina Park). Its character, however, was quite definitely changed, and today it is a relatively well frequented pedestrian commercial street backing onto the marketplace of Dolac with numerous stands selling cheap clothing on the east side and café bars and pizzerias on the west side.

Opatovina is usually mentioned as an archaeological site only because of the discovery of a stone axe from the 4th millennium BC found in 1894 during cleaning and deepening of a well in the courtyard of the no-longer existing house at no. 9⁴ and an unknown number of late Roman bronze coins found in 1872 while digging

the foundations for the house at no. 13, where the well-known Zagreb soup kitchen was located in the last decades of the 20th century.⁵ Other archaeological finds from Opatovina either did not exist or were not noted or recorded, although it is known that in this part of the episcopal lands of Zagreb a considerable civil settlement and two monastery complexes with churches developed during the late Middle Ages, and in the western section even today the remains are visible of stone walls built, it is claimed, only in the second half of the 15th century, i.e. in the period of increasing danger from the Turks.⁶ It is also unbelievable but true that despite all of the more than evident cultural and historical heritage of Opatovina and its medieval past, the first archaeological excavations only took place unexpectedly, almost by chance, and as late as the year 2002.⁷

2. THE ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS AND WHAT PRECEDED THEM

The excavations at Opatovina were preceded by archaeological supervision as is usual when undertaking communal and other underground works in protected cultural-historical zones. This was carried out in February and March of 2002 by experts from the Archaeological Museum in Zagreb, who “during reconstruction of the drainage and water-supply pipes in Opatovina Street” noted the remains of human skeletons at a depth of 1.25 to 1.3 m in the profile of the trench near the entrance to the Church of St. Francis (Fig. 1-4).⁸ No traces were noted of grave structures, tombstones, or any other finds, but it was nonetheless concluded that “it would be necessary to investigate the area in front of the façade of the church, where on the basis of the noted remains” there existed, as was then thought, “a small (?) cemetery.” It was also hypothesized that the cemetery was also located in the part of the street that extends along the northern wall of the Franciscan church, and accordingly it was suggested to the Municipal Office for the Protection of Cultural and Natural Monuments that archaeological excavations be undertaken in front of the entrance to the Church of St. Francis by the Medieval Department of the Archaeological Museum in Zagreb.⁹ These were several reasons for such a

procedure, but all of them could even then be condensed into the claim that after such archaeological excavations more or even considerably more would be known about medieval Opatovina and Kaptol.

The only suitable and sufficiently large area for archaeological excavation was in front of the western entrance to the Church of St. Francis. This is unoccupied ground with an area of around 240 m² (dim. 20 x 12m), in which an archaeological intervention of any extent would have certain possibilities, be technically feasible, and archaeologically justified. Limitations certainly existed, caused by the necessity of providing for constant and undisturbed access to the church and the nearby dwellings throughout the period of archaeological excavations. In fact, because of the mentioned limitations, the excavations were supposed to be limited spatially to an area of not more than 144 m² (dim. 18 x 8m), which was subsequently, when work finally began, to be divided into two sections for easier control of field operations, i.e. into two trenches of the same or similar dimensions. In the end, the area intended for excavation was additionally limited, first because of the change in the character of the excavation itself, which after only several days was “unofficially” reduced from the planned systematic archaeological excavation to the chronologically, methodologically, and spatially limited framework of a rescue archaeological operation. Further, several “external” factors influenced both the archaeological operations in the first, southern trench and the unusual shape of the second, northern trench (such as the caving in caused by bombardment, the line of the gas pipes, the necessity of keeping the road open towards Kaptol, etc.).

a) Excavations in trench 1 and the finds of bones by the northern entrance to the Church of St. Francis

Archaeological excavation began on the 6th of May 2002 (a Monday) with the placement of a grid network¹⁰ and the removal of the asphalt surface layer, below which in the southern section was found a thick layer of building rubble, whole and broken bricks, tiles, wooden boards, and stones, and in the next several days almost all the archaeological work was concentrated on this part of the terrain (Fig. 5-6).¹¹ It became evident that here, almost in the very center of *trench 1*, measuring 8x6 m (48 m²),¹² the accretion of bricks, tiles, stones, and building rubble was greatest and that its density spread radially from the center outwards, and it soon became clear that all this material – as was confirmed by the accounts of several

Franciscans present at the excavations – belonged to the northwestern part of the monastery that was destroyed during the Second World War by a bomb from an Allied airplane (Fig. 7-9). The remains, which in addition to large quantities of various kinds of construction material also contained a not inconsiderable number of broken stone beams of window frames,¹³ belonged to the fill of the extensive hollow created by the explosion of one of two bombs that fell on the Franciscan monastery around 9 AM on the 22nd of February 1944 (during the Carnival period): the first in the monastery cloister,¹⁴ causing damage to the eastern side of the western tract of the monastery, and the second in the area between the monastery residential area¹⁵ and the main entrance to the church.¹⁶ A part of the latter bomb [31.1], as well as some other objects from the period of the bombing [32.1], but also somewhat earlier objects [28.1], were found in the fill together with crushed remains of human bones, which in this initial phase of archaeological excavation mainly appeared along the edges of the hollow created by the explosion of the Allied bomb.¹⁷ As the line of the gas pipes made it impossible to examine in detail the western and northwestern parts of the trench, along the eastern edge of *trench 1*, at the only suitable position, a test trench was placed, and its eastern profile showed sections of darker and looser soil representing the recognizable outlines of three grave pits (gr. A, B, C).¹⁸

While the work was being carried out in *trench 1*, the mechanical excavator came across a large group of mixed bones immediately below the asphalt and gravel fill to the west of the northern door of the church, for which it was impossible then, and also now, to find any reasonable explanation for their appearance in such an unusual place (Fig. 10).¹⁹

b) The excavations in trench 2 and trench A in front of the Assisi Café

Upon the conclusion of excavation in *trench 1*, archaeological activities were transferred somewhat further north, to *trench 2*, which in contrast to the first was not rectangular with parallel sides, as the unusual rounded appearance of its western and northern sides was immediately determined at the start of excavations by the line of the already mentioned gas pipes. Mostly because of this, the trench differed not merely in shape but also was considerably smaller in size than the first trench, and it was in this small surface area, which despite subsequent expansions barely reached 30 m², that the archaeological team spent the majority of time, i.e. six full weeks (Fig.

11). The reason for so lengthy an archaeological interest in such a small area was the immense number of graves discovered there that had not been destroyed in the Allied bombing, whose remains had to be investigated as thoroughly as possible through meticulous excavation. The first skeletons were noted soon after the removal of the asphalt, the gravel fill, and the dark layer of soil below it at a relative depth of ca. 80-100 cm (gr. 1, 2), and after several days a dozen had been documented. All the skeletons were discovered lying on their backs and oriented, with greater or lesser deviation, west-east (head-feet). Nails were often noted by the skeletons, so it was hypothesized that the deceased in these chronologically latest layers were often or exclusively buried in coffins. Other than nails, fragments of medieval pottery were most often found, and in some of these first uncovered graves, iron belt buckles were also noted [16.1-36]. On the basis of merely these data it was possible even then, at the very beginning of archaeological excavation, to establish with certainty that a cemetery had been located in the medieval period in front of the entrance to the Franciscan church in Opatovina, and judging from the frequency of burials in the course of time a large number of deceased individuals had been interred in this cemetery.

The multilayered nature of the cemetery and an even greater density of burial was indicated by the overlaying of several already discovered graves (e.g. gr. 2 above gr. 8), and with the extension of the dig in the eastern profile of the trench at a relative depth of 90 cm and deeper skulls and long bones of skeletons began to be noted ever more frequently, whose parts continued in the direction of the church, evidently extending underneath it.²⁰ Both because of the nearness of the church and for reasons of security, it was not possible to investigate these skeletons in detail, but their very appearance intimated – as was later to become quite clear – that the western wall of the late medieval Franciscan church had been located further east, and perhaps considerably further east, than the present one, and that only in some later period was the church extended towards the west, covering with its western part (the nave) a considerable section of the medieval cemetery. Almost at the same time as this discovery, a large pile of large broken stones (sandstone) was noted in quad. I-J/8-9 at a relative depth of ca 90 cm, whose appearance and importance could not be evaluated properly at that moment, and it was first thought to represent “some foundation (?) or remains” created “during enlargement” of the church.²¹ A welcome find was discovered several days later, when one of the graves was found to contain

several beads on the chest of a female skeleton and also a thin green circular object, undoubtedly a coin — later analysis would show that this was a numismatically important specimen of a silver coin from the first half of the 16th century [21.8] — which granted this burial the attribute of the first grave dated by coinage (gr. 13/f). The greatest interest, however, was inspired by the discovery of gr. 66 with one of the rare child skeletons to be found at this cemetery, whose skull had a broad green mark with remains of spiral wires and beads (*a parta/headdress*), and in the pelvis area after removal of the skeleton parts of a belt with a buckle, strap end, and circular decorative mounts [17.1, 18.1, 19.1-4]. The child was buried in a coffin of which nothing was preserved — although remains of wooden coffins with or without nails can leave considerable and recognizable traces (e.g. gr. 98/m) — except for several nails distributed in a regular manner around the skeleton (Fig. 12-15).

In the meantime, important knowledge about the extension of the cemetery or lack thereof towards the west was gained through the placement of a test trench in front of the eastern window of the Assisi Café (no. 49). The excavation of *trench A* with dimensions of 3 x 1.5 m (4.5 m²) showed a complete sterility on relation to the situation in *trench 2*,²² and the unavoidable conclusion was reached that the graves in *trench 2* belonged to the very western edge of the medieval cemetery. This further meant that in the only several meters wide and archaeologically uninvestigated area between the eastern edge of *trench A* and the southwestern edge of *trench 2* some kind of wooden, walled, or woven wicker fence must have existed that clearly separated the consecrated area of the cemetery from the outside world (Fig. 16-17).

Trench 2 at that time, when the thirtieth day of excavations had already passed, teemed with newly discovered graves, and those passing by in this well frequented part of Opatovina, suspicious and curious because of the large number of skeletons, often asked about the character of what they could see directly in front of themselves.²³ This had already been mostly solved for the archaeologists, as the continual finds of male and female and more rarely child skeletons clearly showed the profane character of the cemetery, which nonetheless could not be considered a parish graveyard because it was located adjacent to a monasterial church. This was additionally the period of increased concentration on identifying the interior structure of the site and its stratigraphic and chronological features. In such circumstances, the find of a small thin green square platelet shone with a

special brilliance, as its appearance was reminiscent of a Friesacher, a silver medieval coin with an almost square shape [7.2]. The coin, although unfortunately found in unclear stratigraphic circumstances (quad. J/12),²⁴ was immediately cleaned and conserved, and only two days later it could be confirmed that it was indeed a Friesacher, and that it was minted after 1216 in Kostanjevica in Slovenia for the Carniolan Duke Bernhard II Spanheim (1202-1256), but also that it belonged to a period twenty or more years earlier than the middle or beginning of the second half of the 13th century,²⁵ when according to the generally established/ingrained opinion/conventional wisdom the Franciscan church at Opatovina had just been or was just about to be built.²⁶ The dilemmas that resulted from this find were numerous, but they could all be reduced at that moment to only two possibilities:

1) If the coin had truly belonged to one of the destroyed graves, then the cemetery at Opatovina must have existed before the middle of the 13th century, when according to all accepted knowledge, the Church of St. Francis had yet to be built; and additionally, if some earlier cemetery had in fact existed here, in accordance with the ecclesiastic canon of the times,²⁷ a church must have been located by the cemetery and such a church would have had a parish character.

2) If in fact the coin did not belong to one of the destroyed graves but to something else, then a settlement is the only thing that could have existed at this spot prior to the cemetery; in that sense the period in which the mentioned silver coin was minted and in circulation is interesting, as it did not merely precede the building of the Franciscan church, but also the first records of the construction of a canonical settlement on the height of Kaptol.

Despite the significance and importance of this question in the field, often there is not much time for considerations of this kind, as new finds and discoveries appear daily. Interesting items from this phase of archaeological research include an excellently preserved bronze ring of the stirrup-shaped type — later traces of gilding would be shown to have been preserved on the ring [11.2] — found next to the right hand of a female skeleton preserved only in a small section (gr. 120),²⁸ and a group of coins glued together by corrosion and with traces of fabric [21.2-7] — later it was proven that there was a total of six, that they were dated to the 15th century, and that they were minted in Bavaria (Fig. 18-20) — discovered on the right side of the waist of a male skeleton, the upper part of which could not be excavated as

it extended below the line of the gas pipes (gr. 166).²⁹ The find seemed intriguing of a skeleton with lime sprinkled on the ribs, discovered in a grave located in the center of the trench (gr. 129/m),³⁰ where it was impossible not to think of the plague, which in the Middle Ages, from 1348/9, when it first spread throughout Europe, all the way to the middle of the 16th century (when the cemetery at Opatovina had certainly already been abandoned), had laid waste several times to these northern Croatian regions (Fig. 21).³¹

Surprising finds at this late medieval site were fragments of pottery whose porous fabric and decoration of combed wavy lines exhibited recognizable early medieval characteristics [1.3-5],³² but even more interesting was the fact that these finds were not isolated, as to the end of excavation several fragments were collected and documented of similar early medieval pottery [1.1-2].³³ Although these are very small pieces, it was possible even then to consider and interpret in a completely different light the “deeper black stratum with charcoal”, noted in some parts of the trench immediately above the sterile sub-surface (quad. H/6-7),³⁴ just like the unusual group of larger stones, as mentioned earlier, below which there was no burial throughout the period of use of the cemetery (quad. I-J/8-9). Settlement elements such as these could now be joined with more certainty by unexpected finds noted in several places of graphite [3.1-2]³⁵ and slag [4.1-14],³⁶ finds of animal bones and teeth [6.1-11],³⁷ as well as a fragment of a whetstone [5.1],³⁸ and also some of the then already discovered silver coins [7.1-3].³⁹

c) Preliminary results and discoveries

The archaeological excavations carried out during 49 working days confirmed the hypothesis of the existence of a medieval cemetery in front of the Church of St. Francis, where only a small border section in its western part was investigated, and the remains of 167 skeleton burial were gathered. The cemetery certainly extended to the east and was partially located underneath the church itself, meaning that even during excavations the hypothesis about the existence of an elongated naved church built in the middle of the 13th century had already been overturned in favor of the existence of a smaller church, around which a large cemetery had grown through the course of time. Whether the creation of the cemetery and the first burials occurred before or after the raids of the Tartars and their supposed devastation of Zagreb in 1242 could not be established with certainty during and immediately

after the excavations, nor could the period when burial ceased, as at first the dating was uncertain, i.e. in the early 16th century or at the transition from the 15th to the 16th century.⁴⁰ Equally important, or even more important than the late medieval cemetery are the settlement finds, whose remains and traces in one part — although less often mentioned as they could not be evaluated fully during the course of archaeological excavations — clearly indicated the early medieval period and the time before the foundation of the bishopric of Zagreb.

The surveying carried out immediately prior to the archaeological excavations (IPZ-Structural Engineering, Zagreb) additionally showed that the area in front of the western entrance to the church was the highest point in this part of Opatovina (137.56 m asl),⁴¹ from which point the land gently descends to the north (street, park), and only a little bit more steeply towards the west and southwest (street), so that the eastern edge of *trenches 1 and 2* had a height of 137.43 m. As such an appearance of the land indicates that levelling had taken place there at some time, the eastern edge of *trenches 1 and 2* was shown to be the only place where through careful analysis of the profile the data necessary for the identification and interpretation of the archaeological strata could be. In that sense, the eastern profile of *trench 2* was the best preserved (Fig. 22), as in contrast to the eastern profile of *trench 1* it had not been disturbed by the explosion of the bomb dropped from an airplane, and it exhibited a fairly clear stratigraphic structure where after an asphalt layer (1) and two layers of a concrete subsurface, the lower one merging in the northern section into a gravel fill (2), another fill appeared of yellow sand and rubble (3), the grey-brown burial stratum mixed with bones, fragments of brick, and small stones (4), a greasy dark grey stratum with remains of soot in places (5), and the layer of yellow sterile subsoil (6).

3. THE EARLY MEDIEVAL SETTLEMENT AND ITS TRACES ON THE HILL OF KAPTOL

a) Early medieval Zagreb in historical sources

The first mention of Zagreb as a fortress called Zabrag (*castrum Zabrag*) was cited in the work of an anonymous notary of King Bela III (end of the 12th century), where it was noted that the Hungarians in one of their military raids at the end of the first half or middle of the 10th century had captured the fortresses of Zagreb, Požega, and Vukovar (*castrum Zabrag ceperunt, et hinc equitantes castrum Posaga et castrum Vlcou ceperunt*).⁴²

After this quite isolated piece of data, accepted variously in Croatian historiography,⁴³ there is no mention of Zagreb until 1092, when at the church synod held at Szabolcs in northeastern Hungary⁴⁴ the bishopric of Zagreb (*Zagrabiensis episcopatus*) is mentioned among the newly established dioceses. Its foundation is related to King Ladislav (1073–1095), and this is usually placed and dated in the year 1094.⁴⁵ This early medieval fortified settlement and episcopal see of Zagreb with county status was attested in historical sources only in 1209, with the first mention of a prefect of Zagreb (*Zagrabiensem comitem nomine Vanleginum*),⁴⁶ and in 1225 with the mention of the county of Zagreb itself (*comitem... Wakyam Zagrabiensem comitatus*).⁴⁷

Despite the meager and scarce historical sources, the opinion predominates in the few examples of literature focused on this earlier history of medieval Zagreb that the beginnings of the early medieval settlement of Zagreb should be sought either below Kaptol or on the hill of Kaptol, i.e. “on the left bank of the (stream) Medveščak from Bloody Bridge to Draškovićeve Street (and) Ribnjak”⁴⁸ or else “in the area of the present square on Kaptol”,⁴⁹ and recently it was also suggested that there could have been an approximately simultaneous creation of two such early settlements of Zagreb, one “at the site of the later cathedral”, and the other “at the site of the suburbium below Gradec in the present day Ilica Street”.⁵⁰

b) Chance early medieval archaeological finds from Kaptol Square in 1906/1907

The existence of finds of early medieval jewellery discovered on Kaptol hill in front of the cathedral in 1906/1907 “during the demolition of the Bakačeva Tower”⁵¹ or “in the foundations of the demolished Bakačeva Tower”⁵² was reported to the archaeological public only in 1952. The “bronze jewellery” was found and donated to the museum in 1907 by Gj(uro) Kemfelja,⁵³ then assistant clerk in the Croatian National Museum.⁵⁴ The exact circumstances of the find were not noted as most likely they were not even known, but it can be presumed that the jewellery came from early medieval graves that, rightfully or not, were considered to be related to human bones discovered later, around 1935, when the ground in this section of Kaptol was levelled and the present-day square was organized.⁵⁵ The find consisted of four earrings:

K1 An earring with a star-shaped pendant, incomplete (G. –) — bronze, cast (one-part mould); the

crescent shaped decorative section of banded form, pseudo-granulated, at the end of the decorative section gently emphasized granulated joints, on the lower part of the crescent-shaped decoration a three branched star-shaped pendant with a hemispherical protrusion in the center, the arms formed of three pyramidally arranged pseudo-granules; damaged (the loop missing). — Ht. —, w. —; decorative section: ht. 2.60 cm, w. 1.92 cm, th. 0.20 cm; star-shaped pendant: ht. 1.66 cm, w. 1.58, th. 0.45 cm; wt. 2.481 g; AMZ S-2944 (= P-8060).⁵⁶

K2 *A circlet with a spiral ending* (G. 19; Sz. 2.1.6.3) — bronze, of circular section wire, the circlet is cut on one end and on the other extends into a spiral pendant broadening towards the bottom; number of spirals: 15. — Ht. 2.75 cm, w. 1.53 cm; Ø wire 0.045 cm; pendant: ht. 1.2 cm; Ø upper 0.18 cm; Ø lower 0.52/0.46 cm; wt. 0.342 g; AMZ S-2946 (= P-8060).⁵⁷

K3 *A circlet with chain-like pendants*, incomplete (Sz. 2.1.3.) — bronze, open-ended, of circular section with a circular loop curved inwards, the lower part of the circlet wound about with a thin wire; between the coils the remains of two chain pendants of thin bent wire; damaged (part of the circlet with the hook for attachment is missing, the pendants of bent wire are missing). — Ø ca. 3 cm; Ø wire 0.13 cm; wt. 1.441 g; AMZ S-2945 (= P-8061).⁵⁸

K4 *Earring with a raceme pendant*, incomplete (G. 14a; M. 13) — bronze, cast (two-part mould); the decorative part is composed of a pseudo-granulated raceme pendant, cylindrical in the lower section and conical in the upper section; the pseudo-granulated arches end in gently emphasized pseudo-granulated pairs of joints; damaged (loop missing). Ht. —, w. —; decorative section: ht. 1.92 cm, w. 1.70 cm, th. 0.32 cm; pendant: ht. 1.68 cm, th. 0.36 cm; wt. 1.798 g; AMZ S-2947 (= P-8063).⁵⁹

The Kaptol find, in accordance with the knowledge and the state of research of the archaeological aspects of early medieval jewellery at that time in these regions, was attributed at the end of the 1950s to the period of the Bijelo Brdo Culture, and it was concluded that “all four examples of Slavic female jewellery belong to the 11th century”.⁶⁰ Such a dating is naturally unacceptable

today — and in fact it was noted almost twenty years ago that the jewellery was mostly of an earlier date, but this claim has remained for the most part without a response⁶¹ — as the very first earring in this list, the earring with a three-branched star-shaped pendant and a crescent-shaped pseudo-granulated decorative section [**K1**], is the earliest in the group of jewellery from Kaptol. This earring belongs to a variant of star-shaped earrings cast in a one-part mould characteristic for the Avaric-Slavic period in the second half of the 8th century (*SPA III*), which is common among the grave finds from southwestern Slovakia (Devínska Nova Ves) and southwestern and southern Hungary (Andocs, Nagyárpád, Zalakomár), and as individual finds it appears in the early Croatian cultural circle of southwestern Croatia (Prozor) and in the Bulgarian-Byzantine cultural circle of northwestern Serbia (Vinča).

Of later origin was the circlet with a quite long spiral ending broadened towards the bottom, which was made of unusually thin bronze wire [**K2**]. It belongs to one of the most numerous variants of this type of circlet, which appeared in the late Avaric period (*SPA III*) at the transition from the 8th to the 9th centuries or at the very beginning of the 9th century, while it was most widely distributed and most popular in the second half of the 9th century and in the first half of the 10th century.⁶² Despite the large number of known examples of this variant, it is very difficult to find a sufficiently similar analogy for the Kaptol circlet because of the exceptionally thin bronze wire from which it was made, as well as the large number of spiral coils (Pobedim, Krungl, Plavno).

The circlet with chain pendants is incomplete and very badly damaged, as it is missing the entire upper part of the circlet with the hook for attachment, and the pendants on the lower part of the circlet were preserved only in traces [**K3**]. The lower part of the circlet was wrapped in thin bronze wire, because of which this incomplete and poorly preserved example can be compared to varied circlets with similar characteristics from sites in the central Danube basin (Upper and Lower Austria) and western Hungary dated from the first third to the end of the second third of the 9th century.⁶³ Only one find from Croatia can be noted as a similar example, from Brodski Drenovac near Slavonski Brod.

The earring with a raceme pendant [**K4**] cast in a two-part mould is a typical form of early Bijelo Brdo jewellery (G. 14a). It stands out from the ordinary examples of this group because of the cylindrical, well-made pseudo-granulated pendant, and because of the light

weight it should be dated to the end of the 10th century, and perhaps to a somewhat earlier period, given that comparative examples from central Hungary are dated even to the period before or around 970 (e.g. Halimba).

Ad K1 Andocs–temető ut., gr. 93 (H): GARAM 1972, 154–5, fig. 18: 23–24.

Devinska Nova Ves–Murnice/Zaborska cesta, gr. 285 (Sk): EISNER 1952, 74, fig. 32:1,5; KELLER—BIERBRAUER 1965, 378, 397 pl. IV:1–2.

Nagyárpád–Boros ut., gr. 19 (H): NAGY, 99, 115 pl. IV: 19/2.

Prozor, unknown site (Hr): VINSKI 1952, 30, fig. 12.

Vinča–Karaula (Sr): KOVAČEVIĆ 1949, 116 no. 1, 120 fig. 1; ČOROVIĆ–LJUBINKOVIĆ 1965, 456 fig. 6.

Zalakovár–Lesvári dűlő, gr. 54 (H): SZÓKE 1992, 926 pl. 2.

Ad K2 Krungl, destroyed grave (A); with a cylindrical pendant: FISHBACH 1897, 144 pl. VI:3.

Plavno–Medine (Hr); with a cylindrical pendant: GUNJAČA 1960, 7, pl. I:3; JELOVINA 1976, LXXI:13.

Pobedim–Na laze, gr. 115/66 (Sk); the pendant broadening towards the base: VENDTOVÁ 1969, 191, 192 fig. 58:5.

Ad K3 Brodski Drenovac–Plana, gr. 27, 31 (Hr): VINSKI—GASPARINI—ERCEGOVIĆ 1958, 138, 158–159, pl. XVII:7–8, XIX:1; SZÓKE 1992, 966–967, pl. 27:7–8, 28:1.

Ad K4 Halimba–Cseres, gr. 514, 778, 841, 882 (H): TÖRÖK 1962, 142–144, pl. IX–XI.

The jewellery from Kaptol belongs to an unusually long period that begins in the middle of the 8th century and continues to the end of the 10th and beginning of the 11th centuries and encompasses objects from three cultural-historical ages; the late Avaric-Slavic period is represented by the star-shaped earring [*K1*], the early Slavic period by the circlet with a spiral ending and the circlet with chain pendants [*K2–3*], and the early Bijelo Brdo period by the cast raceme earring [*K4*]. This jewellery is additionally interesting professionally and scientifically because of this, as decorative objects of these three cultural and historical periods have not yet been discovered together anywhere in northern Croatia at the same archaeologically investigated site.

Although it is in fact quite modest, the early medieval jewellery discovered at Kaptol in front of the long ago demolished Bakačeva Tower is not merely interesting to archaeologists. Its unique nature meant that for years it was of essential importance to the history of Zagreb, as given the lack of any other data whatsoever, this material was the only find indicating that specifically on this “episcopal hill” had been located the “original Slavic nucleus of the settlement of Zagreb.”⁶⁴

c) The settlement finds in front of the Church in 2002

The settlement finds uncovered or gathered during the excavations in front of the Church of St. Francis consisted

of the remains of residential structures preserved in traces, numerous fragments of pottery vessels, remains of manufacturing activities (slag, graphite), animal bones and individual finds of silver coins. The creation of a late medieval graveyard at the site of the earlier settlement and the lengthy utilization of the cemetery with very numerous burials mean that the early medieval settlement finds were additionally damaged, and many had been partially removed or entirely destroyed throughout the course of time (hearths, floors, and so forth).

The existence of dwelling structures was revealed by two large groups of broken stones without traces of connective material (mortar) but with traces of scorching at the base. They were discovered in both excavated trenches: the first was noted in *trench 1* just by the eastern profile of quad. H/3 at a relative depth of 150 cm (base),⁶⁵ but it was not excavated as it extended and broadened further towards the church, while the second clump, archaeologically accessible and larger, was located some 6 meters further north in *trench 2* in quad. I–J/8–9 (abs. depth 136.01 m), surrounded by medieval burials that certainly influenced its shape, width (100/110 cm), and height (49 cm), and in the course of time considerably changed it (Fig. 25–26; 27–28). Not quite four meters to the north, in quad. J–K/11 and at a depth somewhat higher than the lower level of the group of stones (abs. depth 136.13 m), a thinly layered, graveled and well packed paving was noted, probably preserved only because it served as a base for gr. 133/ch, before which, luckily, there had not been any burial at this position. In the northwestern corner of gr. 133, the paving ended with traces of wood and individual large pieces of stone, and considering the nearness of the group of stones discovered in quad. I–J/8–9, this could be related to that find or it could have belonged to some other, somewhat later settlement structure (Fig. 29–30).⁶⁶

The group of broken stones with traces of burning represents the remains of a hearth or fireplace of a sunken-floored hut (*poluzemunica*; *Grubenhaus*), a dwelling structure characteristic for early medieval Slavic settlements dated to the period from the 6th and 7th to the 12th and 13th centuries. Slavic sunken-floored huts, from which only the remains of stone hearths were preserved at Opatovina, were structures of an irregular rectangular shape supported by two or more roof beams with a small surface area (around 3x3 to 3x4 m) that were dug into the earth to an average depth of 45–90 cm (and occasionally deeper). The earthen sides were usually lined with logs or planks, and the area between was filled with moss or daub. The external horizontal beams, usually fixed in

the corners with intersecting cut joints, supported the beams of the two-eaved roof, covered by a thick layer of thatch. It is considered that the only entrance to the structure would have been a door placed in one of the shorter sides, to which a slanted and often tongue-shaped entrance ramp sometimes ran. One of the corners of the hut — usually one opposite the entrance — contained a hearth for cooking and heating made from stones or clay. It is thought because of their small dimensions that these sunken-floored huts were used for dwelling only during the colder part of the year, and that during warmer periods most activities took place outside them.⁶⁷ Other structures also existed in early medieval Slavic settlements in addition to sunken-floored huts, such as hearths in the open air (e.g. bread ovens), pits for storing food, and quarters for keeping domestic animals.

The extensive chronological span in which the early Slavic sunken-floored huts could have been built and used means that the precise dating of these structures is usually based on the data offered by a systematic analysis of the objects discovered in them or in their immediate vicinity. Most often this is pottery, whose emphasized quantity in relation to other finds is a reliable sign of the settlement character of such a site. The contribution of pottery finds to dating is indispensable, especially so in the case of the area excavated in front of the Church of St. Francis, where the stratigraphic record of the site was considerably complicated by the late medieval cemetery with its numerous burials, because of which the settlement layer was disturbed and mixed, and the corresponding pottery finds additionally broken and fragmented. Despite often very small fragments and their generally poor state of preservation, the existence was established of pottery finds in a more or less uninterrupted sequence from the early medieval period to the early modern period, i.e. from the late 8th century to around the middle of the 16th century. Two chronologically separate groups of pottery finds could be distinguished in so long a chronological span: the first, which is of less importance for explicating the site, as it was contemporary to the utilization of the cemetery and belonged to the period from the earlier 14th century to around the middle of the 16th century, and the second, which is more important for the history of Zagreb in general than merely for the archaeological site in front of the entrance to the Church of St. Francis, since it contains medieval pottery earlier than the foundation of the Franciscan monastery, and earlier than the church, the cemetery, and the first medieval burials [1.1-57, 2.1].

This earlier settlement pottery contains more atypical

and undecorated fragments, but there are still sufficient decorated fragments suitable for the classification and approximate dating of the early medieval settlement strata (Fig. 31-33) — at Opatovina, in fact, thanks to the pottery it is possible to distinguish at least two early medieval settlement strata. The earlier layer, dated to the period from the late 8th century to the first half or middle of the 10th century, is defined by less numerous fragments of pottery of a porous structure with coarse additions of quartz sand, limestone, or chaff, ornamented with shallowly impressed upright rows of crescent decorations below a combed band of four grooved horizontal lines [1.1], a shallow combed wavy line, alone [1.2] or together with a band of four longitudinal grooved lines [1.3-4] and a braided combed wavy line [1.5]. The average absolute depth of these finds was quite shallow and measured 136.04 m,⁶⁸ and hence even on the basis of this it is justified to attribute them to the same period as the remains of the stone fireplaces of the Slavic sunken-floored huts discovered in quad. H/3 and I-J/8-9.⁶⁹

The later early medieval stratum was represented by a considerably greater number of pottery fragments, but the earliest examples of this group, decorated with a row of grooved horizontal lines [1.8-9], and a deeper but slimmer combed wavy line [1.6-7], dated to the second half of the 10th and earlier 11th century, are both few and scarce. Nonetheless, their very existence clearly shows that the early medieval settlement that preceded the late medieval cemetery had existed after the first half of the 10th century. In terms of quantity, however, pottery fragments predominate from a later settlement stratum, i.e. the period from the 11th to the 13th centuries. This pottery was mostly thin walled, well-fired, with a fine sand fabric, dark colored, and it was mostly decorated with a low single lined [1.10-15] and separated high wavy line [1.16-30], separated horizontal lines [1.31-44], toothed decoration [1.45-47], rare combinations of toothed decoration and grooved horizontal lines [1.48], and an incised crescent pattern, either by itself [1.50] or above a grooved wavy line [7.49]. The quantity of this later pottery in relation to the pottery of the earlier period is a dependable indicator of an increase in population density that certainly must have occurred at Opatovina during the 11th and 12th centuries (Fig. 34-41).

In addition to numerous pottery fragments, the later settlement stratum also contained three silver coins minted during the 12th and 13th centuries: a damaged but well preserved anonymous Hungarian denarius of King Bela II (1131–1141) minted at Esztergom [7.1], an

excellently preserved Friesacher (*pfennig*) of the Austrian Duke Bernhard II of Spanheim (1202–1256) minted at Kostanjevica after 1216 [7. 2], and an incomplete, deformed, and barely recognizable Venetian denarius (*piccolo scodelato*) minted in Venice either at the end of the 12th century or in the middle of the 13th century [7.3]. All three coins were discovered in *trench 2* in soil mixed with late medieval burials, as chance finds in various quadrants, in various circumstances and at various depths, and in a certain manner they illustrate not merely trends in the circulations of coinage during the 12th century and in the first half of the 13th century but also individual periods in the existence of the medieval settlement of Kaptol: the first two coins from the period prior to the arrival of the Franciscans at Opatovina, and the third coin from a time when the Tartar danger had already passed (1242), the Franciscan monastery had already been founded at Opatovina, and the monastery church was either being built or its construction was soon to follow (Fig. 42-43).

d) The position of the early medieval settlement at Kaptol and its significance for the history of Zagreb

The remains of the early medieval settlement (discovered) at the entrance to the Church of St. Francis at Opatovina were located on the western side of the northern half of Kaptol, in a part considerably elevated above the narrow valley of the Medveščak stream, which until the end of the 19th century ran along the western and southern sides of the Kaptol hill. Even today, Kaptol is still surrounded by walls, renovated, built, and rebuilt in the 14th, and particularly in the 15th century, and also in the 16th and 17th centuries, but unfortunately instead of being preserved for having outlived the dangers of the times in which they were raised, they have mostly been destroyed, but only in the 20th century.⁷⁰ Although today they are only partly visible and to some extent preserved, they consistently follow the configuration of the hill and give the fortification the appearance of an irregular rectangle around 500 meters long and around 320-350 m wide in the southern section and around 140 m in the northern section, so that the fortified area enclosed by the walls was probably not smaller than 10-12 hectares (4-5 acres). The hill of Kaptol is raised around 15 meters above the surrounding terrain in the southern part, while heading towards the narrower northern part, the difference in height was reduced and today barely exists at all. A broad valley extends at the base of the generally less steep eastern side of Kaptol, and it is thought that in the early medieval period this area was marshy and

that only later was its transformed into a fish-pond for the bishopric.⁷¹ All agrarian requirements, whatever they would have been in the medieval period, were ensured by the extensive and fertile lands of the river valley that spreads east, west, and south of the Kaptol hill in the direction of the several kilometers distant Sava River.

The appearance, location, and dimensions of the Kaptol hill at the end of the 8th and beginning of the 9th centuries would certainly have made it a highly suitable place for the placement and safe development of an early Slavic settlement of the stronghold type (*gradište, Burgwall*). This would mean that the site had to be fortified with a bank and ditch, the former strengthened by wooden structures, and judging by the area that had to be enclosed this would have required lengthy and strenuous work on the part of an entire well-organized community, which alone or together with surrounding groups had at its disposal sufficient means for this, both human and economic. This would have been, judging from the present appearance of the hill of Kaptol, a stronghold of the single section type, of medium size, tongue shaped — similar to the early medieval fortress of Prague⁷² — whose interior not always fully utilized space would have included an area intended for an administrative center with structures for high ranking officials and their retinues, residential areas, a place for a cult site or a church with or without a cemetery, areas for production activities serving the administrative center, etc. Around the stronghold, and most probably quite early on, particularly on such an important transportation route along the Sava River, one or more suburbia would have developed, intended for various production, military, or trade activities.⁷³

This hypothesis is supported and strengthened by the archaeological-historical topography of the Kaptol hill in the period prior to the foundation of the Zagreb bishopric, which despite very meager data would definitely encompass an early medieval cemetery whose position in front of the Zagreb cathedral or nearby is considered unquestionable,⁷⁴ the hypothesized early medieval settlement whose position was unknown up to the excavations in front of the Franciscan church at Opatovina,⁷⁵ the corresponding parish church of this settlement, dedicated to the Blessed Virgin Mary, which correctly or not was claimed to have been located in front of the site or at the site of the Cathedral of St. Stephen, founded at the end of the 11th century,⁷⁶ and the partially investigated remains of an earthen fortification with traces of wooden reinforcement discovered at Gamula, a high point just next to the southeastern wall of the present

archdiocesan enclosure (Fig. 45).⁷⁷ All of these are signs of various forms of organized life on the fortified Kaptol hill, where Croatian historiography has quite often placed an early medieval Slavic district center,⁷⁸ whose beginnings are surmised and sought in the time of Duke Ljudevit of Pannonia (ca. 810-823).⁷⁹

Knowledge based on the results of the archaeological excavations in front of the Franciscan church allow us to claim that the early medieval settlement in this part of Kaptol existed, perhaps as early as the middle or second half of the 8th century, and certainly in the 9th and 10th centuries, that it advanced considerably during the 11th and into the 12th century, and that it further existed to a limited extent during the 13th century. In this sense, the archaeological excavations have definitely answered the question that only fifteen years ago was placed in an attempt to disentangle the dilemma about to whom the Franciscans “were supposed to preach in a settlement of ecclesiastic individuals” when they arrived at Opatovina in the 13th century.⁸⁰

4. THE LATE MEDIEVAL CEMETERY IN FRONT OF THE CHURCH OF ST. FRANCIS

a) *The Franciscans, the church and the monastery at Opatovina in the late Middle Ages*

The historical sources offer no data about the medieval cemetery at Opatovina, and hence for its creation and development the circumstances related to the period when the Franciscans appeared at Kaptol, founding a monastery and building a church, are particularly important. About this earliest period of their residence in Zagreb only a legend is preserved, written down at the end of the 16th century, which says that “the Zagreb monastery was founded during the lifetime of the Blessed Father Francis” (*Zagrabiensis conventus a tempore B.P. Francisci fundatum dicitur*), that he “himself visited it” (*quem et idem Pater...in propria persona visitavit*), and that “later Fathers Gregory and Orstol with various gifts renovated the ruins that were prominent” (*et postea undique ruinam minitantem restaurarunt ex diversis elemosynis patres Gregorius, atque Orstolus*).⁸¹ A story recorded at a somewhat later date also ties a rich widow by the name of Katarina Galović to this event, who had provided accommodation for Saint Francis during his supposed stay in Zagreb, and who donated to his followers four years before his death (+1226. god.) an estate where they later erected their monastery and built a church.⁸²

In contrast to the information from legends, experts today are mostly united only over the claim that the Franciscan church at Opatovina was built in the second half of the 13th century,⁸³ and dates have been suggested for the creation and construction of the church between 1255 and 1264,⁸⁴ or even the period before this,⁸⁵ or around 1280.⁸⁶ All of these suggestions and surmises were based on a series of permits, privileges, and ordinances created in a span of time from 1243 to 1260. Through them the Franciscans first acquired the right to built and own *oratoria privata* in which they would keep the Eucharist and serve mass and perform liturgical acts, other than those reserved for parish churches (1243), then they were granted permission to bury in their churches those who expressed a desire for this in their wills, but with prior permission from the (parish) churches from which they were taking the deceased (1250), and finally they acquired the right to call their churches monastic (*conventuales*) with the privileges of collegial churches (1252), after which finally strict limits were proscribed in the construction of Franciscan churches and their interior decoration (1260).⁸⁷

It is known that from early on the activities of the Franciscans were protected and supported by the upper classes of society and the church, so it is probable that through their advocacy the Franciscans arrived in Zagreb and settled on Kaptol (does the legend not mention a rich widow?). As prominent members of the preaching orders (*ordines predicatorum*) created in the 13th century, the Franciscans endorsed a apostolic manner of life based on preaching to the masses and gathering alms to provide for food and other items necessary for life. Hence they had to live with the people and among the people, and in contrast to the majority of other orders, they did not choose rural surroundings for their monasteries, rather they founded and deliberately located them in cities, trying to occupy positions along main roads or at some highly frequented spot, such as would have represented by the position at the city gates, near the exit from Kaptol in the 13th century. The mission and the surroundings had significant influence on the choice of place, organization, and manner of operation of the monastic communities, and hence the well-known medieval saying, allegedly by St. Bernard of Clairvaux, which is brilliantly applicable to the Franciscans of Zagreb, but also the other preaching orders who came to medieval Zagreb (Cistercians, Dominicans):

“Bernard loved valleys, Benedict the hills,
Francis market towns, and Dominic the cities”

*(Bernardus valles, montes Benedictus amabat,
Oppida Franciscus, celebres Dominicis urbes).*⁸⁸

Indirect proof of Franciscan presence in the Zagreb diocese is contained in a letter of Pope Innocence IV (1243–1254), who warned the Bishop of Zagreb in 1245 about persecution of Fratres Minores in the diocese of Zagreb,⁸⁹ and then in 1260 at the general chapter of the Franciscan order in Narbonne the Franciscan custodian of Zagreb was mentioned specifically for the first time,⁹⁰ and in 1323 the guardian of the Zagreb monastery was first mentioned.⁹¹

Through constructing the church and acquiring the right to bury, the Franciscans significantly increased their activities and hence their influence in the local community. This was directly shown during the archaeological excavations by the unusually great density of medieval burials, which indirectly indicates the great number of historically undocumented but certainly acknowledged wills and requests for burial of the deceased.⁹² The size of this first Franciscan church, inside and around which burial took place in the Middle Ages, is the subject of two quite opposed opinions, both formulated prior to the archaeological excavations: according to one school of thought “the entire sanctuary and nave were built in the Gothic period”,⁹³ and according to the other the church occupied a space no larger than the sanctuary of the present monastery church and extended “22 meters in length and 8.40 meters in width.”⁹⁴ The archaeological excavations carried out in front of the western entrance to the church in 2002 support the theory of a smaller church, given that during the excavations multilayered burials were noted in considerable numbers that extended below the western wall of the present-day church. The true size and appearance of this late medieval church, however, can only be conjectured without performing archaeological excavations within the church itself.

Burial took place inside the Franciscan church as late as 1510,⁹⁵ and burial certainly continued to at least 1533, if not later, at the cemetery in the church courtyard, as this has been proven by archaeological excavation (gr. 13/f). Hence it is unlikely that the Franciscan church and monastery suffered considerable damage in the battles of supporters of Ferdinand I Habsburg and Ladislav (John) Zápolja, which culminated in Zagreb in the brief siege of Kaptol in the summer of 1529.⁹⁶ It is more likely that a certain time after these events the general conditions caused by the increased dangers from the Turks led to significant changes in the organization and regulation of life in the area of Kaptol, because of which burial ceased at

the cemetery in front of the Church of St. Francis. It is not excluded that in the newly arisen conditions (scarcities, general insecurity, increased immigration within the walls of Kaptol) the area of the church courtyard with the cemetery was converted into something else — which was not unusual in those times — and around 1542 it entirely or partially became “the street (or quarter) of St. Francis in Zagreb” (*vici sancti Francisci de Zagrabia*).⁹⁷ However, the present situation and appearance of this part of Opatovina began to be formed only during the 17th century, when the church was extended towards the west and a good part of the then (somewhat) forgotten medieval cemetery was covered by the newly built church nave,⁹⁸ almost as long as the original Franciscan church built at the end of the 13th century.

*b) The late medieval secular cemetery in the courtyard of the
monastic church*

The medieval cemetery discovered during archaeological excavations in front of the entrance to the Church of St. Francis extended through both of the trenches placed there, but because of the explosion of a WWII aerial bomb, the archaeological stratum in *trench 1* was destroyed to such an extent that with the exception of traces of three uninvestigated grave pits (gr. A-C) noted in the eastern profile of *trench 1*, only the graves in *trench 2* were archaeologically excavated — a total of 167 — in an area only of somewhat less than 30 m² (Fig. 46). The situation was characterized by a great density and multilayering of burials caused by long-term but also frequent interment in a small and limited area. This in fact represents a basic characteristic of every late medieval cemetery, including this one, where in contrast to the early medieval row cemeteries, it was not possible to expand horizontally, as the dimensions were limited and reduced to a more or less narrow space around the church and in its immediate vicinity.

The density and multi-layered nature of the burials resulted not merely in disturbance of the skeletons but also considerable damage to them, so that only a few remained untouched or more completely preserved. From the archaeological standpoint, this presented a problem, but not an unexpected one, as in the late medieval period, when burial in a church or by a church became the norm, it was considered that the bodily remains of the dead had in fact been left to the care of the Church, and the location of the bones of the deceased, often disturbed by later burials, was not relevant as long as the bones were stored in the consecrated surroundings of the church

or the church grounds. In line with this, late medieval funerary customs allowed for the excavated skeletal remains of a previous burial to be transferred and stored in a special charnel-house or mausoleum made for this purpose, because of which it was not rare to come across at Opatovina dislocated or mutually unconnected parts of skeletons, or even groups of skulls, which were difficult and sometimes almost impossible to interpret differently or precisely classify chronologically. In contrast to the disparate finds of long bones, the finds of skulls more clearly attested to the existence of some previous or earlier burial because of which each such find was registered and listed in the grave documentation (47). The density of burial per square meter measured 5.66 and is the greatest recorded so far at archaeologically excavated late medieval cemeteries in Croatia (Fig. 47).

The most shallowly buried were graves 1A/m and 19/f (136.46 m) and the deepest was grave 117/f (135.81 m), so that the minimal depth of the stratum with graves measured 0.65 m,⁹⁹ while the relative depth measured in the eastern profile of *trench 2* was greater, varying in a range from 80 to 100 cm. The stratigraphy of the burial stratum can be reliably established only at those places where the graves cut into one another or in some similar manner disturbed the position of each other. There were truly quite a few such situations at Opatovina, and because of this the more exact interpretation of the minimal depth of the burial stratum (0.65 m) was divided into seventeen levels of burial, each with a range of 4 cm:¹⁰⁰ from the shallowest and latest level I at a depth of 136.44–136.47 m, to the deepest and earliest level XVII, at a depth of 135.80–135.83 m. The minimal number of burial layers acquired in this manner measured 4.25 and the average number of burial strata was 5.26,¹⁰¹ which resembles the average state established in the field, where, depending on the quadrant, from 2 to 3 or 6 to 7 burial strata were noted. The earliest and most deeply buried graves were found in the southern part of *trench 2* at levels XIII to XVII, at a depth from 135.99 to 135.81 m (quad. D/7-G/10),¹⁰² while in the northern part of the trench (quad. H/10-K/13) the first burial appeared only at level XIII at a depth of 135.97 m (quad. I-K/13).¹⁰³ The deceased were usually buried alone in their graves, and only one case was established of a double burial of a mother and child (gr. 6). The outlines of the grave pits into which the deceased were placed could rarely be reliably distinguished except at the beginning (gr. 2/m)¹⁰⁴ and towards the end of excavation (Fig. 48).

In the Middle Ages, it was the custom that the corpse

of the deceased be bathed with water after death and placed in a sewn-up shroud, and after keeping vigils over the body, it was immediately placed in a coffin, after which it was brought to the church and placed on a bier. The body stayed in the coffin during the mass for the dead (*requiem*) and the funeral that followed and only after the arrival at the grave was the corpse removed from the coffin and already wrapped and sewn into the shroud, the body was blessed and placed in a freshly dug grave pit. At Opatovina this last act of the funeral service evidently differed from the usual image of a late medieval burial, as in the graves here nails were found in great numbers by the skeletons, indicating the use of a coffin both before but also during the funeral, throughout almost the entire period of utilization of the cemetery. This claim, however, does not refer merely to the graves of the deepest burial level, as nails appear from level I all the way to level XV, after which in the graves of burial levels XVI and XVII there are no more. The arrangement of iron nails and traces of wooden planks¹⁰⁵ preserved in some of the graves permits the hypothesis that the coffins were trapezoidal in shape (Fig. 15).

In individual graves, in addition to a coffin the custom was noted of placing a brick or piece of a brick on, next to, or beneath the deceased: below the head (gr. 10/m), behind the head (gr. 129/m), or next to the head (gr. 122/m; gr. 49/m), by the left or right flank (gr. 148/ch, gr. 98/m), above the left calf (gr. 50/ch) or by the leg of the deceased (gr. 156/m), and in one case a brick was found in the soil beneath the coffin of the deceased (gr. 19/f). These graves, a total of eight (4.79%), belong to varied burial levels, beginning from the deepest and earliest level XIV (gr. 122), through XI and X (gr. 129, 156; 148) and VIII, VI, and IV (50; 10, 98; 49), to the shallowest and latest burial level I (gr. 19), which corresponds to the chronological span from the first half of the 14th century to around the middle of the 16th century (Fig. 49-50).¹⁰⁶

With lesser or greater deviations, the skeletons discovered in the graves, if the state of preservation allowed for such observations, had been placed on their backs, in an extended position and oriented east-west (120): according to the established Christian practice the head of the deceased was at the west and the feet at the east, so that on Judgment Day the face of the deceased could immediately look on the figure of Christ, who was to appear bathed in light in the east. In the majority of examples, the arms of the deceased were placed on the abdomen (known as the Gothic position), and more rarely on the pelvis or crossed on the stomach, and in the

lowest strata of the excavations (levels XIII-XVII) usually one or both arms were found extended along the body or on the lower part of the trunk. The only unusual and hence interesting position was noted in gr. 4/m (level IV), where the left forearm was found behind the spine, i.e. placed on the back of the skeleton (Fig. 51).¹⁰⁷

No other objects are as usual and common among the archaeological finds from later medieval cemeteries as the remains of coffins, from which nails are most often preserved, and much more rarely traces of rotted or carbonized wood. In contrast to the more than 400 nails discovered at Opatovina, the finds were considerably fewer of jewellery for the head and hands (*parta*/headdress, pins/hair-pins, rings), elements of attire worn on the upper part of the body (lace chapes, buttons-pendants, sleeve mounts, small two-part double-looped clasps with a hook and eye, and cross-shaped pendants), and parts and decorations of belts (buckles with and without composite plates, strap ends, mounts). Also scarce were those finds so important and essential for the chronology of the cemetery, silver coins, which were found placed in the graves as an obol in the mouth of the deceased (gr. 32/ch), or thrown into the grave during the funeral (gr. 98/m), or were discovered as a decorative element on the clothing (gr. 13/f) or as objects sewn into the clothing of the deceased (gr. 166/m).

The most prominent element among the jewellery was the rare find,¹⁰⁸ at Opatovina unfortunately only partly preserved, of a maiden's wreath (headdress) or *parta* (gr. 66/ch), of which only fragments of spiral wire and some decorative glass beads remained [8.1], followed by the mounts and strap end of a belt set made of stamped bronze sheet metal, of a type not yet known among Croatian late medieval finds [18.1; 19.1-4]. All of these, like the belt set to which the bronze buckle with a moveable platelet belonged [17.1] — the buckle is analogous in form and decoration to an example found in Celje in neighboring Slovenia¹⁰⁹ — belonged to the same child's grave with wealthy grave goods buried during the second half or in the last third of the 14th century (Fig. 52-53; 54-59). In contrast to these, rings were a more common form of jewellery, although few were found (3 examples), of simple workmanship and with form known from the archaeological material of the 14th and 15th centuries. They were more frequently found in female graves (gr. 120, 126), and more rarely in male graves (gr. 69): the ring with a closed and banded hoop [11.1] and the stirrup-shaped ring with a square crown [11.3] are common among the late medieval grave finds both

in the northern and southern regions of Croatia, while the stirrup-shaped ring with two horizontally placed pentagonal crowns is unusual and rare (Fig. 60), but is most probably identical or at least very similar to a ring from the late medieval cemetery at Galovac, a village in the Ravni Kotari region in the hinterland of Zadar [11.2].¹¹⁰

Objects used to fasten the upper sections of late medieval attire exhibit a considerable diversity: common and frequent finds include two-part double-looped clasps with a hook and eye made of thin bronze or iron wire [15.1-20] — known colloquially by a series of terms in the northern and southern parts of Croatia (Fig. 61) — while surprisingly few circular and hollow buttons in the form of a pendant were found along with them at Opatovina (Fig. 62), i.e. button-pendants made of thin bronze sheet metal, sometimes gilded [13.1-4]. Two-part double-looped clasps were found in one male grave from the end of the 14th or the beginning of the 15th century (gr. 129/m), but they are more common in female and male graves from the last third of the 15th century and the second third of the 16th century (gr. 6/f-ch, 10/m; gr. 13/f), while button-pendants were found in male graves from the second half of the 14th century and the transition from the 14th to the 15th century (gr. 39, 94). Further items of interest included the quite numerous finds of chapes originally attached to the ends of laces of leather or fabric, which were made from thin and briefly rolled bronze sheet metal [12.1-10]. Their role in lacing up clothing is mostly clear, but because of their small dimensions and fragility they are rarely found, and hence lace chapes represent a type of find poorly known in Croatia to the present (Fig. 63).¹¹¹ They do not appear before the middle or second third of the 14th century, and at Opatovina the oldest find of a lace chape is not earlier than the second half or last third of the 14th century (gr. 66/ch), but the majority nonetheless come from male, female, and child graves buried during the 15th century and in the first third of the 16th century (gr. 10/m, 12/f, 32/ch, 54/f, 133/ch; gr. 3B/m). Rare late medieval finds included sleeve mounts used to decorate or attach (like cuff-links) shirts of fabric or leather, made of thin sheet metal with a domed circular head and a rivet hole in the center [14.1-8], and one truly exceptional example of pectoral decoration composed of cruciform pendants, glass and bone beads, and a perforated silver coin [10.1-3]. The mounts — 5 on each sleeve (Fig. 64-65) — were discovered in a male grave from the second third of the 14th century (gr. 150), and the exceptional pectoral

jewellery was found in a female grave (gr. 13) dated to the second third of the 16th century (Fig. 66).

Iron buckles [16.1-36] and the occasional bronze buckle [17.1] — usually found around the waist of the deceased of both sexes, as well as in the graves of children — are the best represented group of grave finds after iron nails (Fig. 67-74). In addition to being numerous, the buckles were of various shapes and sizes, and only rare examples were decorated, since most examples were made of iron [16.1,6-7,16,22]. Simple buckles predominated (more than 85%) in comparison to the considerably rarer two-part buckles; among single-part buckles these were examples with rectangular and asymmetrical, mushroom-shaped frames [16.1-13; 16.21-30],¹¹² as opposed to the few buckles with oval and D-shaped frames [16.21; 16.1-20], and buckles with a circular frame characteristic for the 12th, 13th and early 14th centuries were completely missing. The height of the frame is emphasized in individual examples of two-part buckles [16.31,34], but on average the highest are in fact the one-part quasi-square buckles [16.15-17] and buckles with an asymmetrical, mushroom-shaped frame, with the most tall and very tall frames [16.22-29]. The lowest frames are displayed on the one-part square buckles [16.1-5], and on one example each of decorative-rectangular, oval, and D-shaped buckles [16.14,19,21]. With the exception of the occasional flamboyantly shaped example [16.34], all the forms represented among the finds from Opatovina belong to the repertory of buckles from the 14th-16th centuries.

Although buckles are quite important because of their considerable numbers and great diversity, in typological and chronological terms it is the coin finds that helped most in classifying the objects, determining the stratigraphy of the graves, and dating the cemetery as a whole (Fig. 75-82). Eleven medieval silver coins were discovered in four male, female, and child graves: eight specimens were legible or well or very well preserved [21.1-8], while three coins were corroded and completely illegible [21.9-11]. Two graves contained two coins each (gr. 13/f, 98/m), and the other two graves — contained one (gr. 32/ch), and six coins (gr. 166/m), respectively. The coins had different denominations and values and were minted in varied mints in three countries: one each in Hungary (Nagybánya) and Austria (Graz), and six in Bavaria (Amberg, Augsburg, München). The chronological span they cover was somewhat more than a century, as it begins with a Hungarian silver ducat minted during the reign of King Sigismund between 1428 and

1430 [21.1], continues with Bavarian pfennigs minted for several religious and secular magnates between 1435 and 1460 [21.2-7], and ends with an Austrian pfennig of Ferdinand I of Habsburg minted in 1533 [21.8]. As the coin finds belong only to the upper levels of burial, they have been used to define only the upper, later layer of burials that occurred in the period from the end of the first third of the 15th century to into the second third of the 16th century (levels I-IX/X) The lack of coin finds in the earlier layer of late medieval burials is an interesting but not unexpected phenomenon (levels XI-XVII).

The lower, earlier burial layer from the second half or last third of the 14th century (level XII) contained the find of a dog's tooth [22.1]. It was found on the chest next to the right forearm of the skeleton of a middle aged female just below the upper boards of the coffin (gr. 126), and it was definitely placed in the coffin together with the deceased woman (Fig. 83-84). Although the tooth was not perforated and did not serve as a pendant, the find nonetheless certainly had an apotropeic meaning and represented a symbolic and quite reduced form of burying a dog (or wolf), which in the early medieval period, as a survival from an ancient pagan custom distributed throughout Europe,¹¹³ was known in the northern part of Croatia,¹¹⁴ while the practice was yet more common in neighboring Hungary.¹¹⁵

In the highest levels of the later burial layer, usually in the soil outside the graves, several iron objects of everyday use were found at the start of excavation, and — with the exception of a padlock [25.1] found between the lower legs of a female skeleton, gr. 6 (Fig. 85-86) — they could not be attributed to any of the graves of this layer, nor could they be defined as definite grave finds. These finds consist of a key [24.1], two knives [26.1-2], a spike with a looped head, and an iron loop [27.1; 28.1] — all objects manufactured or in use at the end of the Middle Ages or in the early Modern Period, i.e. from the second half or end of the 15th century to the first half of the 17th century. The soil between the graves of the upper layers of burial (I-III) also contained the only find of a weapon discovered at Opatovina — the head of a crossbow bolt [23.1], which considering the context of the discovery should be dated to the end of the 15th and the first half of the 16th century (Fig. 87-91).¹¹⁶

The skeletal remains of the deceased from the medieval period have until recently most usually been neglected, but these finds gathered at Opatovina in such large numbers were handed over for analysis and storage by the anthropologists of the Department of Archaeology at the

Croatian Academy of Arts and Sciences (HAZU). The anthropological and paleodemographic analyses of the skeletal remains showed, among other things,¹¹⁷ an above average representation of deceased males on the one hand and a great under-representation of women (below 25%) and children (below 20%) on the other hand. The cemetery at Opatovina differs in this from the usual values known for parish cemeteries in which the representation of male and female deceased individuals was more or less equal. As the churches of the monastic communities (seemingly) had separate cemeteries, one for the members of the order and another for members of the congregation, the data acquired might well contain values relevant for the secular cemeteries of these orders, and the predominant amount of male burials in this case would reflect the role of men in medieval society, their influence and economic power, meaning that they were more successful than women in seeking and acquiring through their wills a site for burial at the cemetery of the monastic community of their choice. In terms of the under-representation of child burials, the minimal representation of the age groups with the greatest mortality rates (0-1 and 2-5 years old) at late medieval cemeteries is not unusual considering that children then were not christened in the first year of life, as is usually the case today, or even during their first few years, and not being baptized they could not be buried at the same cemeteries as christened individuals. Other interesting and important knowledge from the analyses included data about a longer average lifetime, a low level of traumatic events, and a lack of anemia as a cause of death in children and others, because of which a possible prestigious character of the cemetery at Opatovina was hypothesized, “where individuals of high social status were buried”.¹¹⁸

Funerary monuments or traces of their existence, if they even existed at all, were not established during the excavations. Even the possible position of a Calvary cross, which was considered the most desirable place for burial in a church courtyard and would be the location with probably the greatest density of burials, could not be established. Nor were traces uncovered of a ditch or remains of a fence or wall that would have separated the cemetery from the surrounding world, but nonetheless, thanks to the negative results from *trench A* — placed in front of the house at no. 49 (Café Assisi), some fifteen meters west of *trench 2* — it is possible to conclude that the archaeologically excavated area was located very close to the western edge of the cemetery. From this point, the cemetery extended to the east and the north, and

seemingly a major part of it continued under the present church nave, which had not even existed when the cemetery was in use. It also extended across Opatovina Street, and encompassed, at least in part, the present park and the rear sections of the plots of land at 10 and 11 Kaptol Street (Fig. 92).¹¹⁹ The surface area — which cannot be determined accurately without additional archaeological excavation — might measure more than 500 m², and judging from the density of burial in the investigated part of the cemetery, several thousand people could have been buried at Opatovina in the course of time. This late medieval cemetery, under the administration of a monastery instead of a parish church and hence requiring special permission, was used for the burial of the inhabitants of the main medieval Zagreb settlements of Gradec and Kaptol, as well as the inhabitants of the surrounding villages, but probably in lesser numbers.

5. NEW KNOWLEDGE AND CONCLUSIONS ABOUT THE FINDS AND THE SITE

Archaeological excavations were undertaken in front of the Church of St. Francis with the intention of investigating the origin of the skeletal remains discovered near the church during the renovation of Opatovina Street in the spring of 2002. The only area actually available for archaeological research was excavated, and data and material were gathered there that would otherwise, had the investigations not taken place, either have remained unknown for a long period of time or have been completely destroyed forever. Excavation was carried out at a place where no archaeological operations had been performed earlier and where no archaeological material had been gathered for any of the archaeological collections of museums in Zagreb.

In addition to traces of the first Allied bombing of Zagreb in 1944 that were first uncovered, a small part of an unknown late medieval cemetery of Zagreb was discovered during the excavations, and below and between the graves traces were found of an early medieval settlement — also finds about which absolutely nothing had previously been known. The settlement that had existed from the 8th or the 9th century and continued into the 13th century was documented by numerous fragments of pottery vessels, while the earliest phase was marked by the first Croatian discovery of a stone fireplace (hearth), a characteristic component of the Slavic sunken-floored huts of that time. The settlement character of the site was further proven by the finds of animal bones, slag,

graphite, and other items, while its continuation into a later period was proven, in addition to the previously mentioned pottery, by finds of coins from the 12th and 13th centuries. The settlement was replaced during the 13th century by a monastery, next to which a church was built at the end of the 13th century, approximately half as large as the present church. Not at the same time as the construction of this church, but rather a decade or so later, a cemetery developed in the church courtyard. This cemetery was certainly located to the west of the entrance to the smaller Franciscan church of that time, but also to the north of the church and monastery. In the first half of the 14th century, burials in the church courtyard were scarce, but in the second half of the 14th century and during the 15th century they became frequent and even very numerous. At the beginning of the 16th century, the number of burials suddenly declined, and by the middle of the 16th century burial had ceased completely, after which the cemetery and even memories of the cemetery fell into oblivion. In the second half of the 17th century, the church was extended towards the west, and the newly built nave forever covered a large section of the late medieval cemetery.

Opatovina today is usually portrayed and considered simply as a part of the old settlement of Kaptol (named after the chapter house of the cathedral) and a historical street of Zagreb. In spatial terms, however, Opatovina is merely part of the large, archaeologically almost entirely uninvestigated height of Kaptol, considered by several Croatian historians to be the cradle of medieval Zagreb. The recent archaeological excavations carried out at Opatovina and the finds discovered in this manner have not merely confirmed this, but have also opened the door to new interpretations of the origins and historical

development of the city. That its medieval beginnings extend into the 8th century can no longer be the subject of debate today, and it can be stated with certainty that the development of the settlement on Zagreb's spacious hill of Kaptol and below it had from a very early date progressed and developed according to a formula typical for the neighboring Slavic world of that time. This settlement, which must also have become a parish center quite early on, and with the full conversion to Christianity, it would have grown and spread, strengthening and becoming so important and relevant to the extent that it was considered able to support a bishopric at the end of the 11th century. Becoming an episcopal see, it entered into the developed Middle Ages of the 12th and 13th centuries as a respectable local center both interesting and attractive to participants in the great migratory wave that swelled in just this period, moving from the west towards eastern and southeastern Europe. Along with the new arrivals who settled in the Zagreb stronghold came members of the most important preaching orders, who founded their monasteries in it – on the Kaptol hill or in its suburbs – first the Cistercians, followed by the Dominicans and the Franciscans. Their arrival brought intimations of social changes that in the second half of the 13th century brought to an end that earliest, today least known to us, phase of the medieval development of this largest Croatian city. The transfer of the civil center from the Kaptol stronghold to the newly established settlement on the nearby, higher and more secure hill of Grič (Gradec) at the end of the first half of the 13th century — supposedly inspired by fears of new Tartar incursions – was only the first, most solid, and most visible step towards times that were yet to come.

CATALOGUE*

1. Fragments of vessels, pottery (57)

Early medieval / high medieval / late medieval; 8th-13th/14th cent.

A.1 — shallow incised horizontal lines and vertical rows of sickle-shaped decoration, 8th-9th cent. (1)

1.1 Fragment of the wall of the body; decoration: below a double (?) row of four thin and shallowly incised horizontal lines impressed metopes with vertical rows of sickle-shaped decorations (6 per row).

A.2 — shallow incised horizontal lines, 8th-9th cent. (1)

1.2 Fragment of the body; decoration: a row of four (?) thin and shallowly incised horizontal lines.

B.1 — combed wavy line, 8th-9th cent. (3)

1.3 Fragment of the body; decoration: a combed wavy line below a row of five shallowly incised lines.

1.4 Fragment of the body; decoration: a combed wavy line below a row of four shallowly incised lines.

1.5 Fragment of the body; decoration: shallowly incised interwoven combed wavy lines.

B.2 — rows of two and three wavy lines, 8th-9th cent. (2)

1.6 Fragment of the body; decoration: a row of two incised low wavy lines.

1.7 Fragment of the body; decoration: a row of three wavy lines and an incised wavy line.

B.3 — rows of incised horizontal lines, 9th cent. (2)

1.8-9 Fragment of the body; decoration: a dense row of incised horizontal lines.

B.4 — incised low wavy line, 9th cent. (6)

1.10-13 Fragments of the neck; decoration: incised low wavy line.

1.14 Fragment of the neck; decoration: a double row of separated incised low wavy lines.

1.15 Fragment of the body; decoration: incised low wavy line.

B.5 — incised separated wavy lines, 11th-12th/13th cent. (5)

1.16-17 Fragments of the rim and neck; decoration: incised wavy line.

1.18 Fragments of the neck and body; decoration: incised wavy line.

1.19-20 Fragment of the body; decoration: incised separated wavy lines.

B.6 — incised wavy line, 11th-12th/13th cent. (9)

1.21-29 Fragment of the body; decoration: incised wavy line.

B.7 — incised wavy line and horizontal line, 11th-12th/13th cent.

1.30 Fragment of the body; decoration: incised single-row wavy line above an incised horizontal line.

C — incised horizontal line, 11th-13th cent. (14)

1.31-37 Fragment of the body; decoration: incised horizontal line.

1.38-40 Fragment of the body; decoration: separated incised horizontal lines.

1.41-44 Fragment of the body; decoration: incised horizontal line.

D.1 — toothed decoration, 11th-13th cent. (3)

1.45-47 Fragment of the body; decoration: horizontally arranged toothed pattern.

D.2 — toothed decoration and incised horizontal line, 11th-13th cent.

1.48 Fragment of the body; decoration: horizontally arranged toothed pattern and horizontal incised line.

E.1 — crescent-shaped decoration, 11th-12th cent. (2)

1.49 Fragment of the body; decoration: horizontal row of grooved crescent-shaped patterns above an incised wavy (?) line.

1.50 Fragment of the body; decoration: horizontal row of grooved crescent-shaped patterns.

F.1 — horizontal channelling, 13th-14th cent. (2)

1.51-52 Fragments of the rim, neck, and upper part of the body; decoration: the upper part of the body decorated with horizontal channelling.

G — without recognizable decoration, 13th-14th cent. (4)

1.53-56 Fragments of the rim, neck, and upper part of the body.

H — fragment of a base, 13th-14th cent.

1.57 Fragment of a base with a cross in a circle; color: pale brown outside, pale reddish-brown inside.

2. Fragment of a lid, pottery

High medieval / late medieval; 13th-14th cent.

2.1 A fragment of the button-like handle of a lid of bell-shaped (conical) form.

3. Graphite (2 pieces)

Early medieval / high medieval; 10th-13th cent.

3.1-2 Fragments of graphite.

4. Slag (16 pieces)

Early medieval / high medieval; 10th-13th cent.

4.1-16 Lumps of slag.

5. Fragment of a whetstone, stone

Early medieval / high medieval; 10th-13th cent.

5.1 Fragment of a whetstone.

6. Teeth and bones of animals, bone (11)

Early medieval / high medieval / late medieval; 8th-13th/14th cent.

6.1-8 Animal teeth (8)

(1) Premolar or molar tooth (*dens premolares* or *dens molares*). Primaeval cattle (*Bos primigenius*), adult.

(2) Premolar tooth (*dens premolares*). Sheep/goat (*Ovis aries*, *L. / Capra hircus*, *L.*), adult.

(3) Molar tooth (*dens molares*), with the root. Cattle (*Bos taurus*, *L.*), adult.

(4) Premolar tooth (*dens premolares*). Sheep (*Ovis aries*, *L. / Capra hircus*, *L.*), adult.

(5) Incisor tooth (*dens incisivus*), mandibular, second left. Pig (*Sus* sp.), adult.

(6) Molar tooth (*dens molares*). Deer (*Cervus elaphus*, *L.*), adult.

(7) Molar tooth (*dens molares*). Deer (*Cervus elaphus*, *L.*), adult.

(8) Premolar tooth (*dens premolares*). Primeval cattle (*Bos primigenius*, *Boj.*), adult.

6.9-11 Animal bones (3)

(9) Fragment of a rib. Cattle (*Bos* sp.).

* These objects were on display at the exhibition "Opatovina – Traces of the Past Lost in the Present" at the Archaeological Museum in Zagreb, from the 4th of October to the 3rd of December 2006 (pp. 98-99, **Fig. 93-97**).

(10) Bone, a fragment of the upper layer of bone (*substantia compacta*). Unknown animal.

(11) Diaphysis of the left tibia (*tibiotarsus sinistrum*). Bird (*Aves*).

(Z. HINCAK—D. MIHELIC)

7. Coins, silver (3)

High medieval; 12th-13th cent.

7.1 Hungary; Bela II (1131-1141)
Denarius; anonymous minting.

7.2 Austria; Duke Bernhard II von Spanheim (1202-1256)
Friesacher; Kostanjevica (Landstrass), Slovenia; after 1216.

7.3 Italy; Venice; 12th-13th cent.; Orio Malipiero (1178-1192);
Marino Merosini (1249-1253)
Denarius (piccolo, denaro scodellato).

8. Parta/headdress, bronze

Late medieval; last third of the 14th cent.

8.1 A *parta* or headdress with the remains of spiral bronze wire, thin bronze platelets (0.5 cm), and perpendicular rows of glass beads (201 single, 7 double, 2 triple) and a bead of fish bone (1).

9. Pin-fastener, bronze

Late medieval; first half of the 16th cent.

9.1 A fragment of a pin of circular section with a banded hammered head of oval shape.

10. Cross-shaped pendants, bronze, glass, organic material (3)

Late medieval; first half of the 16th cent.

10.1-3 Pendants composed of two bronze bands of different length placed in a cross shape with a circular loop on each end, with beads of green glass paste and between the beads cylindrical spacers of organic material.

11. Rings, bronze (3)

Late medieval; 14th-16th cent.

11.1 A ring of banded section, decorated centrally with two parallel lengthwise grooves.

11.2 A stirrup-shaped ring with a two-part crown, cast in one piece.

11.3 A stirrup-shaped ring with a rectangular crown, cast in one piece.

12. Lace chapes, bronze (10)

Late medieval; 14th-16th cent.

12.1-10 Lace ends or chapes of thin circularly rolled sheet metal.

13. Button-pendants, bronze, traces of gilding (4)

Late medieval; 14th-15th cent.

13.1-4 Button-pendants with a hook for hanging, circular, hollow, tripartite; the body composed by welding together two horizontally placed hemispheres.

14. Sleeve mounts, iron, tinned (8)

Late medieval; 14th cent.

14.1-9 Mounts of thin sheet metal, with domed circular heads with a rivet hole in the center.

15. Two part double-looped clasps with a hook (a) and eye (b), tinned bronze, bronze, iron (20)

Late medieval; 15th-16th cent.

A — *tinned bronze* (5)

15.1-3 Double-looped clasp with a hook (a); doubled and bent wire.

15.4-5 Double-looped clasp with an eye (b); wire bent into an omega shape.

B — *bronze* (8)

15.6-11 Double-looped clasp with a hook and an eye (a,b); doubled and bent wire on one side (a) and wire bent into an omega shape on the other side (b).

15.12-13 Double-looped clasp with an eye (b); wire bent into an omega shape.

C — *iron* (7)

15.14-15 Double-looped clasp with a hook and an eye (a,b); iron doubled and bent wire on one side (a) and iron wire bent into an omega shape on the other side (b).

15.16-17 Double-looped clasp with a hook (a); doubled and bent wire.

15.18 Double-looped clasp with an eye (b); wire bent into an omega shape.

15.19-20 Double-looped clasp with a hook and an eye (a,b); doubled and bent wire on one side (a) i wire bent into an omega shape on the other side (b).

16. Buckles, iron, tinned (36)¹

Late medieval; 14th-16th cent.

A-1 — *Simple / rectangular frame / without a roller* (5)

16.1 One-part buckle with a rectangular frame: the upper and lower bars of the frame decorated with an incised broken zig-zag band.

16.2-5 One-part buckle with a rectangular frame.

A-2 — *Simple / rectangular frame / with a roller* (8)

16.6 One-part buckle with a rectangular frame and a roller, the upper and lower bars of the frame decorated with incised double row of broken zig-zag lines.

16.7 One-part buckle with a rectangular frame and a roller, the upper and lower bars of the frame decorated with a row of hammered oppositely placed triangles separated by incised lines.

16.8-13 One-part buckle with a rectangular frame and a roller.

A-3 — *Simple / ornate rectangular frame*

16.14 One-part buckle with a rectangular ornate frame.

A-4 — *Simple / quasi-rectangular frame* (3)

16.15 One-part buckle with a quasi-rectangular frame.

16.16-17 Fragment of a one-part quasi-rectangular buckle with an obliquely placed triangular exterior bar of banded section a.

B — *Simple / D-shaped frame* (3)

16.18 Fragment of a one-part buckle with a D-shaped frame.

16.19-20 One-part buckle s D-shaped frame.

C — *Simple / oval frame*

16.21 One-part open buckle with an oval frame.

D — *Simple / mushroom-shaped frame* (9)

16.22 Fragment of a one-part asymmetrical buckle with a mushroom-shaped frame, the exterior bar hammered into a band and decorated with rows of opposing triangles, the exterior triangles doubly incised, the interior triangles singly.

16.23-24 One-part asymmetrical buckle with a mushroom-shaped frame, the external bar with a rectangular section.

16.25 Fragments of a one-part asymmetrical buckle with a mushroom-shaped frame of rectangular section.

16.26-30 One-part asymmetrical buckle with a mushroom-shaped

- frame, an obliquely placed concave exterior bar of banded section.
- E* — *Double / rectangular frame*
- 16.31 Two-part rectangular buckle of square section.
- F* — *Double / oval frame = spectacle buckles (2)*
- 16.32 Two-part oval buckle (spectacle buckle) with a flat frame and plate mount.
- 16.33 Two-part oval buckle (spectacle buckle) with an angled frame.
- G* — *Double / asymmetrical frame (3)*
- 16.34 Two-part buckle with an asymmetrical frame of square section, the exterior lower half of the frame trapezoidal with a roller on the long front bar, the interior higher half oval.
- 16.35 Fragment of a two-part asymmetrical buckle of square section with a central bar with protrusive ends, and the remains of incised plate mounts; the exterior half of the frame oval, the interior half trapezoidal.
- 16.36* Two-part asymmetrical buckle with a central bar; the exterior half of the frame oval in shape (?), the interior half rectangular.

Note: All the buckles are closed unless otherwise stated; two-part buckles are symmetrical unless otherwise specified.

17. Buckle with a moveable plate, part of a belt set, bronze

Late medieval; second half of the 14th cent.

- 17.1 One-part buckle with a D-shaped frame, moveable pin and plate.

18. Strap ends, part of a belt set, bronze (2)

Late medieval; 14th-16th cent.

A — *Stamped, part of a belt set*

- 18.1 Two-part strap end of rectangular shape with a decorated (front) and smooth (back) plate, the front of stamped bronze sheet metal decorated with a floral motif, in the upper section a square decorative field.

B — *Cast*

- 18.2 Fragment of a two-part strap-end of a hammered sheet metal plate of rectangular shape with two rivets by the interior obliquely cut ends.

19. Belt mounts, part of a belt set, bronze (4)

Late medieval; second half of the 14th cent.

- 19.1-4 Circular decorative mounts of thin stamped bronze sheet metal with two perpendicularly placed rivets on the back; decoration: the interlaced bodies of imaginary animals fighting.

20. Nails, iron (27)

Late medieval; 14th-16th cent.

A-1 — *Rectangular head / rectangular section of the shank (9)*

- 20.1-9 Nails with a rectangular head and rectangular sectioned shank.

A-2 — *Rectangular head / square section of the shank (9)*

- 20.10-18 Nails with a rectangular head and square sectioned shank.

B — *Square head / square section of the shank*

- 20.19 Nail with a square head and square sectioned shank.

C — *Circular head / square section of the shank (7)*

- 20.20-26 Fragmentary nails with a circular head and square sectioned shank.

D — *Fan-shaped head / square section of the shank*

- 20.27 Nail with a fan-shaped head and square sectioned shank.

21. Coins, silver (11)

Late medieval; 1427-1430 to the first half of the 16th century

- 21.1 Hungary; Sigismund (1387-1437)
Ducat (1/10 denarius); Nagybánya = Baia Mare (Lat. *Rivulus Dominorum*, Ger. Neustadt), Romania; the chamberlain Stephanus Remetei (?) for the despot Stefan Lazarević or Đurđe Branković; 1427-1430.
- 21.2 The counts of Pfalz for Aachen and the Rhein, common minting for Pfalz-Neumarkt; Hereditary Prince Ludwig IV (1436-1449), Duke Johann von Neumarkt, Count Otto I von Pfalz-Mosbach (1443-1460).
Pfennig; Amberg; 1448-1449.
- 21.3 Bavaria; Wittelsbacher dynasty; Duke Ernst I (1397-1438) and his nephew Adolf.
Pfennig; München, 1435-1438.
- 21.4 Bavaria; Wittelsbacher dynasty; Duke Albert III (1438-1460)
Pfennig; München; 1438-1460.
- 21.5-7 Bavaria; Diocese of Augsburg; Bishop Peter (1424-1469)
Pfennig; Augsburg; minted by Franz Bäsinger, the first half of 1441.

- 21.8 Holy Roman Empire; Austria, Archduke Ferdinand I (1512-1564)
Pfennig (one sided); Carinthia, Graz, 1533 (?)

- 21.9 Holy Roman Empire; Austria, Archduke Ferdinand I (1512-1564)
Pfennig; Württemberg (?), Stuttgart, 1519-1522. illegible; 16th cent.

- 21.10-11 Unknown / Holy Roman Empire (?)
Denarius / Pfennig?; illegible; 15th-16th cent.

22. Tooth of a dog, bone

Late medieval; second half or last third of the 14th century

- 22.1 Eyetooth (*dens canines*), mandibular. Dog (*Canis familiaris L.*), adult individual, weight: 13-17 kg.

(Z. HINČAK—D. MIHELIĆ)

23. Head of a crossbow bolt, iron

Late medieval; end of the 15th to the first half of the 16th cent.

- 23.1 Fragment of the point of a crossbow bolt of rhomboid shape with a socket, greatest width in the upper half of the blade, cross-section of the point rhomboid.

24. Key, iron, copper alloy

Late medieval / early modern period; 16th cent.

- 24.1 Key with a D-shaped looped handle of rectangular section, a cylindrical shank and a long semicircular insertion element.

25. Lock, iron, copper alloy

Late medieval / early modern period; 16th cent.

- 25.1 Lock with a cylindrical body and a sickle-shaped hasp of rectangular section, on the upper surface of the body on one end a hook for suspension of the hasp, and on the other end a square opening for insertion of the grill-shaped bolt of the hasp.

26. Knife, iron, copper alloy (2)

Late medieval / early modern period; 15th-16th cent.

- A — tang for hafting*
- 26.1 Curved knife with a tang for hafting.
- B — covered tang*
- 26.2 Straight-edged knife with a covered tang and a platelet on the shoulder.

27. Spike with a looped head, iron

Early modern period; 17th cent.

- 27.1 A spike with a teardrop-shaped looped head.

28. Large ring, iron

Early modern period; 17th cent.

- 28.1 A large oval ring.

29. Pipe, clay

Early modern period; second half of the 19th cent.

- 29.1 A fragment of the bowl, keel, and stem of a lily-shaped pipe.

30. Medallion with an image of the Blessed Virgin Mary (holy medal), *alpaca*

Modern period; second half of the 19th cent.

- 30.1 Circular platelet with a circular loop for suspension, in the upper section of the loop the legend ALPACCA; attached to the loop a link of a chain (oval form, circular section).

Ob The Blessed Virgin Mary facing forward and standing on a globe surrounded by clouds (12), her feet crushing the head of a snake, the arms pointing downwards and sending out rays of light, around the head an aureole with twelve stars.

Rv Undecorated.

31. Shrapnel, iron

Modern period; 22 of February 1944

- 31.1 A lump of irregular shape with sharp edges.

32. Tin opener, iron

Modern period; first half of the 20th cent.

- 32.1 Bar of square section with a triangularly shaped open loop.

LIST OF FIGURES

- Fig. 1-4 — The ditch dug for the water supply pipes in Opatovina Street and in front of the western entrance to the Church of St. Francis: the line of the ditch (1-3); remains of human bones in the southern profile of the ditch (4). Photo: Ž. Demo
- Fig. 5-6 — The situation in trench 1 after removal of the surface layer: a pile of bricks, tiles, stone and building rubble from the fill of the crater made by the explosion of a bomb dropped from a plane on the 22nd of February 1944 (5); the southern and eastern profiles after removal of part of the fill of the crater (6). Photo: M. Burić
- Fig. 7-9 — The ruins of the refectory of the Monastery of St. Francis and their clearance after the Allied bombing of Zagreb on the 22nd of February 1944. Photo: anonymous (MGZ)
- Fig. 10 — Human bones in the soil after removal of the surface layer in front of the western entrance to the Church of St. Francis. Photo: M. Burić.
- Fig. 11 — The Church of St. Francis, the positions of trenches 1 and 2, trench A, and the “deposit” of human bones in front of the northern entrance to the church. Drawing: S. Latinović
- Fig. 12-15 — The upper part of the skeleton from grave 13/f with a find of a chest decoration (12); the skeleton from grave 66/ch with the find of a headdress and a belt set, after removal of the head (13); grave 98/m with the remains of the upper boards of the coffin, before cleaning (14) and after cleaning (15). Photo: Ž. Demo
- Fig. 16-17 — Trench A in front of Café Assisi (49 Opatovina Street): the view from trench 2 (16); excavated to a depth of 1.50 m (17). Photo: Ž. Demo
- Fig. 18-20 — Grave 166/m with finds of Bavarian silver coins (pfennigs): position of the grave (18); the discovery of the silver coins at the waist of the skeleton (19); the coins stuck together along with remains of fabric, prior to cleaning (20). Photo: Ž. Demo
- Fig. 21 — Grave 129/m with lime scattered on the chest of the skeleton. Photo: Ž. Demo
- Fig. 22 — The eastern profile of trench 2. Drawing: S. Latinović
- Fig. 23-24 — Jewellery said to have been discovered at Kaptol during the demolition of Bakačeva Tower in 1906-1907: a star-shaped earring (K1), a circler with a spiral end (K2), a circler with chain pendants (K3), an earring with a raceme pendant (K4). Drawing: M. Galić; photo: F. Beusan
- Fig. 25-26 — Traces of an early medieval stone fireplace (hearth) with burning at the base in the eastern profile of trench 1: during excavation (25); after cleaning of the profile towards the end of excavation in trench 1 (26). Photo: M. Burić
- Fig. 27-30 — The remains of an early medieval stone fireplace (hearth) surrounded by late medieval graves in the southwestern corner of trench 2: the hearth during excavation (27); a detail (28). The situation in grave 133/ch: the skeleton placed on the floor of an early medieval house (29); the floor after removal of the skeleton (30). Photo: Ž. Demo
- Fig. 31-33 — Fragments of quite early pottery from the early medieval period found in the earth between late medieval graves: a fragment decorated with row of crescent decorations below a combed band of four grooved horizontal lines (31); a fragment decorated with a combed wavy line and a band of four longitudinal grooved lines (32); and a fragment decorated with an interlaced combed wavy line (33). Photo: F. Beusan
- Fig. 34-41 — Pottery fragments from the early and developed Middle Ages found in the soil between late medieval graves: a fragment decorated with a double row of incised low wavy lines (34); a fragment decorated with an incised low wavy line (35); fragments decorated with a separated wavy line (36, 37); a fragment decorated with an incised horizontal line (38, 39); a fragment decorated with a horizontal toothed pattern (40); a fragment decorated with an incised horizontal crescent pattern (41). Photo: F. Beusan
- Fig. 42-44 — Coin finds from the settlement stratum of the developed Middle Ages (XII-XIII centuries): a silver denarius of the Hungarian King Bela II (1131-1141), anonymous minting at Esztergom (42); a Friesacher of the Austrian Duke Bernhard II von Spanheim (1202-1256), minted at Kostanjevica in Slovenia (43); a fragment of a bowl-shaped coin minted in Venice at the end of the 12th or middle of the 13th century (44). Photo: Damir Doračić
- Fig. 45 — The hill of Kaptol with religious structures, the position of the late medieval walls, and registered archaeological sites. Drawing: S. Latinović
- Fig. 46 — The position and appearance of trenches 1 and 2 (the planned shape, planned expansion, and appearance of trench 2 at the end of excavation). Drawing: S. Latinović
- Fig. 47 — Trench 1 with the position of the early medieval fireplace/hearth (left) and trench 2 with the position of the early medieval stone fireplace / hearth (right) surrounded by late medieval burials in the southeastern part of the trench. Drawing: S. Latinović
- Fig. 48-50 — Traces of the grave pit of skeleton burial 167/m in the eastern profile of trench 2 (48); the find of a brick below the skull of the skeleton in grave 10/m (49), and next to the skull of the skeleton in grave 122/m (50). Photo: Ž. Demo
- Fig. 51 — The upper part of the skeleton in grave 4/m with the left arm positioned behind the back. Photo: M. Burić
- Fig. 52-53 — The skull of the skeleton from grave 66/ch with traces of a partial/headdress of spiral wire and glass beads: at the moment of discovery (52); detail (53). Photo: Ž. Demo
- Fig. 54-59 — Parts of a belt set of bronze and sheet bronze from grave 66/ch, front (a) and back (b): a single-part D-shaped buckle with a moveable pin and frame (54a-b); circular mounts of stamped sheet metal (55-58a-b); two-part strap ends of stamped sheet metal with a flat rear plate (59a-b). Photo: D. Doročić
- Fig. 60-63 — Jewellery for the hands and objects for fastening clothing: a bronze closed stirrup-shaped ring with two crowns, grave 120/f (60); a pair of iron double-looped clasps with a hook and eye, grave 129/m (61); a

bronze button-pendant, grave 94/m (62); lace chapes (a pair), grave 10/m (63). Photo: D. Doračić

Fig. 64-65 — Sleeve mounts on the left forearm of the skeleton, grave 150/m: at the moment of discovery (64); detail (65). Photo: Ž. Demo

Fig. 66 — Cross-shaped pendants, grave 13/f (3 spec.). Photo: D. Doračić

Fig. 67-72 — Types of single and two-part iron buckles (a selection): a single-part buckle with a rectangular frame, grave 23/m (67); a single-part buckle with a rectangular frame with a roller, grave 69/m (68); a single-part D-shaped buckle, grave 50/ch (69); a two-part oval broken-angled buckle (spectacle-shaped buckle), grave 126/f (70); a single-part asymmetrical buckle with a mushroom-shaped frame, grave 83/ch (71); a two-part buckle with an asymmetrical frame, grave 7/m (72). Photo: D. Doračić

Fig. 73-74 — Skeletons from grave 87/m (73) and grave 110/f (74) with belt buckles: during excavation (a), detail of the grave with the buckle (b), the buckle after cleaning and conservation (c). Photo: Ž. Demo (a,b), D. Doračić (c)

Fig. 75-82 — Coin finds from three late medieval graves: a Hungarian silver ducat of Sigismund minted in Nagybánya (1428-1430), gr. 32/ch (75); Bavarian pfennig minted at Amberg (1448-1449), München

(1435-1460) and Augsburg (1441), gr. 166/m (76, 77-78, 79-81); a Habsburg pfennig of Ferdinand I minted in Graz (1533), gr. 13/f (82). Photo: Conservation Department, National Museum of Slovenia.

Fig. 83-84 — Grave 126/f with the find of a dog's tooth below the plank of the coffin on the inner side of the right upper arm: the skeleton after cleaning (83); detail (84). Photo: Ž. Demo

Fig. 85-86 — Grave 6/f (mother and child) with the find of a lock by the knee of the female skeleton: the skeleton after cleaning (85); detail (86). Photo: M. Burić

Fig. 87-91 — Objects of everyday use and the head of a crossbow bolt (chance and grave finds): lock, grave 6/f (87); key, quad. G/7 (88); head of a crossbow bolt, quad. G-H/8 (89); a knife with a tang for hafting, quad. H/7 ? (90); a knife with a covered tang and a platelet at the shoulder, quad. H/12 (91). Photo: D. Doračić

Fig. 92 — View of the Church of St. Francis and the southeastern part of Opatovina Park. Photo: Ž. Demo

Fig. 93-97 — The exhibition "Opatovina – traces of the past lost in the present" in the Archaeological Museum in Zagreb in Autumn 2006. Photo: P. Strmečki

Tisak
Denona d.o.o.
Zagreb, siječanj 2007. godine
Naklada 400 primjeraka

Željko Demo rođen je u Zagrebu 19. prosinca 1951. godine. Klasičnu gimnaziju završio je u Zagrebu 1970. godine, a 1975. godine na Filozofskom fakultetu u Zagrebu diplomirao je arheologiju i latinski jezik. Doktorirao je u Ljubljani 1992. godine (*"Nalazi novca istočnogotske države na tlu bivše Jugoslavije"*).

Od 1979. godine uposlenik je Arheološkog muzeja u Zagrebu (srednjovjekovni odjel), a 2002. godine izabran je u zvanje muzejskog savjetnika. Radio je i radi na obradi i sređivanju muzejske građe, rukovodio je ili učestvovao na više arheoloških iskopavanja u sjevernoj Hrvatskoj, surađivao je ili pripremao izložbe i izložbene projekte, referirao je na stručnim i znanstvenim skupovima, simpozijima i kongresima, uređivao je monografska izdanja, časopise i muzejske kataloge te napisao i objavio niz arheoloških radova s područja pretpovijesti, antičke i kasnoantičke arheologije, arheologije vremena seoba naroda te srednjovjekovne arheologije i numizmatike.

Nakon utemeljenja matičnosti u muzejskoj djelatnosti Republike Hrvatske neko vrijeme radio je i kao matičar za arheologiju u arheološkim muzejima i arheološkim zbirkama Republike Hrvatske.

* * * * *

Željko Demo was born in Zagreb on the 19th of December 1951. He graduated from the Classical Secondary School in Zagreb in 1970, and graduated with a B.A. degree in Archaeology and Latin from the Faculty of Arts of the University of Zagreb in 1975. He received his Ph.D. at the University of Ljubljana in 1992 ("Coin Finds of the Ostrogothic State from the Former Yugoslavia").

He has been a member of the curatorial staff of the Archaeological Museum in Zagreb since 1979 (Medieval Department), and was granted the status of a museum counsellor in 2002. He is continually involved in the analysis, study, and presentation of museum material, has directed or participated in several archaeological excavations in northern Croatia, has been the sole author or participated as co-author in various exhibitions or exhibition projects, has presented papers at professional and scientific meetings, symposia, and congresses in Croatia and abroad, has edited monographic editions, journals, and museum catalogues, and has written and published innumerable archaeological texts in the fields of prehistory, Roman archaeology, Late Antiquity, the Migration Period, Medieval archaeology, and numismatics.

After the establishment of a central registry for museum activities in the Republic of Croatia, for a period of time he was also the central overseer for archaeological museums and collections in Croatia.

